

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Østjydsk Hjemstavn

24.

ÅRGANG

1959

UDGIVET AF ØSTJYDSK
HJEMSTAVNSFORENING

Andelsbanken udfører bankforretninger af enhver art.

Andelsbanken betjener kunder fra alle erhverv. — —
Enhver — andelshaver som ikke-andels-
haver — kan nyde godt af bankens sunde
forretningsgang.

Andelsbanken er alene oprettet for at tjene kundernes
interesser.

Andelsbankens ANDELSKAPITAL OG RESERVER
I ALT 93 MILLIONER KRONER
tjener til sikkerhed for indskyderne.

Andelsbankens afdeling i Skanderborg har kontorer i
Gl. Ry - Hørning - Jeksen - Ry og Stilling.

Spare- og Laanekassen

for Skanderborg By
og Omegn

Byens ældste pengeinstitut
Stiftet 1856

Telefon 37

Kontortid 10–12³⁰ og 14–16
Lørdag 10–12³⁰

Landbosparekassen i Horsens

Telefon *21222

Postgiro 168 90 - 347 95

Kontortid 9,30–12,30 og 14,30–16,30
Lørdag 9,30–12,30

*

Kontorer:

GEDVED - Telefon 115

Kontortid: Mandag og torsdag
fra kl. 13–15

*

HOVEDGÅRD Telefon 55

Kontortid: Tirsdag og fredag
fra kl. 14–16

ØSTJYDSK HJEMSTAVN

1959

ØSTJYDSK HJEMSTAVN

REDIGERET AF

ÅGE BREDSTED OG KNUD THORUP

UNDER MEDVIRKNING AF

KJELD ELKJÆR OG POUL RASMUSSEN

24. ÅRGANG

UDGIVET AF ØSTJYDSK HJEMSTAVNSFORENING

1959

SKANDERBORG AMTSBOGTRYKKERI
HARRY BRIX

STORDRIFTEN I ØSTJYLLAND

AF GUNNAR OLSEN

I indenfor det danske samfunds udvikling i tiden fra o. 1500 til henimod 1800 er et af de væsentlige træk oprettelsen af en række store landbrugsbedrifter, herregårde (hovedgårde eller sædegårde) og ladegårde. Disse stordrifters opståen fik vidtrækkende følger for de fæstebønder, som hørte til de pågældende herregårde; på mange områder, først og fremmest gennem hoveriet, fik de en meget nær tilknytning til herregårdene, og man nåede så vidt, at man var ved at betragte bøndergodset nærmest som et tilhæng — omend højst nødvendigt — til herregårdene.

Herregaardene var just ikke noget nyt fænomen i Danmark. De var velkendte i middelalderen, hvor der endda var flere af dem end sidenhen; men middelalderens herregaarde var i almindelighed små, i reglen synes de kun at have haft saa meget jord som et par bøndergaarde, og deres indflydelse på bøndergårdene stod langt fra mål med det, den blev senere.

Det nye var således ikke alene storgårdsdrift, men tillige storgodsdrift.

Mange forskellige elementer indgik i stordriftens og storgodsernes dannelse. I det følgende skal der hovedsagelig gøres rede for en enkelt af disse, nemlig udvidelsen af herregårdenes dyrkede arealer. Der vil desuden i store træk blive givet en redegørelse for denne udviklings forudsætninger, for de faktorer, som til de forskellige tidspunkter medvirkede til at fremme denne bevægelse, for såvidt som de gjorde sig særlig gældende i Østjylland, her hovedsagelig opfattet som det nuværende Aarhus stift.

Nærværende afhandling bygger først og fremmest på min i 1957 udkomne afhandling: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525—1774. I denne er der givet en udførlig redegørelse for kilde materialet i almindelighed, og ved oplysningerne om de enkelte hovedgårde er der henvisninger til de kilder, hvorfra oplysningerne er hentet. Til disse kildeangivelser henvises der generelt. I de tilfælde, hvor der er brugt stof, som ikke er angivet i nævnte afhandling, eller når der er tale om supplerende oplysninger, er der i hvert enkelt tilfælde givet meddelelse om, hvorfra disse oplysninger er hentet.

Godsejernes politiske magt.

Ejendomsforholdene og de politiske magtforhold påvirker i reglen hinanden. Jordejendom gav i et udpræget agrarsamfund umiddelbar politisk indflydelse, og denne indflydelse blev i reglen brugt til at befæste og udvide ejendommen.

Dette fremgår også tydeligt af udviklingen indenfor det tidsrum, vi skal beskæftige os med. Adelen og senere godsejerne — adelige såvel som borgerlige — benyttede deres politiske indflydelse til at befæste deres magt over jorden og over dens dyrkere, bønderne.

I middelalderens slutning var størstedelen af Danmarks jord i hænderne på kronen, kirken og adelen. Bønderne ejede endnu selv en del jord, men denne mindskedes stadigvæk. Reformationen og Grevefejden medførte en kraftig ændring af forholdene.

På samme tid som kirken blev sat ud af spillet baade som politisk magtfaktor og som ejer af jordegods i større stil — noget fik den lov til at beholde — blev borgernes forhåbninger om at få en plads på den politiske arena jævnbyrdig med adelens aldeles knust. Det borgerkongedømme, der havde været under udvikling i Christian II's tid, og som havde foresvævet i hvert fald Københavns og Malmøs borgere under Grevefejden, lå nu langt udenfor mulighedernes grænser. Bønderne endelig, var i Ålborg, på Favrskov banker og på Øksnebjerg blevet belært om, hvad det kunne koste at gå ind i magtkampen. Danmarks sidste store bondeoprør var endt med et afgørende nederlag, og selvom frygten for nye bondeoprør endnu længe vedblev at plage adelen, var der næppe nogen, hverken blandt adel eller bønder, der drømte om, at et sådant oprør kunne føre til politiske resultater. Dermed havde bønderne ingen muligheder for at gøre sig gældende i det politiske spil, og man behøvede ikke længere at tage hensyn til dem på det politiske plan.

Adelen og kronen stod som sejrherre, og byttet var dels magten, dels jordegodset. De reelle magtforhold umiddelbart ved Grevefejdens slutning lod afgjort magtens vægtskål synke til fordel for kronen, kongen. Det var ikke adelen, der havde slået bønderne og borgerne — endsige Lübeck. Kongen, med Johan Rantzau og hans tyske landsknægte som sine redskaber, var den øjeblikkelige sejrherre. Og det var da også ham, der sikrede sig broderparten af byttet. Bispernes rige jordegodser tilfaldt straks kronen; tillige skulle den tid efter anden sætte sig i besiddelse af det rige klostergods, og det blev også den, der inddrog det af selvejernes gods, som de måtte bøde med for deres deltagelse i oprøret. Adelen fik som direkte jordegodsgevinst hovedsagelig kun stumper af klostergodset.

Men det blev dog ikke adelens eneste udbytte af fejde og reformation. Fik den ikke de helt store godsgevinster, fik den til gengæld meget større muligheder for at udnytte det, den havde.

Reformationens store gevinst var tiendefriheden for hovedgårdsjorden. I realiteten opnåedes denne allerede i 1527, og i Christian III's håndfæstning af 1536 hedder det, at adelen skal have dens egne hovedgårde, som de selv bor i, kvit og frit for tiende, for at de kan holde deres tjenere (fæstebønder) til at tiende retfærdigt.

Andre fremskridt fulgte, hævdvundne rettigheder blev fastslået, gamle rettigheder blev udvidet, nye kom til.

Magtkonstellationen fra tiden umiddelbart efter Grevefejden blev ændret. Kongen kunne ikke i længden støtte sig til tyske rådgivere og tyske landsknægte, det blev igen danske mænd, danske adelsmænd, der kom frem i første række, og da den ny håndfæstning skulle skrives efter Christian III's død, sagde de tydeligt nok, hvordan det skulle være, og hvad der blev sagt her, stod fast til 1660, til Enevælden. I en lang række punkter sikredes adelens politiske og økonomiske rettigheder, og der blev sat snævre grænser for kronens muligheder til at blande sig i, hvad adelens var.

Kongen skal elske og fremdrage Danmarks riges råd og adel og med dem styre og regere Danmarks rige og besørge Danmarks riges råd med Danmarks

len, siger håndfæstningen, og han måtte ikke optage udlændinge i rådet og give dem len uden rådets samtykke: Og om adelens gods hedder det: Sammeledes skulle Danmarks riges adel nyde, bruge og beholde deres jordegods og tjenere fri til evig tid med hals, hånd, alle kongelige sager og al anden herlighed og rettighed, som Vi og Vore forfædre konger udi Danmark over Vore og kronens tjenere og gods har og friest har haft, så at Vi eller Vore fogeder og embedsmænd skulle aldeles intet bevare os med deres tjenere, gods og enemærke, skov, fiskevand eller nogen anden herlighed enten med søgefald, gæsteri, ægt, arbejde eller anden besværing, uden hvad vi kunne have med adelens, som godset og tjenerne tilhøre, gode vilje og samtykke, uden alene de age Vort og Vor fyrstindes fadetur, hvor Vi personligen drage gennem landet, som sædvane har været af gammel tid, uden så sker, at nogen åbenbare fejde kommer på landet eller riget, da ville Vi dog ingen besværing lægge på adelens tjenere, uden det sker med menige Danmarks riges råds samtykke.

Dernæst fastslås, at kronen ikke af fælles ejendom, den har med adelen, må bruge mere, end dens lod og del kan tåle. Her måtte adelen dog give den jagtglade konge en indrømmelse: i de fælles skove på Falster og Langeland skulle kongen alene have ret til storvildtet.

Videre siger håndfæstningen, at kongen ikke må palægge adelens tjenere skat uden rådets samtykke, at adelen frit må nyde fiskeri og ålegårde på deres egen grund, og at de frit må fiske og salte ved fiskelejerne.

Kraftigt understreges andre økonomiske forrettigheder. Adelen måtte frit købe og sælge så mange øksne til at stalde, som enhver kunne stalde på sit eget foder, eller som de kunne lade fodre hos deres fæstebønder, som var pligtige til at holde fodernød, og det skulle være adelen tilladt at handle med udenlandske købmænd, som de hidtil havde gjort. Der måtte heller ikke udstedes udførselsforbud for korn, smør, sild eller noget andet, uden rådets samtykke, ligesom rådet også skulle samtykke i et udstedt forbuds ophævelse.

Med hensyn til jordegodset opnåede adelen dog kun en stadfæstelse af status quo. Kongen, dronningen eller deres afkom måtte ikke købe eller tilpante sig noget frit jordegods i Danmark, men på den anden side måtte adelen ikke købe eller tilpante sig frit bondegods uden kongens samtykke.

Mærkeligt nok indeholder håndfæstningen ikke den paragraf, der i fremtiden hyppigst skulle blive påberåbt som hjemmel for godsejernes suverænitet over deres gods. Denne var blevet udformet som § 34 i Koldingrecessen af 13. december 1588.

Hensigten med denne paragraf var at beskytte bøndernes frie afsætning af deres varer. Der siges, at det skal være enhver bonde frit og ubehindret at sælge sine varer, det være korn, smør, honning, øksne, heste, fisk og alle andre varer, som han har. Ingen må forbyde det, og ingen, det være sig prælater eller adelsmænd, må gøre dem noget af den grund. Men vil en adelig købe noget af sin bonde, skal det ske med bondens frie vilje, og somom han købte det af en fremmed. Ligeledes forbyder paragraffen adelen at handle i landsbyerne med købmandsvarer, som bønderne skulle købe i købstæderne. Og, hedder det så videre, »skal hver riddersmandsmand (adelsmand) være frit og uforbudt at gøre sig sit eget gods så nyttigt, som han kan, og sælge det til hvem, han vil«.

Dette sidste siger jo egentlig kun, at adelen frit må handle med sine egne varer, og, hvis de ønsker det, sælge dem til udenlandske købmænd, men i tidens

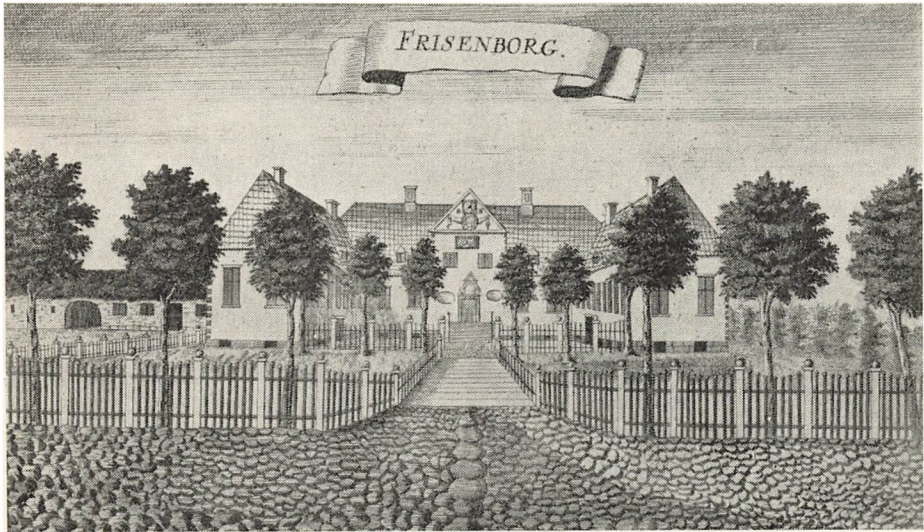
løb fik paragraffen en ganske anden og langt videre fortolkning. Man så bort fra, at det drejede sig om køb og salg. Godset, der her kun betød handelsvarer, landbrugsprodukter, fortolkedes som jordegodset, og det kom til at hedde, at det stod enhver adelsmand (senere godsejer) frit at gøre sig sit gods så nyttigt, som han kunne, d. v. s. udnytte det til egen fordel, så vidt det lod sig gøre.

Denne paragraf blev flittigt brugt i de kommende århundreder overfor domstole og andet steds. Den blev ikke anfægtet, og den gjorde åbenbart sin virkning, når den blev anført.

Men den politiske magtposition, der var fastslået i håndfæstningen, og med de økonomiske privilegier, der var opnået, havde adelen skabt grundlaget for den fremtidige udvikling, der betegner en næsten uafbrudt stigning for godsejerne og en næsten lige så uafbrudt nedgangslinie for bønderne. Og det var ikke mindst denne magt, som gjorde det muligt for adelsmændene at oprette nye hovedgårde og udvide de bestående på bøndergårdenes bekostning.

Den økonomiske udvikling.

Mens adelens politiske indflydelse var en nødvendig forudsætning for udviklingen til stordriften, kan den ikke betegnes som en egentlig årsag til den. Stordriftens udvikling var dels en landbrugsteknisk, dels en landbrugsøkonomisk proces, og det vil være rimeligt at søge indenfor disse områder efter forhold, der kan have virket fremmende på den. Det har man da også gjort med stor iver, og man har navnlig fæstet sig ved een ting: prisstigningen i det 16. århundrede. Denne prisstigning er for Danmarks vedkommende for lang tid siden undersøgt af F. Scharling og O. Falbe-Hansen. Denne gamle undersøgelse trænger utvivlsomt til en revision, men der er næppe tvivl om, at en ny vil give stort set samme resultat, at der i Danmark i tiden 1540—90 virkelig foregik en betydelig prisstigning, selvom billedet rimeligvis ville blive mere nuanceret end det hidtidige. Denne prisstigning er også konstateret i vore nabolande, og det viser sig, at den adskillige steder følges af en stærk udvikling af stordriften. Den nøje tidsmæssige sammenhæng af de to fænomener har fået mange forskere til at drage den slutning, at det er prisstigningen, som har været den egentlige drivkraft i udviklingen. Prisstigningen omfattede bl. a. korn, de høje kornpriser opmuntrede til større kornproduktion, og denne foregik bedst på de store bedrifter, menes der; derfor sørgede man for at oprette slige, enten ved at anlægge nye hovedgårde eller ved at udvide de bestående. Tankegangen er logisk, og der er vel heller ingen, som vil frakende de stigende priser en vis andel i udviklingen, men der er dog peget på, at de høje kornpriser ikke fik denne virkning overalt, navnlig har man spurgt, hvorfor stordriften gik så stærkt frem i Østtyskland, mens den faktisk ikke kom til at gøre sig gældende vest for Elben, skønt prisstigningen var lige så kraftig her. Der er også påpeget, at for Danmarks vedkommende gik stordriften vel stærkt frem under de stigende priser, men dens fremgang blev endnu stærkere under kornprisernes fald i anden halvdel af det 17. århundrede; det er derfor nødvendigt at modificere teorien om prisstigningen som det udslagsgivende derhen, at det i hvert fald ikke er den alene, der har været afgørende. Andre betingelser måtte være tilstede, for at den kunne få indflydelse på dette område.

Frijsenborg. Efter E. Pontoppidan: Den danske Atlas. Bd. 4. 1768.

Mageskiftepolitikken.

Ved et stort antal nyoprettelser af hovedgårde kan man med ret stor nøjagtighed konstatere, hvad der var den umiddelbare anledning til oprettelsen; det samme gælder med hensyn til adskillige udvidelser.

Blandt de forhold, der gør sig særlig gældende i det sekstende århundredes sidste halvdel, er mageskifterne.

Som nævnt overtog kronen umiddelbart efter reformationen alt bispegodset og lidt efter lidt klostergodset. Dette gods lå spredt over hele landet, og det var åbenbart vanskeligt at få skabt en effektiv godsadministration. På samme måde, omend i mindre målestok, havde mange adelsmænd deres bøndergods vidt adspredt, og de havde samme administrationsbesværligheder som kronen. Dette uheldige forhold kunne til en vis grad afhjælpes ved at kronen og adelen byttede bøndergårde. Det gjaldt blot om at få det ordnet således, at byttet gik lige op, for kronen måtte som nævnt ikke erhverve adeligt jordegods, medmindre der blev givet adelen erstatning i gods af samme værdi. Godset vurderedes i hartkorn, et mål, der skulle give et nogenlunde nøjagtigt udtryk for en bondegårds afkastningsevne. Hartkornet blev derfor i almindelighed bestemt af bøndergårdenes landgilde, den årlige afgift, som blev svaret til gårdens ejer.

Mageskifterne omfattede ikke alene bøndergårde. I mange tilfælde afstod adelsmændene deres hovedgårde mod til gengæld at få en af kronens ladegårde, ofte var det en af de bispelige ladegårde, kronen havde fået ved reformationen, eller en klosterladegård, der blev givet adelsmanden.

Formålet med mageskifterne var fra kronens side ikke alene at få bedre administrationsmuligheder for dens gods, man skimter desuden en bestræbelse mod at samle krongodset i rigets centrale dele, først og fremmest på Sjælland,

mens den forsøgte at afhænde sit skånske gods. Dette skyldes utvivlsomt, at man regnede med, at det skånske gods lå mere udsat for at blive ødelagt i de svenskekrige, som man dengang betragtede som uundgåelige.

En tredje grund til krongodssets samling — og det er til stadighed det, man hører mest om — var ønsket om at oprette vildtbaner.

Jagten var tidens yndlingssport. Af gode grunde blev den især dyrket af adelen, men også kongerne var stærkt jagtinteresserede og blandt dem igen først og fremmest Frederik II. Han satte sig derfor som sit mål at skabe store sammenhængende jagtdistrikter, hvor han kunne jage uforstyrret, og hvor han kunne frede vildtet; og disse distrikter kunne kun dannes gennem mageskifterne. De fleste jagtdistrikter, vildtbanerne kaldtes de, blev oprettet på Sjælland, men Jylland fik også nogle, og de største af dem var vildtbanerne ved Kolding, Skanderborg og Dronningborg (ved Randers).

I mange tilfælde måtte en herremand ved mageskiftet afstå den hovedgård, han boede på, til kronen, og det var da kun rimeligt, at han måtte have en ny for at få en bopæl og for at få et sted at anbringe sit kvæg og sit løse, undertiden blev det en af kronens ladegårde, undertiden måtte han oprette en ny, og disse oprettelser måtte nødvendigvis ske på bøndergårdes bekostning. I andre tilfælde modtog adelsmænd ved mageskifter så meget gods, måske flere landsbyer i hverandres nærhed, at de fandt det nødvendigt at oprette en hovedgård i dets umiddelbare nærhed, helst så nær, at bønderne kunne gøre hoveri til den.

Mageskifterne medførte dog ikke alene oprettelser og eventuelt udvidelser af nye hovedgårde, men tillige mange hovedgårdsnedlæggelser. De hovedgårde, som overgik til kronen, blev undertiden brugt som ladegårde, men i de fleste tilfælde blev de givet til skovridere eller andre af kronens tjenere, nu og da slet og ret bortfæstet til bønder. Hvis de var væsentlig større end bøndergårde i almindelighed, blev de sommetider udstykket ved at en del af deres tilliggender blev givet til andre bøndergårde.

Mageskifterne i Østjylland.

Mange af Østjyllands største og mest kendte hovedgårde blev oprettet efter mageskifter. Således fik Hans Stygge i 1544 en del gods i Gerlev herred, derimellem gården Lyegård og 20 andre gårde i Sødring by. Kort efter ligger hovedgården Sødringholm i byen; da byen i 1682 endnu har 20 gårde, er hovedgården rimeligvis oprettet af Lyegård, og der er muligvis lagt nogen jord ind under den fra andre bøndergårde i byen, eftersom disse i 1682 kun havde lidt over 3 tønder hartkorn i gennemsnit.

Det følgende år, 1545, får Jørgen Lykke til Hverringe en del gods i Udby sogn, Gerlev herred, nemlig i Lunde 2 gårde, i Udbyneder 5 gårde og 1 øde bol, i Østerskov 2 gårde, i Klatterup 2 gårde, i Vesterskov 1 gård og i Nødenæs 1 bol og 1 færgested. Her opretter han Overgård, som i 1682 var en af Jyllands største hovedgårde med 113,93 tønder hartkorn og ca. 425 tønder land under plov. Torperne Østerskov, Vesterskov og Nødenæs er forsvundet. Rimeligvis er de opløst af Overgård. 1742 hedder det dog, at Vesterskov mark, der tidligere har ligget til Udbyneder by, først nu bliver lagt under Overgård.

1559 erhvervede Jørgen Ottesen Rosenkrantz i Øster Lisbjerg herred, Hornslet sogn, gården Holmgård, gården Skovkjær, Holm Mølle, og i Sønderhald herred,

Krogsbæk sogn, gården Svinholt. Holm havde i middelalderen været beboet af adelige og således været en hovedgård, men nu sad der en bonde, Hans Pedersen, på den, og han svarede i landgilde årligt 9 ørte rug, 9 ørte byg, 1 tønne smør, 1 brændevin og 26 hestes gæsteri. Jørgen Rosenkrantz begyndte straks at opføre en ny hovedbygning på gården, som med navnet Rosenholm blev hans hovedgård. Sønderhald herredsbog 1661 beretter herom: »Rosenholm er opbyggt på stedet, hvor tvende bøndergårde stod, Svinholt og Holm kaldet, hvilke lå i Krogsbæk sogn. Rosenholm har også sit stolestade i Krogsbæk kirke, selvom de for større bejligheds skyld søger til Hornslet kirke.

1578 begyndte Frederik II på at samle gods til den koldingske vildtbane. Hernede lå mange hovedgårde. I løbet af få år måtte alle ejerne afstå gårdene til kongen imod gods andetsteds. En del af dem oprettede nye hovedgårde på det gods, de havde fået. Således gav Claus Glambech i 1578 sin hovedgård i Starup, Jerlev herred, med alt dens gods til kronen og fik til gengæld gods i Nim og Vrads herreder, det sidste sted bl. a. gården Bjerge i Åle sogn, og af denne oprettede han hovedgården Bjerregård.

Det følgende år får Hans Axelsen Arenfeld for sin hovedgård i Viuf sogn, Brusk herred, med dens tilliggende gods, det såkaldte Rosmus birk i Sønder Dyrs herred, med alt dets tilliggende gods; mellem dette var bl. a. Rove by med 16 gårde samt Rovegård og Rovegårds Loftet, som sognepræsten Jens Simonsen havde i besiddelse. Rove by og de to andre gårde forsvandt, og få år efter byggede Hans Arenfeld hovedbygning til sin nye hovedgård, der var oprettet af den nedbrudte bondebys jorder. Samme år måtte Hans Bruun afstå sin hovedgård i Pjedsted by sammen med andet gods, og i mageskifte fik han bl. a. Kjærbygård, Kasted sogn, Hasle herred. Hans Bruun ville selv bruge gården som hovedgård og forsøgte at få de to Bønder, som boede på gården, vist ud. Kort efter må han meddele kongen, at disse bønder har sagt, at de vil overfalde ham og tilføje ham skade; han beder derfor kongen om hjælp. Kongen pålægger lensmanden Bjørn Andersen, Stenalt, at han skal lade de to bønder stille en kraftig kaution for, at de skal lade Hans Bruun være i Fred. Bjørn Andersen skal desuden sørge for, at de flytter inden påske, men han skal også sørge for, at de får en anden gård i stedet, og at Hans Bruun giver dem betaling for den rugsæd, de har sået i gårdens marker. Dette er en af de få gange, hvor der høres om kraftig reaktion fra bøndernes side mod at blive sat ud af deres gårde, og det kunne tillige tyde på, at Hans Bruun er faret noget voldsomt frem imod dem og har været utilbøjelig til at give dem, hvad ret og rimeligt var.

1580 fik jomfru Anne Skram for gods i Brusk herred 9 gårde i Lyngby sogn, Hasle herred, og andet gods der på egnen. Hun giftede sig med Christen Munk, der oprettede Lyngbygård af 5 gårde i byen. Det var dog ikke udelukkende herremænd fra Koldingegnen, som oprettede de nye gårde. 1581 mageskiftede Iver Juel gods i Hads herred mod gården Fævejle, Lyngby sogn, Sønder Dyrs herred. Gården var nylig blevet overgivet til sognepræsten Niels Rasmussen, han ville gerne beholde den, men kongen befalede, at der skulle skaffes ham en anden gård. Iver Juel fik Fævejle, og gården blev hans hovedgård. To år efter mageskiftede Valdemar Parsberg sin hovedgård Stadsgård og andet gods i Ning herred mod gården Jernit, Hammel sogn, Gern herred. Med gården fulgte andre gårde i Jernit by og andet gods i Hammel og Emdrup byer. Jernit havde i middelalderen været en hovedgård, men var gledet ind mellem bøndergårdene. Nu oprettede

Valdemar Parsberg den atter til hovedgård og forøgede dens tilliggender med andre gårdes jord fra Jernit by, så byen forsvandt fuldstændig. Jernitgård fik siden navneforandring til Frijsenborg.

Der behøvede dog ikke at gå mageskifte forud for nye hovedgårdes oprettelse. Østjylland har adskillige eksempler på dette. Således blev gården Katholm oprettet til hovedgård af Kristen Fasti, efter at han ved sit ægteskab havde erhvervet den. Han skrev sig første gang til den i 1545. Han udvidede dens jorder ved at adskillige bøndergårde i dens nærhed, bl. a. torpen Lillerode med 2 gårde. Endnu i 1690 hedder det i herredsbogen, at ældgamle folk i sognet kan berette, at der ved Katholm mark skal have stået 2 gårde, Lillerue, som blev nedbrudt, og deres agre blev lagt under Katholm og indhegnet dertil. Lillerode nævnes sidste gang 1560.

Ligeledes blev Skaføgård oprettet uden forudgående mageskifte. Jørgen Ottesen Rosenkrantz, der senere oprettede Rosenholm, fik 2 bøndergårde, Skafø, i 1551. Han nedlagde dem og byggede i stedet den nye hovedgård. 1578 får Kjøen Quitzov, der havde fået Hassens birk i Mols herred i forlening, men som ikke havde nogen avlsgård at bo på i birket, lov til at tilkøbe sig bonderettigheden i en jordeggen bondegård, Lyngsbæksgård, i Dråby sogn. Han får lov at beholde den så længe han lever, og hans arvinger må få den efter ham. Året efter hedder det, at gården har en meget ringe avl, Kjøen Quitzov må derfor lægge jorden fra en af de andre gårde, han har i forlening, ind under dens avl, dog skal han få den bonde, som bor i gården, til at rejse frivilligt på en sådan måde, at der ikke kommer klage fra ham.

Om nogle hovedgårdes oprindelse foreligger der ingen oplysninger. Man kan kun konstatere, at en eller anden adelsmand et eller andet år skriver sig til dem. Dette gælder således den lille Såbygård, Hylke sogn, Gern herred. Den kan først med sikkerhed konstateres 1584, da Albrekt Christoffersen Serlin skriver sig til den, selvom det er sandsynligt, at Christoffer Lauridsen har ejet den før ham.

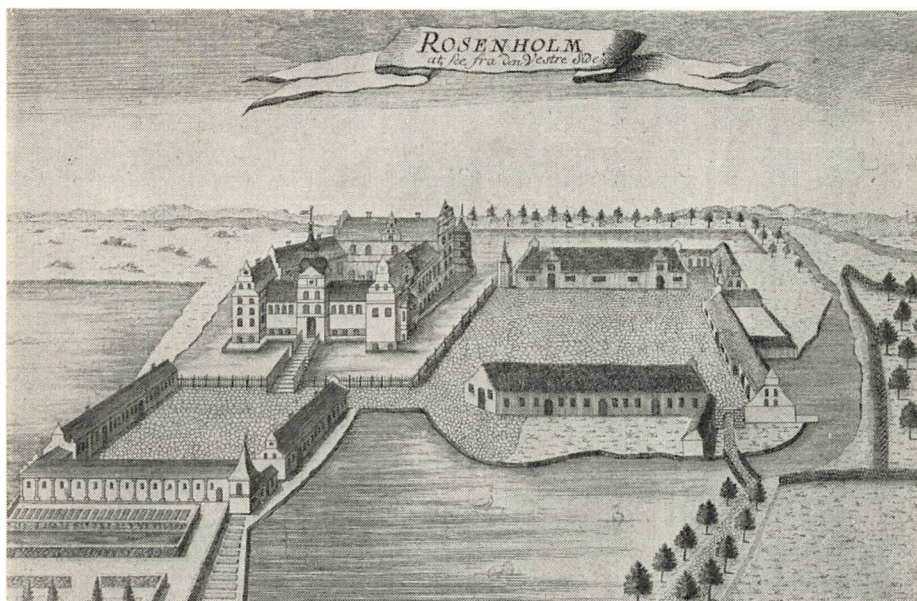
En omend sen efterretning findes om Bruusgård, Ølst sogn, Galten herred, idet Sønderhald herredsbog 1690 beretter, at den blev anlagt for 100 år siden af 3 bøndergårde, kaldet Bruusgård. Den har også været hovedgård i middelalderen, og 1584 12/2 nævnes Niels Jonsen Viffert til Bruusgård i Kancelliets Brevbøger.

Om Hanstedgård, Voer herred, hedder det 1600, at fru Karen Gyldenstjerne til Stiernholm har ladet 2 bøndergårde i Hansted sogn nedbryde, og at hun bruger jorden til hendes avlsgård der; det er sandsynligvis Hanstedgård, der her er tale om.

For Serridslevgårds, Nebel sogn, Voer herreds, vedkommende hedder det i 1599, at Claus Mund selv bor på den, selvom han først dette år får den i mageskifte.

Hovedgårdsudvidelser.

Stordriften kunne som nævnt ikke alene fremmes ved oprettelser af nye hovedgårde, men tillige ved udvidelser af de bestående. Udvidelser i større tal og omfang forekommer imidlertid ikke i Østjylland i tiden før 1600, det er i hvert ikke lykkedes at konstatere dem. Mattrup, Tyrsting sogn, Tyrsting herred, fik rimeligvis tidligt en udvidelse, idet Eiler Hardenberg i 1537 erhvervede gården

Rosenholm. Efter E. Pontoppidan: Den danske Atlas. Bd. 4. 1768.

Stisgård ved Matstrup; då gården forsvandt, er det sandsynligt, at dens jorder i hvert fald for en del er lagt under Matstrup. Halvt sagnagtige, men åbenbart med en kerne af sandhed, er beretningerne om Tyrrestrups drabelige udvidelser under den sagnomspundne Peder Ebbesen Galt. Peder Ebbesen havde indgået pagt med fanden om, at han måtte lægge så megen jord under Tyrrestrup, som han kunne omride, mens præsten prædikede i Søvind kirke. Han red med fuld fart, og fanden fulgte rapt efter og kastede et højt dige om den indredne jord, men da bønderne så, hvor galt det ville gå, fik de skyndsomt sendt bud til præsten og fik ham til at holde op med prædikenen.

I 1562 lykkedes det at få lagt en del jord, som bønderne hidtil havde brugt, under Stenalt, fordi den engang i Arilds tid havde været dømt til Stenalt.

Ellers er det navnlig kronens ladegårde, Skanderborg og Bjellerup, som var oprettet 1552, der får udvidelser. 1561 er jorden fra en gård i Blegind lagt under Skanderborg ladegård, og 1573 hedder det, at Nyby by for nogen tid siden er lagt under den. Skanderborg blev da også en fremragende ladegård; da Frederik II havde ladet bygge nye bygninger til den, erklærer han i 1587 med stolthed, at han nu har så skøn en ladegård her, at dens lige ikke findes i hele riget og ikke mange steder i Tyskland.

Stadsgård, Ning herred, blev i 1573 rimeligvis udvidet med en del af Østerstadsgårds mark (Kancelliets Brevbøger 25/4, 29/4 1573).

Bjellerup ladegård blev udvidet i 1580'erne. 1581 havde Frederik II besluttet, at han ville bo mere på Dronningborg end tidligere, og det er sandsynligvis derfor, at alle de enge ved Randers, som kronen har fået ved mageskifte med Eske

Brok, lægges ind under ladegården, og 1585 udvides den yderligere med 11 ørte jord fra Tjæreby.

Hovedgårdes nedlæggelse.

Bevægelsen henimod stordriften ved oprettelse af nye og udvidelse af bestående hovedgårde blev mødt af en modgående strømning, der viste sig ved nedlæggelse af hoved- og ladegårde. Nedlæggelserne kunne være ret omfattende; stort set blev der nedlagt lige så mange hoved- og ladegårde, som der blev oprettet, men de talte ikke så meget, da det i almindelighed var de mindste og ubetydeligste hovedgårde, der blev nedlagt — adskillige undtagelser gives dog fra denne regel.

Det er yderst sparsomt, hvad der berettes om disse nedlæggelser. Oftest må man nøjes med at konstatere, at gårdene ikke eksisterer mere som hovedgårde. De nedlagte hovedgårdes skæbne var i reglen den at blive bortfæstet til bønder. Undertiden kan man fastslå, at deres jorder er blevet udskiftet mellem flere bøndergårde. Enkelte gange er den nedlagte hovedgårds jorder blevet lagt under en anden hovedgård.

I Østjylland nævnes Drammelstrup, Astrup sogn, Ning herred, 1543 som Søren Munks hovedgård; da den igen dukker op, er den en bondegård. Brøstrup, Tranbjerg sogn, Ning herred, kom 1546 i Peder Ebbesen Galts besiddelse; dermed går den ud af sagaen.

Oprettelsen af Bjellerup ladegård i 1552 satte punktum for et par hovedgårdes tilværelse. Hans Stygge overgav ved mageskifte Sørup hovedgård og Blenstrup, Gerlev sogn, Gerlev herred, samt Stangerum Hovgård, Dalbyover sogn, Gerlev herred, til kronen, og de forsvandt alle tre.

I de følgende år forsvandt bl. a. Aarhusbispens gård, Vorre ladegård, Hasle herred, og 1566 hedder det, at der er bygget 4 bøndergårde, hvor Emborg klostres ladegård før stod. 1575 mageskifter Niels Mouritsen Bunderup sin hovedgård Nørregård i Skovby sogn, Framlev herred, til kronen for gods i Hellum herred, og derefter hører man ikke mere om den som hovedgård.

I årene omkring 1580 begyndte kronen at samle gods i Hads herred, og det gik ud over flere af herredets hovedgårde. Loverstrup, som Knud Mogensen Løvenbalk i 1570 havde fået af kronen og oprettet til hovedgård, kom atter under kronen 1580 og blev som bondegård lagt under Åkjær len. Hovedstrup, Odder sogn, bortmageskiftede Oluf Brockenhuus 1581 til kronen mod Seberkloster, og det betød også dens nedlæggelse som hovedgård. 1583 kom turen til Skoblinggård, Hundslund sogn, som adelsmanden Mads Nielsen (Skade) hidtil havde boet i. Han overdrog den til kronen, og gården blev delt i to bøndergårde, der blev lagt under Åkjær. En anden skæbne overgik Stadsgård, Ormslev sogn, Ning herred; 1583 mageskiftede Valdemar Parsberg den til kronen. Den skulle derefter tjene til kongelig jagtgård. En bonde får den i fæste mod en årlig afgift på 30 rigsdaler. Han skulle holde gården i god stand og holde den forsynet med gode værelser, så kongen og hans følge kan opholde sig der, når han kommer derhen på jagt. Bonden må undertiden få nogen frihed for pløjning, ægt, arbejde og anden tyngde.

Samme år gled Østrup, Albæk sogn, Støvring herred, der tidligere havde været bispegård, ud af hovedgårdenes rækker, idet der gives befaling til, at den skal fæstes til en bonde for sædvanlig landgilde og indfæstning.

1590—1650. *Bevægelsen aflager. Skatteproblemerne.*

Henimod 1590 synes stordriftens fremtrængen at stilne noget af uden dog at standse helt. Det kan måske for en del skyldes, at prisstigningen for en tid standsede, men rimeligvis i endnu højere grad, at de store mageskifters tid nu var forbi. Vildtbanerne var oprettede og godskoncentrationen så nogenlunde gennemført. Der foregik vel stadig mageskifter mellem kronen og adelen, men de havde ikke samme omfang og navnlig ikke samme formål som før. Mens det tidligere gjaldt om at skabe de store sammenhængende godsområder, var formålet nu for en væsentlig del at rette mindre, lokale ubekvemmeligheder ved bøndergodsets fordeling.

Det nedsatte tempo prægede de første årtier af det 17. århundrede. Der blev stadig oprettet nye hovedgårde, og gamle blev udvidet på bekostning af bøndergårde og bondejord, men i begrænset omfang. I Østjylland sporedes det nedsatte tempo tydeligt. Nyoprettelserne gik næsten helt i stå, og udvidelserne var relativt få og små, derimod blev der stadig nedlagt en del hovedgårde — flere end der blev oprettet — således at der for Østjyllands vedkommende i denne tid — op mod 1650 — rimeligvis næsten har været balance mellem den bondejord, som gik til hovedgårdene, og den, der kom tilbage ved hovedgårdens nedlæggelse.

Blandt de få nye hovedgårde, der blev oprettet, var Ryomgård, Marie Magdalene sogn, Sønderhald herred. De nærmere omstændigheder kendes ikke. Den første ejer var Mogens Pallesen Juel, som døde 1605. 1623 kommer Moesgård, Mårslet sogn, Ning herred, til. Den har muligvis været beboet af en adelig en kort tid i det 16. århundrede. 1623 skriver Helvig Ulfeld sig til den, og 1630 vidnede sognemændene »at der nu var 2 herregårde i Mårslet sogn, Skumstrup og Moesgård, som før har været beboet af bønder. Omkring 1647 blev Norring ladegård, Folby sogn, Sabro herred, oprettet; den skal være oprettet af 7—8 nedlagte bøndergårde, og det siges, at den er opbygget med stor bekostning.

Endelig oprettedes 1649 Dalbyneder ladegård, Dalbyneder sogn, Gerlev herred. Denne ladegård føjer et interessant karakteristisk led ind i rækken af motiver til nye hoved- og ladegårdes oprettelse. Næmlig hensynet til skatterne. Blandt hovedgårdenes privilegier var foruden deres egen skattefrihed også skattefrihed for ekstraskatter for de såkaldte ugedagsbønder, d. v. s. de fæstebønder under en hovedgård, som boede i det sogn, hvor hovedgården lå. Denne skattefrihed var blevet anerkendt allerede i middelalderen, og den var ikke blevet anfægtet, udover, at det sommetider havde voldt vanskeligheder at få skattefriheden for de nye hovedgårdes ugedagsbønder anerkendt. Værdien af dette privilegium var selvfølgelig afhængig af ekstraskatternes hyppighed og størrelse. Gennem det 16. århundrede spillede ekstraskatterne kun i kortere perioder større rolle, heller ikke i de første årtier af det 17., men efter 1625 blev de et alvorligt problem. Næsten hvert år blev der udskrevet ekstraskatter — nogle år endog flere — og de blev stadig højere og højere. Bønderne havde ofte vanskeligt ved at svare dem, hvad der gik ud over landgilden og andre afgifter til hovedgårdsejerne, ødegårdenes tal begyndte også at vokse. Adelen blev derfor stærkt interesseret i at befri så mange bønder som muligt for skatten, og dette kunne bl. a. ske ved at oprette nye ladegårde. Når blot det kunne bevises, at en adelsmand holdt foged på en gård og selv lod avlen drive, blev den omgående anerkendt som ladegård, og bønderne i det pågældende sogn, som hørte under denne ladegård, blev straks ugedagsbønder og dermed skattefrie. Denne trafik blev brugt i vid udstrækning

over hele landet. Norringgård er måske oprettet med dette for øje, og for Dalby-neder ladegård er der i hvert fald ingen tvivl mulig.

Også hovedgårdsudvidelserne var fåtallige i de første årtier af det 17. århundrede. 1620 forlyder det, at Skanderborg kros jorder er lagt under Skanderborg ladegård. Samme år er en del af bøndernes enge lagt under Gjessingholm (Løvenholm), Gjessing sogn, Sønderhald herred. Nogle år senere oplyser Silkeborg lens ekstraskattemandtal af 1626, at jord fra 3 bøndergårde er lagt under Søbygård, Søby sogn, Gern herred. Også Estruplund, Estruplund sogn, Rougsø herred, blev udvidet. 1680 meddeler Rougsø herreds tingbog, at for 53 år siden stod to bøndergårde ved Estruplund, men de blev afbrudte, og jorden blev lagt under hovedgården. Fra 1630'erne foreligger der også nogle efterretninger om hovedgårdsudvidelser. Den 7. april 1634 befales der Otto Marsvin fra Danske Kancelli, at han skal lade Jens Nielsen i Udstrup, hvis gård nu skal lægges øde under Ristrup hovedgård, beholde indeværende års avl. Han skal også give ham en anden gård i fæste, når der bliver en ledig, og bonden skal have den uden indfæstning. Desuden skal han have de bygninger, der står på hans nuværende gård, til at forbedre den gård, han får, med. Dette eksempel viser, at der i hvert fald engang imellem blev taget et vist hensyn til de bønder, der måtte forlade deres gårde, for at jorderne kunne blive lagt under hovedgården.

1635 fik Gjessingholm en betydelig udvidelse, da 3 af landsbyen Sørvads 5 gårde blev nedlagt, og deres jorder lagt under hovedgården.

Den største udvidelse fik dog Ryomgård. 1690 fortalte en gammel mand til præsten i Kolind, at Jørgen Kruse til Ryomgård lod en stor landsby ved navn Ryom, som bestod af 14 hele gårde, nedbryde, og han lagde samme bys ager og eng til Ryomgård. I andre kilder meddeles, at landsbyens gårde var nedbrændt. Byen havde 50 tønder, 1 skæppe, 1 fjerdingkar og 1 album gammelt hartkorn.

Hovedgårdsnedlæggelserne var som nævnt i denne periode hyppige i Østjylland. Årsagerne til nedlæggelserne kan kun sjældent konstateres fuldtud, men resultatet blev som det vil fremgå af det følgende, i reglen, at de nedlagte hovedgårde blev udstykket til eller mellem bøndergårde.

I Lime sogn, Sønderhald herred, lå en lille hovedgård, Skovgård, der beboedes af adelige; 1592 døde Erik Lykke, som havde besiddet den, og derefter gled den ud af hovedgårdens rækker. 1662 lå den under Østergård, Fjellerup sogn, og der boede bønder på dens jord, 1688 nævner matriklen 3 bøndergårde, Skovgårde. Endnu 1593 synes den lille gård Rude hovgård, Saxild sogn, Hads herred, at være regnet for hovedgård, men derefter er navnet knyttet til to bøndergårde, rimeligvis dem, hvori hovedgården er udstykket.

Sedde i Mellerup sogn, Støvring herred, bestod som en større gård indtil 1605, da den bortfæstedes til to bønder. I Mørke sogn, Øster Lisbjerg herred, lå den tidligere biskoppelige ladegård Ommestrupgård; den var ved reformationen gået over til kronen og senere til adelen. 1608 er den forsvundet, og da bøndergårdenes antal i Ommestrup by blev øget med to, er hovedgården sandsynligvis blevet udstykket.

Undertiden blev det skæbnesvangert for de små hovedgårde, hvis de blev erhvervet af en herremand, som havde hovedgårde nok i forvejen. Således blev Nielstrup, Vivild sogn, Sønderhald herred, 1608 købt af den store godsbesidder Eske Brok, efter at dens tidligere ejer Chr. Lunow var død 1607. Dermed får dens hovedgårdstilværelse ende, 1662 er den udstykket i to bøndergårde.

Moesgård. Efter F. Richardt og T. A. Becker: Prospecter af danske Herregårde. Bd. 4. 1850.

En lille hovedgård i Yding sogn, Voer herred, Søbygård, omtales sidste gang 1608, da den er i Maren Langes besiddelse. Lundegård, Lunde sogn, Støvring herred, kom 1614 under Støvringgård og brugtes derefter slet og ret som bondegård. Også Mogenstrup, Nørager sogn, Sønderhald herred, fik samme skæbne, den blev 1614 solgt til Gert Rantzau på Gjessingholm; endnu i skødet kaldes den hovedgård, men efter købet blev den bortfæstet som bondegård. Hungstrup, Tvede sogn, Nørhald herred, gik det noget anderledes. Iver Axelsen Juel købte den i 1621, og han lod størstedelen af dens jord lægge ind under Gjessinggårds drift.

Andre hovedgårde blev nedlagt, efter at de var kommet under kronen. 1623 mageskiftede Laurids Ebbesen Udsen Hvidsten hovedgård, Gassum sogn, Nørhald herred, til kronen. Samme år får Laurids Ebbesen befaling til at lægge den under Dronningborg len, og fremtidig var den en bondegård. Også en anden gård lod kronen nedlægge, nemlig Torup ladegård under Dronningborg. Den var ladegård indtil 1624, da der gives ordre til enten at bortforpagte den eller at fæste den til bønder. Dens skæbne blev det sidste, jorderne blev delt mellem 3 bønder.

Enkelte hovedgårde blev ødelagt under kejserkrigen 1625—29. Dette var således tilfældet med Svenstrupgård, Svenstrup sogn, Onsild herred. Måske er det gået Bjerregård, Tvede sogn, Nørhald herred, på samme måde, efter 1629 er den delt i to bøndergårde, kaldet Bjerregårde. Onsild herredsbog fra 1660 beretter, at der i Hornum sogn, Onsild herred, har ligget en lille herregård, Trinderup, der ganske blev afbrudt af de kejserlige; den blev dog senere genoprettet som hovedgård. Om Brejnholt, Åle sogn, Vrads herred, udtaler et tingsvidne i 1667, at det

er vitterligt, at den i 36 år har været en fæstegård og svaret landgilde. 1634 er den fæstet bort til 2 bønder.

Endelig er der et eksempel på, at en hovedgård er udstykket mellem en hel bys gårde. Det er Bindstrup, Hvilsager sogn, Sønderhald herred. Ejeren var Holger Rosenkrants den Lærde, der i 1642 befalede, at gården, »der ellers var en privilegeret herregård og et adeligt sæde«, nu skulle agtes for og være og forblive en fæstegård. Derefter blev dens jord delt mellem bønderne, således at Bindstrup by fik 8 lige store gårde.

1650—1700. Nedlæggelsernes kulmination. Konjunkturer, skatteforhold.

I 1650'erne dukker adskillige nye hovedgårde op i Østjylland, men de er alle små, og ingen af dem bliver af større betydning. 1650 er der tale om en lille hovedgård, Skårupgård i Feldeballe sogn, Sdr. Dyrs herred, men den blev snart lagt ind under Rugård, og 1662 hedder det, at den er beboet af bønder.

1651 oprettede Hans Friis til Clausholm ladegården Fruerlund, Galten herred, åbenbart som et skattely for ugedagsbønder. — Det samme gælder måske for Skårupgård, Todbjerg sogn, Øster Lisbjerg herred, som Gunde Rosenkrantz 1654 fik ved mageskifte. Kalø lens regnskaber melder 1654, at der afkortes for landgilde for Skårupgård, som Gunde Rosenkrantz har tilhandlet sig og deraf gjort en herregård. 1656 fik han gården udvidet »med den ager og eng, som præsten har ved Skårupgårds mark, og som ligger Gunde Rosenkrantz belejlig«.

1654 får Erik Rosenkrantz Eskerud, der kaldes hovedgård med olden til 60 svin, og 1656 oprettes en lille ladegård Nygård, Tirstrup sogn, Sønder Dyrs herred. Den blev oprettet af Hallendrup bys Haustvang, men den fik kun en kort eksistens. 1658 blev den ødelagt, og jorden blev så lagt under Høgholm.

Fra disse år stammer rimeligvis også Lønsgård, Linnerup sogn, Vrads herred. Det hedder i Vrads herredsbog fra 1660, at den er oprettet af 2 bøndergårde, men i matriklen 1682 betegnes den igen som bondegård.

Årtierne efter 1660 bragte et nyt kraftigt fremstød for stordriften. Flere forhold medvirkede til dette, for en væsentlig del andre end i det foregående århundrede. Først og fremmest er konjunktelementet næsten helt borte. I 1650'erne var der indtrådt et kraftigt fald i kornpriserne, og bortset fra en midlertidig stigning i krigsårene 1657—60 vedblev de at ligge så lavt, at de i hvert fald ikke nu kunne give noget som helst incitament til stordriften. Derimod er det muligt, at priserne på smør, ost, flæsk og hvad man iøvrigt i datiden indbefattede under begrebet »fedevare«, var relativt bedre end kornpriserne, således at hovedgårdene ved at specialisere sig om disse varer kunne hæve sig over bøndergårdene i rentabilitet; for navnlig med hensyn til mejeribruget stod disse i teknisk henseende over hine, og forskellen blev desmere udpræget, jo mere hollænderierne, d.v.s. de fra Holland påvirkede mejeribrugsmetoder, vandt frem. Hvad skatterne angår, bragte enevælden derimod i første omgang en udligning mellem hovedgårde og bøndergårde. Ikke alene mistede ugedagsbønderne deres skattefrihed, men selve hovedgårdsjorden blev gjort skatskyldig. De nye hartkornsskatter skulle betales ligesåvel af denne som af bondejorden. Tilmed blev godsejerne gjort ansvarlige for, at bønderne ydede deres skatter. Det blev en forpligtelse, der

skaffede godsejerne meget besvær og mange bekymringer gennem årene, men til gengæld opnåede de ved at pukke på den talrige begunstigelser, tildels på bøndernes bekostning, hvad der utvivlsomt så nogenlunde opvejede dens besværligheder.

Ligheden i skattemæssig henseende mellem bondejord og hovedgårdsjord kom da heller ikke til at bestå ret længe. En forordning af 23. juli 1670 fastslog, at hovedgårdsjorden for fremtiden skulle være skattefri. Skattefriheden blev begrundet med, at rytteriet skulle lægges ud på landet og underholdes af bønderne. — Man skulle synes, at det havde været rimeligere at lette bøndernes skattetryk, men de måtte nøjes med en mindre nedsættelse af hartkornsskatten.

Hovedgårdene skulle dog ikke få lov at beholde skattefriheden ganske uanfægtet. Da kronen under Den skånske krig 1675—79 kom i store finansielle vanskeligheder, så man måtte spejde efter alle muligheder for at finde udveje, pegede rentemesteren, Henrik v. Støcken, på den skattefri hovedgårdsjord som en mulighed for nye indtægter. Henrik v. Støcken havde utvivlsomt til hensigt at gå hårdt frem, og var hans planer blevet gennemført, var det blevet ruinerende for mange hovedgårdsejere, men v. Støcken døde før det var kommet så vidt. Hans efterfølger Peter Brandt var ikke så aggressiv. Resultatet af aktionen blev, at skattefriheden ikke blev afskaffet, men begrænset til fremtidig kun at gælde for de såkaldte frie sædegårde. Betingelsen for at en sædegård kunne erklæres for fri var, at den havde mindst 200 tønder gammelt hartkorn bøndergods beliggende indenfor en afstand af 2 mil fra hovedgården, men dernæst skulle de være 1) grevelige og friherrelige residenser, eller grevelige, friherrelige og adelige sædegårde, der før 1660 havde været rette adelige sæde- og hovedgårde, 2) de mod det bornholmske ækvivalent afståede kongelige slotte og avlsgårde, samt andre avlsgårde, der var oprettede i henhold til det bornholmske ækvivalent 3) de fra kronen afståede kongelige slotte, avls- og ladegårde, som der ved mageskifte var givet adelige sædegårde for, eller som siden var blevet privilegeret med skattefrihed 4) andre avls- og sædegårde, som var blevet privilegeret med sædegårdsfrihed.

Selv så stærkt indskrænket ville forordningen dog gøre mange hovedgårde skatskyldige, men gennemførelsen af forordningen blev særdeles lempelig. Der blev givet rigelig tid til, at de gårde, som ikke havde de 200 tønder hartkorn indenfor tomile-grænsen, kunne forskafe dem, og mange hovedgårde, som forordningen havde berøvet skattefriheden, fik den tilbage som særlig begunstigelse af ejeren, eller ved direkte køb. Dog skulle det stå fast, at bondejord, som fremtidig blev lagt ind under hovedgårdsdrift, skulle være skatteydende, ufri, som det hed.

Ødegårdene.

Et andet forhold, som kom til at spille en vis rolle, var ødegårdsproblemet. Gennem århundreder havde ødegårdene forfulgt det danske landbrug som en skygge. Jorden manglede dyrkere, man kunne ikke skaffe tilstrækkeligt mange fæstere, så alle bøndergårde kunne holdes besat. Godsejerne frygtede ødegårdene, kronen frygtede dem, og bønderne frygtede dem også selv, fordi en eller flere ødegårde i en landsby eller på et gods i mange tilfælde førte til besværligheder for de øvrige. Ødegårdens tal var voksende. Det faldt i rolige tider, men steg i uår, under krige, under pestepidemier og når misvæksten hærgede. Efter 1660

nåde tallet et højdepunkt, fordi landet havde været hærget såvel af krig som af pest og misvækst, og i de følgende år udgør ødegårdene en væsentlig del af de nedlagte.

Krongodsudlæggene.

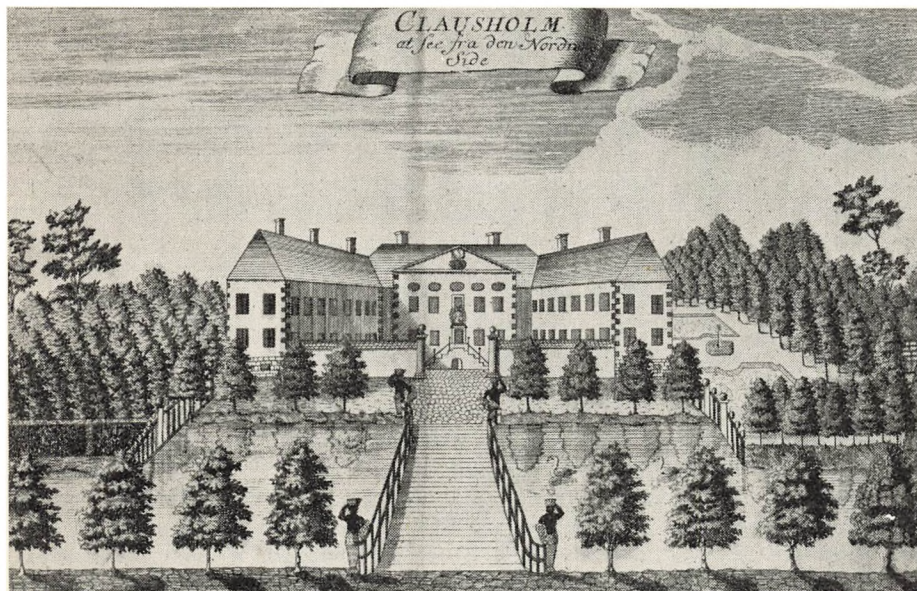
En lige så stor rolle, om ikke større, spillede imidlertid krongodsudlæggene. Efter krigen 1657—60 var finanssituationen katastrofal, gælden var steget til før ukendte højder, og krongodset var forarmet. Man fandt da på den udvej at overlade krongodset til kreditorerne. Løsningen blev ikke hilst med begejstring af kreditorerne, der modtog det mere eller mindre forarmede gods og omgående fik det belagt med svære hartkornsskatter, hvis betaling de selv skulle stå inde for. For at få de bitre piller til at glide lettere ned, blev de i mange tilfælde forsødet med løfter om, at modtagerne måtte oprette nye hovedgårde på det.

En særlig gruppe indenfor krongodsudlæggene udgjorde udlæggene i henhold til det såkaldte bornholmske ækvivalent. Ved freden i Roskilde 1658 havde Danmark afstået Bornholm til Sverige. I december 1658 gjorde bornholmerne oprør og genvandt friheden. Men denne bedrift var ikke tilstrækkelig. Ved freden i København krævede Sverige erstatning for at overlade øen til Danmark, og resultatet blev, at den svenske krone til ejendom skulle have lige så meget gods i Skåne, som svarede til Bornholms værdi. Problemet ordnedes i praksis således, at danske adelsmænd i Skåne afstod deres godser til den svenske krone, og det måtte de selvfølgelig have erstatning for. Denne fik de i form af krongods i Danmark, og med afståelserne fulgte ret til at »oprette så mange sæde- og ladegårde, som de vil, og nyde dem med samme friheder og rettigheder, som andre ældgamle herregårde i Danmark har«.

I Østjylland var ødegårdenes tal ikke så stort som i Sydjylland og på Sjælland. De kom derfor ikke til at betyde så meget for hovedgårdsudvidelserne som andetsteds. Af stor betydning blev derimod krongodsudlæggene og mellem dem atter udlæggene i henhold til det skånske ækvivalent. 1661 fik rentemester Mogens Frijs til Favrskov, der havde udlagt 623 tønder hartkorn i Skåne, og som desuden havde lånt kronen penge, udlagt 558 tønder hartkorn jordegods i Østjylland, og han må efter behag, hedder det, oprette herre-, sæde- og avlsgårde af ovennævnte gods, især af Torup ladegård og Vormstrup. Han benyttede sig omgående af tilladelsen. 1661 oprettede han Frijsenvold ladegård af de 3 bøndergårde Torup, som tidligere var opstået ved udstykning af den gamle Torup ladegård. Gården havde 1682 o. 80 tr. hartkorn og 364 tønder land under plov. Desuden oprettedes de to gårde Frijsholt og Østergård i Houlbjerg herred.

1661 og atter 1664 fik Joachim Gersdorffs arvinger udlagt gods i Hads herred, derimellem gården Dybvad, med ret til at oprette den til hovedgård; året efter solgte de den med rettighederne til Laurids Brorsen, og han gjorde den til en hovedgård og fik lagt gods og tiender under den.

Derimod tøvede arvingerne med at udnytte deres rettighed, men i 1674, da skattefriheden på hovedgårdsjorden havde gjort det yderligere tillokkende at oprette nye hovedgårde, oprettede en af dem, Gregorius Rathlou, i Odder sogn, Hads herred, Rathlousdal af den tidligere hovedgård Loverstrup og 5 gårde i Loverstrup by, og samme år oprettede han i Gosmer sogn, Hads herred, gården Gersdorffslund, der blev oprettet af den tidligere hovedgård, men nuværende bondegård, Porsborg, den tidligere hovedgård Højbygård, og 5 gårde af lands-

Clausholm. Efter E. Pontoppidan: Den danske Atlas. Bd. 4. 1768.

byen Lemmestrup. 1686 bekræftes, at de to gårde må nyde alle de privilegier og friheder, som tilkommer ældgamle hoved- og sædegårde. 1682 oprettede endelig Jens Rodsten den sidste hovedgård efter det bornholmske ækvivalent, nemlig Rodstenseje, Odder sogn, Hads herred. Den blev oprettet af 5 gårde og 1 bol i Hovedstrup by samt af den tidligere hovedgård, Hovedstrupgård, der som tidligere nævnt blev nedlagt som hovedgård i 1581.

Blandt andre gårde, der blev oprettet af krongodsudlæg, var Konstantinsborg, Ning herred, oprettet af den tidligere hovedgård Stadsgård og af jord fra Ormslev og Stavtrup byer. Endelig oprettede Jens Rodsten endnu en hovedgård, nemlig Rantzausgave (Kannegård) i Hvilsted sogn, Hads herred, af de to bøndergårde, Kannegårde, som tidligere havde været samlet til een hovedgård. Den fik ved kongelig bevilling af 2. november 1695 samme friheder som andre adelige hoved- og sædegårde.

Også ladegarde blev der oprettet her og der. 1690 hedder det i en præstendberetning fra Gjerlev herred, at avlen af 3 øde gårde i Udbynder bruges af generalinde v. Ahrenstorf, der lader den drive med egne folk og plove, og lader avlen indføre til en ny gård, som hun for 3 år siden lod opbygge til en ladegård.

Udvidelserne.

Samtidig med oprettelserne kom der nye udvidelser. I 1650'erne var de sparsomme. Nogen bondejord blev lagt under Gjessingholm, men den største udvidelse fik Vosnæs, idet såvel Vosnæs som Indrup byer blev nedlagt 1656. Vosnæs havde tidligere haft 5 gårde, Indrup 2. Af jordebøger fra årene umiddelbart efter 1660 ses, at enkelte andre herregårde ligeledes havde fået udvidelser. Det gælder

Estruplund, Skjærsø, Bruusgård og Hevringholm, ligesom det i 1660 meddeles, at Mygind bymark og jord fra Klejstrup og andre byer er lagt under Clausholm, Voldum sogn, Galten herred. 1661 er flere enemærker, marker og enge lagt under Hevringholm, Vivild sogn, Sønderhald herred. 1662 lod den energiske Oluf Parsberg Løjstrup udvide. Galten herredsbog 1661 beretter, at Laurbjerg tidligere havde 15 gårde, men nu kun 11, da Oluf Parsberg lagde 4 gårde øde og lagde jorden og engen under Løjstrup hovedgård. Af gårdene lod han bygge nogle nye huse, som stod endnu 1690, og til hvert hus blev lagt 4 blokke og 1 lille toft, som der kan sås en ringe ting i. »Hvilket«, siger præsten, »er mig fattige mand til stor skade, thi en stor part af min indkomst er mig i denne måde frataget og forkortet, mine efterkommere får det også at føle, ja mange fattige nødtørftede, som må gå forbi og intet kan bekomme som tilforn. Den velbyrdige herre lovede og tilsagde min salige formand 4 tønder korn årlig af hovedgården for de samme 4 gårde, han lagde øde, dog var det intet at regne mod den provenu, som gik tilforn af fornævnte gårde til præsten. Dette korn fik den salige mand, som var før mig, og jeg desligeste udi nogle år, efter jeg var kommet til kaldet, dog jeg måtte ligesom tigge det, når jeg det skulle have, siden tog han det mig ganske fra, så jeg i mange år snart ikke havde 1 skæppe korn der af gården, ej heller offer, så det kan løbe over 48 tønder korn, som jeg har mistet, siden den tid, han begyndte først at afkorte mig det, dog deri beregnet 4 tønder rug og byg, som han og tilforn plejede at give præsten for hofgården i sig selv, men efter sin egen behagelighed har taget mig det samtlig fra. Gud være dommer derover«.

Galten herredsbog 1690 beretter, at der af Løjstrup nu gives 6 tønder rug, 6 tønder havre og 1 tønne boghvede i refusion for de 8 gårde, der er nedbrudte, og hvis ager og enge er lagt under Løjstrup.

1666 blev gården Soldrup inddraget under Fævejle, Lyngby sogn, Sønder Dyrs herred. Præsten beklager det i Sønder Dyrs herredsbog 1690. Det var den bedste gård med offer og nannest (naturalieydelse), der var dog givet tiende af den indtil 1688, da præsten havde fået besked om, at bemeldte jord holdtes ganske fri for tiende af de friherrelige privilegier. Rosenholm blev omkring 1670 udvidet med gården Skovkjær, og ved samme tid forsvandt den lille hovedgård Brejnholm. Herredsbogen 1690 fortæller, at den blev nedbrudt af major Unger til Bjerre, som lagde marken under Bjerregård. Gården gav før tiende til kongen, kirken og præsten; major Unger ville ikke tiende, men blev dømt til det på Viborg landsting 1669.

Om Lykkesholm, Lyngby sogn, Sønder Dyrs herred, fortæller herredsbogen 1690, at den i gammel tid har været en bondegård og tiendet lige med andre gårde i sognet, og 2 gårde, Gråbæk, som var af de bedste i sognet, lod salig baron Iver Høeg, efter at han var blevet baron, nedbryde og lagde jorden under Lykkesholm. Dog blev der akkorderet om en kornafgift af deres marker.

I 1680'erne fulgte nye nedlæggelser. Hedegård bys 5 gårde skulle således for en tid være lagt under Hedegård, Glæsborg sogn, Nørre Dyrs herred, og 1683 blev Drammelstrup bys 4 gårde inddraget under Høgholm. Også denne inddragelse blev kun kortvarig; byen blev oprettet igen. Samme år kom Eldrupgårds jorder under Stenalt. Jernit, der nu havde fået navneforandring til Frijsenborg, fik en stor udvidelse 1685, da Emdrup by med 6 gårde og 3 huse blev lagt under den, og om Lyngbygård berettes 1690 i Framlev herredsbog, at 3 gårde i Lyngby besiddes af inderster, som driver lidt avling på den jord, der blev ved dem, da

den anden blev lagt under Lyngbygårds takst. Ejeren gav dog præsten noget korn til erstatning for den mistede tiende.

Aakjær, Falling sogn, Hads herred, havde også fået udvidelser. Hads herredsbog beretter 1690, at der i Falling sogn er 45 hele og halve gårde, hvis avl og brug kun er såre ringe, fordi jorden fordem er taget fra dem og lagt under Aakjær. Præsten fik i erstatning for den mistede tiende 2 ørte rug, 2 ørte byg, 2 ørte havre og 1 fjerding smør. — Og 1692 blev der givet kongelig bevilling til at lægge 14 tønder hartkorn af Stensballe by under Stensballegård.

Om Rolsegård, Rolsø sogn, Mols herreds, udvidelse indeholder Mols herredsbog 1772 en længere beretning. Den fortæller, at Rolsegård i 1693 blev købt af Hans Jacobsen, der skal have været en fornuftig og myndig mand; han var begavet med naturlige kvaliteter, og han var vel hørt hos de kongelige ministre. »Som nu Hans Jacobsen så, at Rolse mark var en med de bedste marker på Mols land at bære sin afgrøde, så indså han, at Rolsegård kunne blive en smuk lille herregård, når Rolse mark kunne blive lagt derunder. Han gør derfor ansøgning til kongelig majestæt om at bekomme den lille by Rolses marker under sin gård og tillige at nedbryde byen«. Rolse by bestod af 7 gårde samt præstens øde annexgård og 2 huse, med ialt 22½ tønder hartkorn. 11. maj 1695 opnåede Hans Jacobsen en kongelig bevilling, der siger, at han mod betaling af 516 rigsdaler, 5 mark og 4 skilling må lægge det ønskede under gården og derpå nyde de samme privilegier, som andre adelige hoved- eller sædegårde har eller måtte få. Han skulle dog også komme overens med sognepræsten til Rolse og Knebel, Peder Olesen Warberg, om erstatning for den tiende, præsten mistede, og den 29. januar 1696 sluttede de to overenskomst, ifølge hvilken Rolsegårds ejere skulle svare 10 tønder 2 skæpper byg og 6 tønder 4 skæpper havre årlig, og dertil 6 rigsdaler for nannest, offer og husmandspenge, desuden skulle Hans Jacobsen i stedet for den øde annexgård i Rolse overdrage præsten en øde gård i Knebel by. Overenskomsten fastsatte endvidere, at de to huse, »som endnu står i Rolse by«, skal blive stående til sognepræsten og sognefolkernes ly og læ, og hvis de skulle forfalde, vil Rolsegårds ejere opbygge et skjul ved kirken, hvori præstens heste og vogne kan være i behold.

Men dermed var Hans Jacobsen ingenlunde færdig med sit erobringstogt. 15. december 1696 får han kongelig bevilling på, at han — til løn for sin tjeneste som ridefoged i Kalø amt — og hans børn efter ham må nyde Rolsegård og det gods, han nu ejer eller kommer til at eje, med samme frihed som adelen og Københavns borgere — dog skal han som kendelse derfor give 100 rigsdaler (Kronens Skøder III s. 214). Og det følgende år får han nye begunstigelser. 1. maj udstedes et cessionsbrev til ham, lydende på, at han for 100 rigsdaler må få indløsningsretten til konge- og kirketienden af Vistoft sogn i Mols herred, med hartkorn henholdsvis 8 tønder, 2 skæpper og 12 tønder, 7 skæpper, som den 7. september 1679 var blevet skødet til Peder Andersen for 739 rigsdaler 6 skilling. Desuden får han kirketienden af Agri og Egens sogne, Mols herred, med hartkorn på tilsammen 28 tønder, 6 skæpper, 1 fjerdingkar, som samme dag blev tilskødet Paul Nielsen, for 748 rigsdaler 2 mark 10 skilling. Det skete med forbehold af indløsningsret, således at han, når han til dem, som nu besad tiernderne med lovlig adkomst, betalte de nævnte penge og fik skøde af dem, måtte beholde tiernderne med lige ret som den, hvormed kronen før havde haft dem. (Kronens Skøder III bd. 219).

Samme dag fik han desuden cessionsbrev for 100 rigsdaler på jus vocandi (kaldsret) til Rolse og Knebel kirker, Mols herred, på de vilkår, at han selv må lade deres tiender oppebære i kærven, hvorimod han skal give præsterne lige så mange tønder korn af alle slags, som præsten og hans formand hidtil har nydt, da tienderne mod kirkernes vedligeholdelse har været perpetuerede til kaldet for dets ringheds skyld. (Kronens Skøder III bd. s. 219 ff.).

Stiftbogen slutter sin beretning om den energiske Hans Jacobsen med, at han nu, da han ved den ene kongelige bevilling efter den anden i en kort tid havde fået alting efter sin villie og attrå i den dejligste orden med Rolsegård, idet han havde fået den til en fri herregård, havde fået dens arealer udvidede med Rolse by og med præstens annexgårds jord og dernæst jus patronatus med at oppebære kirketiender i natura mod at give præsten noget korn, eftersom kirketienderne var benificeret præsten, så solgte han Rolsegård til amtmand Gersdorff på Iisgård. Formodentlig har han fået belønning for sin energi i form af en god pris for gården.

Mens disse oprettelser og udvidelser fandt sted, var det også — som tidligere — sket, at enkelte hovedgårde i Århus stift blev nedlagt. De var dog hverken mange eller store, og der kan da heller ikke berettes meget om de nærmere omstændigheder ved deres nedlæggelser udover, at de på et givet tidspunkt er gledet ud af hovedgårdenes rækker. Gården Fannerup, Ginnerup sogn, Nørre Dyrs herred, nedbrændte i 1656. 1661 kaldes den endnu hovedgård, og der anføres, at den har 33½ tønde hartkorn, men der siges samtidig, at jorden var delt mellem 4 bønder. Den nyoprettede Nygård lådegård blev brændt eller ødelagt på anden måde i svenskekrigen, og dermed var den ude af sagaen. Skårupgård, Nødager sogn, Sønder Dyrs herred, fik også kun en kort tid som herregård. Den blev erhvervet af Mogens Arenfeldt og lagt ind under Rugårds gods. Den lille Stokkebrogård, Gerrild sogn, Nørre Dyrs herred, var i 1664 blevet til en bondegård. Omkring 1660 forsvinder også de omtalte sandsynligvis af skattemæssige hensyn oprettede ladegårde i Dalbynder, Gerlev herred, og Fruerlund i Galten herred. Nu gav de ikke længere skattely for ugedagsbønder og havde dermed udspillet deres roller. Også om Vadstedgård, Søby sogn, Gern herred, kan man i 1662 konstatere, at dens dage som hovedgård var ovre, den er nu delt mellem 2 bønder.

I Hjlemslev herredsbog fra 1687 berettes, at der i Jexen by, Adslev sogn, nu er 9 hele og halve gårde, fordem skal der have været 15 og desuden en herregård, som lå i den øverste ende af Jexen skov og hed Vires Abildgård, men den er for mange år siden afbrudt, fordi den manglede eng, og dens jorder ligger nu i hede og lyng.

1692 blev Værholm, Voer herred, nedlagt som en betingelse for, at Steensballegård kunne få den forhen omtalte udvidelse af 14 tønder hartkorn, og et par år efter blev den lille hovedgård Våbensholm, Føvling sogn, Tyrsting herred, udlagt til ryttergods; den blev delt mellem to bønder.

Forbud mod bøndergårdenes nedlæggelse.

Gennem mange år var det ikke direkte forbudt at nedlægge bøndergårde, og det regnedes derfor at være tilladt. Der blev da i reglen heller ikke gjort indsigelser af nogen, når det skete. Undertiden kom dog en vis utilfredshed med denne fremgangsmåde til orde, først og fremmest hos præsterne. Deres utilfreds-

Åkær. Efter F. Richardt og C. E. Secher: Prospector af danske Herregårde. Bd. 17. 1865.

hed skyldtes i almindelighed ikke medlidenhed med bønderne eller betragtninger af principiel art, men først og fremmest angst for at miste tienden af de pågældende gårde; hvis de fik en passende erstatning for den mistede tiende, slog de sig i reglen til tåls med det.

Kronen affandt sig koldblodigt med nedlæggelserne, den nedlagde jo også selv bøndergårde i stort tal, hvis det stemmede overens med krongodsets interesser.

Efter enevældens indførelse 1660 ændredes forholdene i denne henseende. Nu var enhver bondegård et skatteobjekt for kronen. Sålænge hartkornsskatterne var ens for bondejord og hovedgårdsjord, nemlig fra 1661—70, betød det imidlertid mindre, da skatten kom ind alligevel, men da hovedgårdsjorden i 1670 blev skattefri, blev problemet aktuelt. Enevældens nidkære embedsmænd indså snart, at bondegårdsnedlæggelserne betød stadig mindre indtægter for kronen.

Da der i 1681 blev nedsat en kommission, hvis opgave var at overveje midler til landboforholdenes forbedring, tog denne bl. a. nedlæggelsesspørgsmålet op til behandling, og et flertal af dens medlemmer enedes om, at nedlæggelser fremtidig skulle være forbudt, for at kongen ikke skulle få afgang i skatterne, og for at befolkningen ikke skulle lide tab.

Kommissionens arbejde resulterede i en forordning af 28. januar 1682, og i denne hedder det: må herefter ingen landsbyer eller bøndergårde ødelægges for at forbedre sædegårdens avling med. Dette forbud blev året efter gentaget i Christian V's Danske lov, bog 5, kapitel 10, stykke 48.

Forbudet standsede imidlertid på ingen måde bondegårdsnedlæggelserne. I mange tilfælde gav staten dispensation fra forbudet, og adskillige godsejere ned-

lagde bøndergårde uden tilladelse og uden, at der på nogen måde blev skredet ind mod dem.

I årene efter 1700 ser det ud til, at man sætter mere ind på at håndhæve forbudet, ihvertfald bliver adskillige ansøgninger om nedlæggelse afslået, men der blev stadig foretaget nedlæggelser uden tilladelser.

Først i 1724 besluttede man at skride ind mod det. Initiativet udgik fra generalprokurør Caspar Bartholin, som henvendte sig til Danske Kancelli desangående. Kancelliet gav Rentekammeret sagen til betænkning. Rentekammeret ønskede, der skulle gøres så lidt som muligt ved den, men da det unægtelig stred mod loven at nedlægge bøndergårde, måtte forbudet indskærpes. I Kancelliet udarbejdede Niels Slange et memorial om sagen. Han rettede et stærkt angreb på de godsejere, som havde overtrådt forbudet. Man må undre sig, siger han, over den store dristighed så mange havde lagt for dagen ved imod loven at ødelægge deres jordegodser, som de dog selv skulle have nytte af. Men det var endnu mærkeligere, at amtmændene, der skulle have tilsyn med det, havde vist sig så efterladende og forsømmelige i deres embedspligter, at de stiltiende havde ladet dette finde sted, hvad der havde ført til, at de nu var begyndt at gå almindeligt i svang, fordi alle troede, at de kunne gøre det ustraffet.

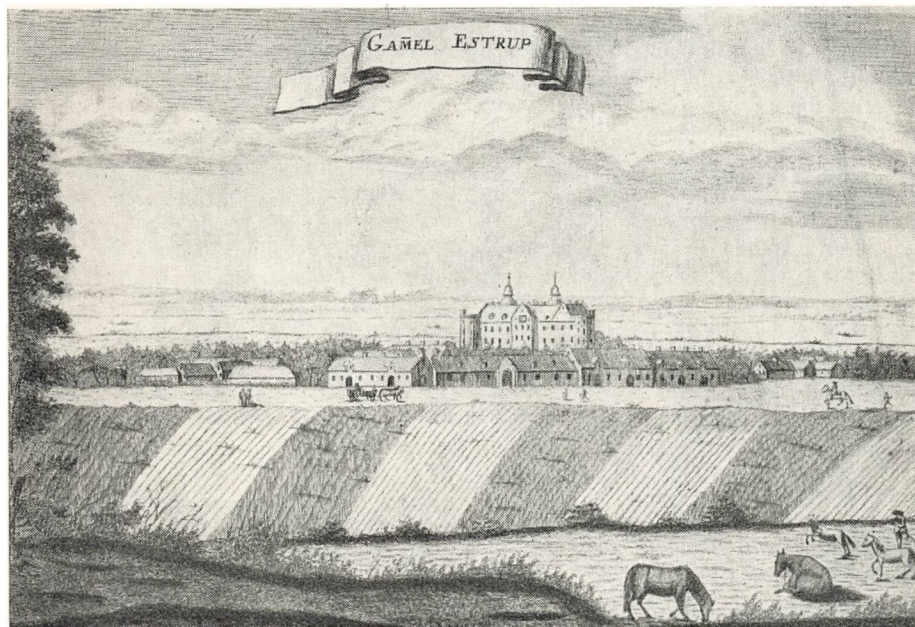
Når landsbyer og bøndergårde ødelægges, siger han videre, så bliver de andre bønders hoveri så meget desto strengere, til sidst vil de blive ruinerede af det, og så kan proprietærene ikke få deres landgilde og kongen ikke sine skatter, og det ender med, at både bønder og husbond af armod må forlade godset. Deres elendighed fører til, at jorden bliver dårlig dyrket eller helt udyrket, kongen får restancer i stedet for skatter, kirke, præst og degn vil miste deres rettigheder. Lige så mange gårde, som der bliver øde, lige så mange familier vil blive ødelagte, og omsider vil landet komme til at mangle mandskab. I andre lande lægger man vind på folkerigdom, men her affolker man landet, selvom loven forbyder det.

Erfaringen har vist, at disse nedlæggelser først og fremmest foretages af onde husholdere og af dem, som bebyrder deres godser med så stor gæld og så store skatterestancer, at de til sidst ikke kan betale dem, så de er lige glade med, om kongen får sine skatter, og om deres kreditorer får et fuldt besat gods eller ikke.

Det nedlagte bøndergods var af to slags: det, som var nedlagt med kongelig tilladelse, og det, som var nedlagt uden. Med det første måtte det forblive, som det var. Hvad det andet angår, måtte amtmændene skaffe nøje underretning om det og dernæst undersøge, om nedlæggelserne kunne gøres godt igen. For fremtiden måtte sådanne nedlæggelser forhindres, navnlig ved at amtmændene førte nøje kontrol med dem. I tilfælde af overtrædelse skulle de indsende indberetninger både til Kancelliet og Rentekammeret.

Niels Slanges angreb var dog for skarpt til, at Kancelliet i et og alt kunne gå med til de forholdsregler, han foreslog. Det indstillede til Konseillet, at forbudet mod nedlæggelser blev kraftigt skærpet, men det mente ikke, der var mulighed for at gribe ind mod de nedlæggelser, som var foretaget.

Konseillet fulgte Kancelliets indstilling. Den 16. marts 1725 kom en ny forordning, hvori det blev fastslået, at nedlæggelserne havde været højst skadelige for landet: forbudet af 28. januar 1682 bliver derfor gentaget, og der siges, at ingen må under noget påskud nedlægge en bondegård, hvis de ikke vil tiltales og straffes for det.

Gammel Estrup. Efter E. Pontoppidan: Den danske Atlas. Bd. 4. 1768.

Dette forbud blev imidlertid ikke stående ret længe. I en ny forordning om jordegodset i Danmark af 10. februar 1731 hedder det, at da det har vist sig, at jordegodset i Danmark er faldet i værdi, så har man bl. a. ophævet forordningen af 16. marts 1725, og man stiller i udsigt, at der kan gives tilladelse til nye nedlæggelser, hvis hovedgårdene derved kan blive bedre indrettede.

Denne forordning var udstedt af et stærkt godsejerpræget konseil, en af dets medlemmer, Carl Adolf von Plessen, havde selv nedlagt bøndergårde i stor stil. Den fik heller ikke lang levetid, men ophævedes ved en ny forordning af 14. januar 1740, hvori det hedder, at kongen ugerne havde set, hvorledes godsejerne havde oprettet nye lade- og avlsgårde, hvorved de øvrige bønder blev mere betyngtet med hoveri end før; forordningen af 16. marts 1725 skulle derfor sættes i kraft påny, således at enhver, der uden speciel tilladelse ødelagde en bondegård skulle straffes med sit gods' fortabelse.

Dette var en meget hård straf, men den blev heller aldrig eksekveret. Ved forordning af 6. juni 1769 blev den da også modereret, således at godsejerne i stedet for skulle betale 50 rigsdaler for hvert år, der var gået mellem en bondegårds nedlæggelse og dens genopbyggelse. Af det foregående vil det allerede være klart, at de forskellige lovbud ikke blev holdt til punkt og prikke for Østjyllands vedkommende, og det følgende vil vise det samme.

1700—1774,

Efter 1700 skete der ikke store begivenheder i Aarhus stift før hen i 1760'erne. Enkelte mindre ladegårde blev oprettet, og nogle udvidelser skete der også, ligesom nogle hovedgårde blev nedlagt.

Omkring 1700 blev Amdrup, Ødum sogn, Galten herred, oprettet. Galten herreds-bog 1772 beretter, at Amdrup før havde været en by med 4 beboere. Oberst-løjtnant Jørgen Vind lod gårdene nedbryde og oprettede gården Amdrup til beboelse for sig selv. Det hedder videre, at Frederik IV indløste den til kronen, så det er rimeligvis den, der 16. april 1725 blev skødet til kronen sammen med andet gods. Den kaldes da en gård i Amdrup by, og dens hartkorn angives at være 17 tdr. 5 skæpper hartkorn, hvad der kun er halvdelen af den tidligere Amdrup bys tilliggende. Auktionsskødet meddeler, sagtens som en pudsighed, at hele købesummen for det samlede gods 5249 rigsdaler 38 skilling blev betalt i tolvskillingsstykker. Senere blev den som bondegård bortfæstet til Jacob Rosborg. Han ville åbenbart drive jorden under Haraldslund, men nåede kun at få bevilling til at lægge halvdelen af den under nævnte gård. Denne var endda en gård af nyere dato end Amdrup, idet den skal være oprettet 1718 af Hans Hansen Rosborg af nogen jord fra Amdrup by og af en gård, kaldet Backgård, i Grundfør sogn, V. Lisbjerg herred, men den opnåede åbenbart aldrig fulde hovedgårdsrettigheder. Herredsbogen fra 1772 er ikke fuldt ud klar over dens status. Det hedder, at den er tiendepligtig, hvis den ikke skal agtes for en sædegård.

1720 lod Friederich von Arenstorff 6 gårde i Fuglsø nedbryde og oprettede heraf Fuglsø avlsgård. Han havde ikke fået bevilling til det, men ingen — det skulle først og fremmest have været amtmanden — reagerede mod nedbrydelsen. Først mere end 20 år efter, da der 1740 14/1 var kommet det nye forbud mod bøndergårdes nedlæggelse, som truede dem, der overtrådte det, med godsets fortabelse, blev sønnen, der også hed Friderich von Ahrenstorff, forskrækket og meldte sagen til Rentekammeret. Kammeret lod sig formilde med bekendelsen alene. 23. januar 1742 udstedtes et åbent brev, der tillod, at Fuglsø avlsgård med 28 tønder 3 skæpper 3 fjerdingkar og 2 album hartkorn måtte forblive i den stand, i hvilken den i 1720 var opbygget, kun på de betingelser, at der af dens hartkorn fremdeles skulle svares alle skatter og udskrivninger m. m., og at tiendetagerne og andre vedkommende blev fornøjede med, hvad de deraf med rette bør nyde.

Forbudet mod bøndergårdes nedbrydelse blev ikke håndhævet særlig strengt af staten. Nu og da blev der givet dispensation for det. Således fik grev Ulrich Adolph Danneschiold-Samsøe den 23. oktober 1744 tilladelse til, at han på Løvenholm gods måtte nedbryde 2 bøndergårde kaldet Sørvad med 19 tønder 2 skæpper 2 fjerdingkar 2 album hartkorn, der grænsede op til den under hovedgårdens takst inkorporerede Sørvad mark (jvnfr. s. 16), og af disse to gårde og den pågældende mark at lade opbygge en fuldkommen ladegård. Dog skulle han af hensyn til Almuens formerelse opbygge to andre steder på Løvenholms grund og tillægge dem hartkorn af hovedgårdens takst, og han skulle desuden sørge for, at beboerne på de to gårde, der skulle nedbrydes, fik andre bopæle, hvis de forlangte det, og at der fremdeles af det nedlagte hartkorn blev svaret alle skatter og udskrivning, og at tiendetagerne og andre vedkommende blev holdt skadesløse for, hvad der tilkom dem af de pågældende steder.

Den største udvidelse, som fandt sted i tiden efter 1700, skete ved Meilgård, Glæsborg sogn, Nørre Dyrs herred; her blev byen Skjærbæk, bestående af 10 små gårde og 17 huse med lidt over 17 tønder hartkorn, nedbrudt, og jorden lagt under Meilgård; traditionen beretter, at det skete, fordi byens beboere var så slemme til at stjæle fra Meilgård. Beboerne blev anbragt i nogle huse i Tved-

Rathlousdal. Efter Illustreret Tidende. 9. årg. 1867—68.

holt og Tranholt. Præsten fik 16 rigsdaler til erstatning for den tiende, han havde mistet.

De øvrige hovedgårdsudvidelser bestod hovedsagelig af en enkelt gårds jord eller dele af en gårds jord. 1713 blev en gård i Geding by således lagt under Ristrup, Sabro herred, af Thøger Reenberg. Omkring 1718 fik Serridslevgård, Nebel sogn, Voer herred, lagt en gård af Serridslev by med 6—7 tønder hartkorn under sig. Præsten, der mistede tienden, anlagde sag mod ejeren, men en højesteretsdom af 2/4 1728 konfirmerede nedlæggelsen; præsten fik en erstatning på 6 rigsdaler 5 mark årlig for den mistede tiende. Kjellerup, Svenstrup sogn, Onsild herred, blev i 1720 udvidet med størstedelen af jorden fra 2 øde bøndergårde, Baggegård og Hedemarken, med tilsammen o. 8 tønder hartkorn. 1724 skulle der ved tinglysning være gjort forsøg på at få de øde gårde besatte, men ingen meldte sig til dem, så jorden blev under hovedgården. 1750 17/11 fik Ole Mandix bevilling til at lægge bondegården Tamdrups jorder på 7 tønder 4 skæpper 3 fjerdingkar 1 album, som forlængst var blevet øde, under hans gård Bisgård, Tandrup sogn, Nim herred, dog således, at der stadig skulle svares kongelige skatter og alle andre afgifter af dens jord.

I Sønder Dyrs herredsbog meddeles 1772, at en del af Rosmus bys jord er lagt under Rugård. Det drejede sig dog åbenbart ikke om meget, idet præsten kun skulle have 2 rigsdaler årlig for mistet tiende og tilmed i reglen kun fik 1, fordi den inddragne jord mest blev brugt til græsning. Samme herredsbog beretter, at gården Tårnborgs jord er lagt under Lykkesholm, Lyngby sogn; inddragelsen synes sket for ret nylig, idet der siges, at gårdens bygning står endnu.

Endelig meddeler Sabro herredsbog 1772, at to gårdes jord er lagt under Favrskov, Lyngå sogn, Sabro herred.

Krongodssalget 1767.

I 1767 var der imidlertid blevet oprettet en hel række nye herregårde. Årsagen var den, at staten dette år solgte det store skanderborgske rytterdistrikts jorder. Man havde haft planer om at sælge bøndergodset til selveje, som man gjorde på Koldinghus rytterdistrikt, men resultatet blev, at det blev solgt som herregårde med tilhørende bøndergods. Ialt blev der solgt 12 herregårde, men de fem af disse var gamle herregårde eller ladegårde, som vel havde ligget under rytterdistriktet, men ikke egentlig havde været nedlagte, nemlig Skanderborg ladegård, Sjelleskovgård, Søbygård, Tvilumgård og Silkeborg ladegård. Tvilumgård blev solgt med et tilliggende på 430 tønder hartkorn bøndergods, de andre fik kun hver o. 300 tønder hartkorn bøndergods.

Desuden skulle der efter planen oprettes endnu 7 herregårde. Næmlig en af Tammestrup, Fruering sogn, samt af Nissumgård og en del af Ring klostres jord med ca. 31 tønder hartkorn. Den blev købt som et hele, men køberen Peder Herschend solgte allerede i 1770 en del af dens tilliggende, så den aldrig blev til en herregård.

Den næste skulle oprettes af de to gårde Tammestrup i Ovsted sogn samt af Havreballegård, ialt ca. 20 tønder hartkorn. Den var en slags herregård til 1804, da Havreballegård blev solgt fra den, hvorefter den sank ned til, hvad der nu ville kaldes proprietærgårdsklassen.

Den tredje oprettedes af gårdene Møldrup og Krog samt af jord fra Voerladegård, Voerladegård sogn, Tyrsting herred, med ialt o. 25 tønder hartkorn. Den eksisterede i 20 år, men derefter overførtes dens hovedgårdstakst til Lille-ruhølm, og Møldrup og Krog blev atter til bøndergårde.

Nummer 4 var den tidligere hovedgård Våbensholm, Føvling sogn, Tyrsting herred, som var blevet nedlagt 1694 (se s. 24), men således påny opnåede at få herregårdsrettigheder. Nummer 5 oprettedes af gårdene Nedenskov og Vilholt, Sønder Vissing sogn, Tyrsting herred; den fik o. 19 tønder hartkorn.

Nummer 6 skulle have været oprettet af gårdene Skovsrod og Bomholt, Alling sogn, Gern herred, med 16 tønder hartkorn, men de to gårde blev solgt hver for sig, og det bøndergods, som skulle have ligget til dem, blev også splittet ved salget. Den 7. skulle oprettes af Kalbygård, Gern herred, med 21 tønder hartkorn. Den blev købt sammen med det gods, der var bestemt for den og forblev herregård. Desuden skabte krongodssalget to nye herregårde, som egentlig ikke var tænkt at skulle være det. Den ene var den tidligere klosterladegård Vingegård, Venge sogn, Hjelmslev herred, med 17 tønder hartkorn; den blev sammen med en del bøndergods købt af amtmand F. L. v. Woyda, der straks fik bevilget sædegårdsfrihed for den, han gav den et nyt navn, Sofiendal. Den anden oprettedes af den tidligere store bondegård Rindelevgård på 14 tønder hartkorn; den blev købt af Dorte Sofie Schack til Rathlousdal, og fik senere sædegårdsfrihed.

Trods de mange oprettelser og udvidelser af herregårde blev Aarhus og Lolland. Herregårdene blev ikke så store, og der blev ikke så mange af dem. Bondegården vedblev stadig at være den fremherskende driftsform. De fleste her-

reder havde kun 4—5 herregårde, langt fra en i hvert sogn. Noget højere nåede Voer, Mols, Sønder og Nørre Dyrs og Sønderhald herreder, men også her nåedes langt fra en herregård i hvert sogn. Derimod fik Aarhus stift en række af de største jyske herregårde med Clausholm, Marselisborg, Moesgård, Gl. Estrup, Hevringholm, Løvenholm, Høgholm, Sostrup, Skjærsø, Kalø og Åkjær.

Hovedgårdsudvidelserne og bondegårdsnedlæggelserne førte således ikke til nogen større ændring i den østjyske landbrugsstruktur, idet bondegården var og vedblev at være den fremherskende driftsform. Men de udvidelser, der fandt sted ved en række godser, har utvivlsomt fået væsentlige følger for de pågældende godsers bønder. Først og fremmest skete der det, at der blev færre bønder til at udføre et langt større hoveri. Hovbyrden for den enkelte bonde blev derved stærkt forøget, i mange tilfælde utvivlsomt så meget, at det kunne få en afgørende indflydelse på bøndernes hele drift og økonomi. I almindelighed betød det store hoveri, at bønderne måtte have flere heste, og det havde i reglen til følge, at de måtte holde færre køer og stude. Eller med andre ord, driftsomkostningerne voksede, mens salgsproduktionen formindskedes. Bønderne fik vanskeligt ved at svare deres skatter, landgilde og andre udgifter, det blev almindeligt, at de pådrog sig restancer til godsejeren, og de blev derfor mere afhængige af ham og hans luner.

Fordelen for hovedgårdens vedkommende synes derimod at være åbenbare. De fik mere jord at dyrke uden at få væsentlig større driftsomkostninger, idet det øgede brug af arbejdskraft helt og holdent blev væltet over på bønderne. Hovedgårdene fik derved en større salgsproduktion uden større udgifter. Imidlertid viste det sig ikke sjældent, at regnskabets resultat i det lange løb ikke blev så gunstigt som man skulle antage, idet de øgede indtægter af selve hovedgårdsdriften kunne blive fulgt af fald i indtægterne fra bøndergodset, takket være restancer, som aldrig blev betalt.

Hvorledes disse forhold nærmere har formet sig ved de østjyske godser, ligger imidlertid udenfor denne skildrings rammer.

AF SKOLEVÆSENETS HISTORIE I HVIRRING- HORNBOG SOGNE

FRA 1739 TIL OMKRING 1850

AF SIGURD ELKJÆR

I aaret 1721 begyndte regeringen under Frederik den Fjerde at oprette 240 skoler på kronens ryttergodser, det første egentlige skridt med hensyn til landbefolkningens skolevæsen. De såkaldte rytterskoler var grundmurede og teglhængte bygninger, som bedre end bøndernes lerklinede bindingsværksgårde kunne trodses tidens tand. Flere af dem er bevaret den dag i dag. Christian den Sjettes stærkt pietistiske regering udstedte derefter 1739 en lov, der påbød oprettelsen af skoler i alle landets sogne. Degnene, som hidtil kun havde været knyttet til kirken og givet ungdommen en nødtørfdig undervisning i religion, skulle nu tage sig af skolen, hvor læsning og religion var hovedfagene. Regning og skrivning var også tilrådeligt, men ønskede nogen at lade deres børn drive så vidtgående studier, måtte de yde en særlig betaling, helst i penge. Naturalier eller tørv til skolens kakkelovn kunne dog også tages for gode varer til videnskabens fremme. Degnene, for en stor del havarerede studenter, kunne nok føre en pen, men deres indsigt i regnekunsten var oftest småt bevendt. Til oplysning for biskoppen, som skolevæsenet sorterede under, skulle sognepræsten indsende en beretning om degnens kvalifikationer. Som stikprøver og desuden små tidsbilleder vil jeg gengive tre indberetninger fra Vrads herred.

Degnen i Aale, Jens Thomsen, mangler »de fornødne gaver til skolehold, er desuden gammel og skrøbelig, har før givet efter for naturens tilskyndelser til at gå uden for de rette grænser, men har bedret sig, siden Gud har hjemsøgt ham med svaghed«.

Degnen i Nørre Snede, der bar det anselige navn Ancher Jan Thott, »er ubekvem til skolehold, da han ikke kan læse, regne eller skrive, et meget enfoldigt menneske, har ikke studeret, har tit og ofte forset sig uden kirken, særdeles ved drukkenskab i compagni med bønderne, har dog lovet at forbedre sig og aldrig mere begå nogen grov sottice, dersom han måtte pardonnes og blive ved brødet og holde en substitut«.

Degnen i Klovborg, Christen Wilsted, »er hverken for alders eller naturlig kapacitets skyld habil til skolehold, er ellers ustraffelig, undtagen at hans kone altid har holdt og holder brændevinsudsalg, som ikke kan passere«.

I Nim herred var forholdene ikke så håbløse. Præsten Frands Togsverd indberetter: Sogndegnen til Nim og Underup menigheder, Christen Pedersen Qvist, har, så længe jeg har været her ved stedet, ført et gudeligt, ædrueligt og i alle måder skikkeligt liv og levned, og til at forstå en skole ved jeg ikke, at der desideres noget hos ham undtagen regnekunsten. Ungdommen i Nim sogn, der

består ikkun af een by item en eneste gård og nogle huse ikke langt fra liggende, kan uden besværlighed til information modtages af degnen, men for Underup sogn behøves en skole, der bekvemlig for ungdommen kan oprettes i Underup by. For degnen i Nim er straks ved kirken en degnebolig, hvilken han på egen bekostning har ladet forbedre og indrette til sin egen liden husholdning og ej videre, så at både en stue for børnene så og et skur til at lægge tørv i er ham uomgængelig fornøden, førend han kan tage mod ungdommen til information.

Præsten til Hvirring, Tamdrup og Hornborg, Ole Severin Krefting skriver: Degnen til disse tre sogne, Johan Godfred, er vel bekvem til at holde skole, retsindig og skikkelig i embede og levned, men muligt for årenes skyld måtte tillades at holde en substitueret skoleholder, som kan tage imod ungdommen af hovedsognet alene til information. Der findes ingen degnebolig i Hvirring, men et gammelt hus ved Tamdrup kirke, hvori en fattig degneenke har husly, hvilket hus ikke er bekvemt til skolehold i Tamdrup sogn, helst siden i samme sogn behøves to skoler at bygges på belejlige steder, nemlig i Vinten og Over Vrønding by. I Hornborg sogn og by er et gammelt skolehus forhen bygget af sognemændene, men utilstrækkeligt og uden nogen vis tillæg for skoleholder.

Degnen i Hvirring, som præsten fortroligt eller nedladende, nærmest det første, kun nævner ved fornavn, hed Johan Godfred Brangstrup. Hans far havde været forvalter på den fynske herregård Brangstrup, hans søster, Marie Elisabeth, havde været gift med den ansete præst i Hvirring, Ove Hansen Guldberg, der efter hendes død 1723 giftede sig anden gang med Barbara Reutze, en søster til Johan Godfreds hustru, Anne Regine, begge to præstedøtre fra Ryslinge på Fyn. Om degnen havde studeret, er tvivlsomt, men ved skiftet efter ham kaldes han seignior, og han må have været ret velhavende, da han foruden et rigeligt indbo efterlod sig både guld- og sølvgenstande, bæster og kreaturer.

Eet var imidlertid at udstede en skolelov, noget andet at gennemføre den. Regeringens kræfter slog åbenbart ikke til. Det blev pålagt sognenes største lods ejere, de fleste steder herremændene, at oprette skoler, og de gode mænd var mere interesseret i studehandel, jagt og andre standsmæssige idrætter end i bønderbørnenes undervisning. Da biskop Hygom 1741 visiterede i Hvirring og annekset Hornborg, indberettede han: Formedelst de imellem lodsejerne den tid endnu svævende disputer var skolerne endda ikke kommet i stand, hvorover jeg hos ungdommen ikke fandt den saliggørelses forstand, som jeg ventede og ønskede.

De to største lodsejere, kancelliråd Hans Marcussen på Rask og etatsrådinde Ide Sophie Giedde på Bjerregaard, havde vigtigere ting at kævles om. Et par usle bønderskoler lå dem ikke på sinde. Bønderne i Hornborg tog derfor sagen i deres egen hånd, lod byens gamle skole stive af, klinede et par fag til og fik 1742 den 28-årige Mikkell Jensen Bang antaget som skoleholder, efter at præsten havde overhørt ham og fundet ham antagelig.

Om Mikkell Bangs virksomhed i Hornborg kan næppe oplyses andet, end hvad degnen i Hvirring, Brangstrups svigersøn og efterfølger Herlov Dalhoff, forkynder på vers i »Finalen af salig Michel Skoleholders Personalia i Hornborg d. 14. April 1771«.

Dig takker hver en Fader, Moder,
hvis sønner, døtre du har lært
at blive Kirkens sande Poder,
for hver Dag de hos Dig har vært.

Den Unge haster med at give
 Dit Støv sin skyldig Tak og Løn,
 Du lærte dem at reigne, skrive,
 at kiende GUD og saa hans Søn.
 Enhver af Meenighedens Lemmer,
 som til Forstand har mindste Tegn,
 Dig takker. Dette mindst forglemmer
 Din Enke, Børn, Din Præst og Degn,
 for kjærlig Omgang, ærlig Vandel,
 for Embeds Duelighed og Fliid,
 for det Exempel, ald din Handel
 har levnet til Din Eftertid.
 Gid vi i de Udvalgtes Boelig
 Dig seer, saa sandt som Du er der!
 Gid han, Dit Embed fik, saa troelig
 som Du maae passe Skolen her!

Degnen, som havde let ved at ryste vers af ærmet, formede også indskriften på skoleholderens »Liig-Træ«.

Her Hvile Stedet er at see
 for hæderlig nu salige
 vor kjære Skolemæster
 i ni og tyve Aar. Hans Navn
 var Michel Jensen. I GUDS Favn
 hans Siæl har Fryde-Fæster.
 Til Verden 1714.
 Fra Verden 1771.

Efter Mikkel Bangs død blev sønnen Jens Mikkelsen Bang skoleholder i Hornborg, men han udmærkede sig ikke netop ved sin undervisning. Det kongelige Landhusholdningsselskab søgte at fremme landbruget ved uddeling af guld- og sølvmedaljer eller rede penge. Nogle skoleholdere blev også præmieret, når de lærte børnene at regne og skrive. Jens Bang søgte at komme i betragtning 1786. Han underviste 6 à 7 bønderdrenge i skrivekunsten og indsendte de opnåede resultater, men selskabet fandt, at hans disciples skrift endnu var så lidt lovende, at de ikke kunne belønnes, men forbeholdt ham at indfinde sig igen, når drengene havde gjort større fremskridt. Derimod fik skoleholderen 8 rigsdaler, fordi han siden 1780 havde opsat 42 favne stengærder, hvoraf 20 favne var beplantet med levende gærder. Han havde endvidere plantet 34 piletræer og anlagt en have på 2 skæpper land. I 1785 avlede han 9 à 10 skok hvidkål, 7 à 8 tønder gulerødder, 24 à 30 pund humle, 2 skæpper kommen og 1 skæppe rødløg. Hans kone var heller ikke doven. Hun blev samtidig tilkendt selskabets anden sølvmedalje eller 10 rigsdaler for i den foregående vinter at have forfærdiget 175 alen meget godt frakketøj, nogle lærreder og »værken« (hvergarn). Måske havde hun overanstrengt sig, for hun døde året efter fra mand og tre mindreårige børn.

Da biskop Janson holdt visitats i Hornborg 1790, skriver han, at skoleholderen Jens Michelsen Bang næppe havde den behørigue duelighed. Degnen i Hvir-

Skoleholder Jens Michelsen Bangs hus med tøveskur ved den vestre side af Hornborg kirkegårdsмур.

ring, der havde lovprist faderen, var bidsk mod sønnen, kaldte ham »sognets groveste tyv« og beskyldte ham for at have tid og lyst til mange andre ting end skolevæsenet. At herremanden på Rask, Andreas Emanuel Bjørn, kaldte ham sin »fuldmægtig«, kunne også tyde på, at Jens Bang havde mange jern i ilden. Det fremgår af skifteprotokollen, at han ejede et hus på 8 fag tæt ved kirken, da han døde 1792. Hans første og flittige kone, Anne Nielsdatter, døde 1787. Hans anden kone hed Cathrine Knudsdatter.

Hvirring sogn var lidt mere sendrægtigt end Hornborg med hensyn til skolevæsenet, men biskop Hygom helmede ikke, og 1745 måtte kancelliråd Hans Marcussen på Rask gå til biddet. Han fandt ud af, at Honum by lå nogenlunde midt i det store sogn, og da han netop havde et gammelt fæstehus ledigt der i byen, blev det ophøjet til skole. Degnen i Hvirring, den før nævnte Johan Gotfred Brangstrup, var nu seks år ældre end i 1739 og naturligvis mere affældig. Ingen kunne forlange, han skulle gøre sin fod lang efter Honum skole, og derfor blev Ole Jørgensen, en gudfrygtig, men ustuderet karl, sognets skoleholder. Om hans arbejde med børnene tier kilderne lige til 1790, da biskop Janson efter en visitats giver den 72-årige mand det vidnesbyrd, at han gjorde sit bedste, men havde ligesom den yngre Jens Bang i Hornborg næppe den behørig dygtighed. Den foreviste skoleprotokol befandtes dog ordentlig. Selve skolehuset, der altsaa tilhørte Rask, bestod af 9 fag, hvis fodstykke var ganske forrådneth, såvelsom taget, især på den vestre side. Af bemeldte 9 fag blev 3 anvendt til skolestue og kunne rumme omtrent 50 børn. Da sognet bestod af fem ret store byer, kan man skønne, at kun et mindretal af børnene søgte skolen.

Det var i kvægpestens tid, at Ole Jørgensen begyndte sit skolearbejde. Om det skyldtes ham, eller om de Honum bymænd selv følte trang til at formilde himlens vrede, der var forudsagt af en ildsprudende komet, vides ikke, men hver aften, når børnene var sendt hjem, samledes bymændene i skolestuen for at synge og læse et par salmer og bønner med Ole som forstander. Det udartede dog snart til, at når andagten var forbi, gav mændene sig til at spille kort og drikke brændevin, så det endte med slagsmål og blodige pander. Den uorden klagede den fromme Ole over til præsten i Hvirring, Peder Holst. Han befalede da, at der skulle hænges lås for skolestuen, når læsetiden var ude. Bymændene henvendte sig nu til deres herskab, Hans Marcussen på Rask, og han gav dem lov til at slå låsen i stykker og vedblive med deres andagtsøvelser uden skoleholderen som forstander. Ole var magtesløs, men præsten udtalte på prædikestolen, »at den gudsyrkelse, som de Honum mænd med deres husbonds autorisation, endog ved at brække et publikve huses dør og ved i en skole at drikke og spille kort, ja ofte slås til over midnat, var intet andet end Guds forhånelser med sværmeri og kætteri, og at de, som hertil bidrog ved medhold, var sværmere og kættere«. Det sidste lod Hans Marcussen sig ikke byde. Han var berygtet for sine processer, klagede over præsten til biskop Hygom og ville have oprejsning for ubevislige beskyldninger. Herremanden havde hele bylaget i ryggen. Præsten havde kun skoleholderens udsagn at holde sig til, og for at undgå proces gav han i stilhed 20 rigsdaler til Aarhus domkirke, hvad han siden tilstod for degnen Herlov Dalhoff, var et udslag af menneskelig skrøbelighed.

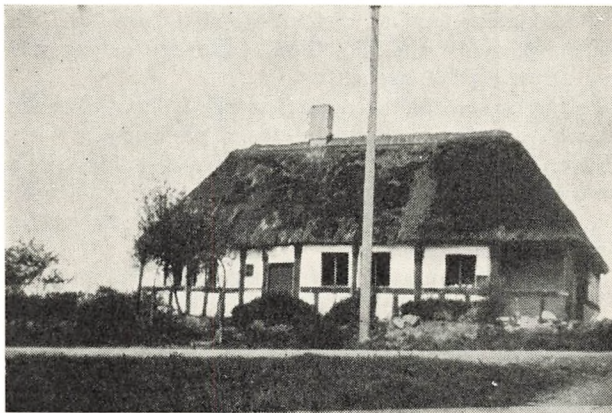
At Peder Holst dog ikke helt lod sig kue, vidner en optegnelse af Herlov Dalhoff om: Cancelliraad Hans Marcussen og Frue kom en søgn dag kørende i deres karet her til kirken og ved deres tjener lod bede, at præsten ville komme og tage dem til Guds bord. Men præsten svarede: Nej! De godt folk skal lige ved andre af menigheden lade sig tegne ved degnen, som betimelig underretter mig derom. Herskabet kørte derpå hjem, søgte og fik kongelig tilladelse at communicere i Ring kirke. Der præsten så denne sig tilskikkede kongelige bevilling, sagde han: Dalhoff! Gud ske tak, som har friet mig fra at lægge hånd på disse synderes hoved og altså for deltagelse i deres ugudelighed.

Hvorlænge bøndernes andagtsøvelser varede, vides ikke, men Ole Skoleholder vedblev dog dog at arbejde med børnene, så godt han kunne, lige til sin død 1799, da han var firs år gammel. De Honum bymænd fyldte næppe hans spisekammer, og da han i modsætning til Jens Bang i Hornborg ikke udmærkede sig ved dyrkning af kål, gulerødder, humle og kommen, måtte han rimeligvis suge på labben. I de sidste år, han levede, fik han fattigunderstøttelse, og det tilfaldt enken efter ham. Hun hed Birgitte Rasmusdatter. De havde tre sønner, Jørgen, Kristen og Rasmus. Den første kaldte sig Jørgen Honum og svang sig op til at blive en standsperson, nemlig toldinspektør i Holbæk. Han frasagde sig al arv efter faderen til bedste for den gamle, svage mor og overtalte de to andre brødre til at gøre det samme. Boet blev vurderet til 49 rigsdaler og 4 mark. Det var nok et fattigt bo, men dog ikke et fallitbo.

Degnen i Hvirring, Herlov Dalhoff, døde 1792. Han var velbegavet og velstuderet, men forstod ligesom sin svigerfar og forgænger at holde sig skolen fra livet. Han prædikede jævnlige i præstens sted og har efterladt sig en række interessante manuskripter, men at undervise bønderbørn holdt han sig for god til og kunne gøre det, da ingen viste lyst til at bygge en skole i Hvirring i hans tid.

Man skulle synes, at sognets skole trængte hårdt til en ny lærer i Honum efter den 80-årige Ole Jørgensens død, men det varede fire år, inden den ansvarsfulde stilling blev besat. Bønderne kunne udmærket bruge deres børn til arbejde hjemme. Herremanden på Rask, Andreas Emanuel Bjørn, var nærmest ligeglad. Præsten i Hviring, Hans Gram Bechmann, var meget optaget af sit landbrug, et nyt, stort haveanlæg og ombygning af præstegården. Han forsøgte heller ikke kirken og havde et godt navn som prædikant, men biskop Janson måtte gribe ind for at sætte skolen igang påny. Nu kunne herremanden og præsten imidlertid ikke enes om, hvem der skulle have det fede embede som skoleholder og almisselem i Honum. Det har jeg hørt en gammel mand fortælle om. Han hed Peder Svane og vidste besked, for han var søn af den skoleholder, der endelig blev udvalgt.

Bjørn på Rask var ikke gift dengang og trøstede sig med en stuepige. Hun var køn, men ikke værdig nok til at blive herregårdsfrue, og da hun skulle have et barn med ham, ville han også give hende en passende mand. Skytten blev udset til barnefar og skulle have

Resten af den ældste skole i Honum. Nu nedrevet.

et levebrød for sin villighed. — »Du kan blive skoleholder i Honum«, sagde Bjørn. »Så får du tag over hovedet og kan lade ungerne passe sig selv, når jeg holder klapjagt, for så kan jeg ikke undvære dig«.

Den plan satte præsten sig imod. Skytten kunne læse lidt, skrive sit navn, men havde glemt næsten al sin børnelærdom undtagen Fadervor og de ti bud, og dem kneb det endda med. Præsten foretrak sin kusk. Han kunne hele Luthers Hustavle omtrent udenad og endda noget bibelhistorie. Bjørn og Bechmann var ellers gode venner, men ville ogsaa drille hinanden lidt.

»Er min skytte ikke lige så god som en kusk?«, sagde Bjørn. »Så fæster jeg skolen i Honum ud til en husmand, for det er mit hus, og så kan I skyde en hvid pind efter en ny skole og en ny skoleholder, jeg skal få skam ikke røre en lillefinger ved den ting«.

Efter noget mere vrøvl blev præst og herremand dog enige om, at de ikke så få ansøgere skulle give møde i præstegården for at blive nøjere overhørt og vise deres duelighed. Dagen før overhøringen meldte en ny ansøger sig hos Bjørn. Det var en strunk karl med et antageligt overskæg fra sin soldatertid. Bjørn kunne godt lide hans væsen, men sagde: »Det kan få skam ikke hjælpe, du søger, der er så mange om budet, men du kan jo godt møde hos præsten ligesom de andre«.

Den ny ansøger hed Jens Christian Svane. Han gav møde hos Bechmann, der allerede havde kasseret en halv snes stykker. Svane var stor og ufor-

knyt. Han tog sin hue af og klappede hælene sammen. — »Nå, hvad vil du, stakkel?«, sagde præsten. Det var hans måde at sige goddag på til bønderne. Han mente ikke noget ondt med det.

»Jeg vil gerne vise, at jeg duer til at være skoleholder, Eders Velærværdighed«, sagde Svane.

Det svar kunne præsten godt lide. Han kaldte på gårdens barnepige. Hende skulle Svane prøve sin undervisningskunst på. Da hun kom ind, snøvsede hun og lod, som hun græd.

»Nå, nå, bitte pige«, sagde han og gav hende en marks penge. »Du skal ikke være ræd for mig«.

Så klarede hun op og svarede rigtig pænt på, hvad hun blev spurgt om. Det var noget med de ti bud. Også et par regnestykker, som Svane hjalp hende med ved at tælle på fingrene.

»Du er slet ikke så tosset, stakkel!«, sagde Bechmann. »Du er den, der har klaret sig bedst. Det kan du gå ind på Rask og sige til Herren. Glem ikke at sige Herren. Han er ikke Vorherre, men vil kaldes Herren af bønderne, ellers giver han dem et spark i stedet for at gøre dem en tjeneste«.

Sådan faldt den prøve ud. Bjørn gik nede ved Gudenå og skød vildænder, da Svane traf ham igen.

»Nå, hvordan gik det?«, spurgte herremanden.

»Jeg skulle sige til Herren, at præsten vil gøre mig til skoleholder i Honum, hvis Herren også vil«, sagde Svane.

Bjørn brummede lidt, men sagde til sidst: »Nå, lad det så blive dig! Det lader til, du følger det fjerde bud, det med at ære herskab og øvrighed. Min skytte kan få en god fæstegård, og vil præsten have sin kusk gift og forsørget, bliver det få skam hans egen sag, ikke min«.

Sådan omtrent fortalte Peder Svane i 1890'erne. Det kan godt være, han pynkede lidt på historien, men når han lagde Bjørn udtrykket »få skam« i munden, passede det nøjagtigt med, hvad Herlov Dalhoff gjorde i sine optegnelser over hundrede år før. Ligeså, at Bjørn i mangel af anden titel ville kaldes »Herren«, en passende afkorting af ældre tiders »Nådigherre«.

Jens Christian Svane var født 1769 i Uldum, hvor hans far var en anset smed, som præsten gerne besøgte. Når de havde diskuteret en hel del mellem himmel og jord, og smeden gav sig til at bruge forhammeren, så gnisterne føg omkring, krøb præsten i ly bag ved ham og sagde: »I smedjen er himmeriges rige omme bag smedens rumpe«. I sin ungdom blev Jens Christian Svane først soldat, derefter tjener på herregården Urup. Der sad han en aften og spillede polskpas med en løber fra Frijsenborg. De spillede kort, til klokken var ti. — »Nå«, sagde løberen, »nu må jeg ikke spille længer, for jeg skal klæde greven af et kvarter i tolv, hverken før eller siden«. — Der var omtrent seks mil fra Urup til Frijsenborg, men den vej kunne en løber tilbagelægge på syv kvarter. Han havde en stok, der var tre alen lang. Den løb han med i hånden, og når han kom ud for sumpe, morads eller andre hindringer, som der især var i nærheden af herregårde, satte han stokken i jorden og sprang over. Det gik gesvindt. En løber fik sin milt skåret ud, så kunne han aldrig fa sting i siden. Sådan noget har Peder Svane også fortalt, og han vidste som sagt besked fra sin far, den gamle skoleholder.

De kundskaber, Jens Christian Svane var i besiddelse af, må han rimeligvis

have tilegnet sig på egen hånd. Han skrev fast og godt, ja pynteligt. Det vidner et efterladt manuskript om, en række mad- og især bageopskrifter til brug for hans kone. Hun må selv have været mere kyndig i læsning end skrivning. Hvis de udsøgte retter, der beskrives, har været daglig skoleholderkost, blev Svane ikke stor og stærk af ingenting, men sandsynligheden taler for, det var højtidsretter. Herremanden på Urup, den bekendte for ikke at sige berygtede herregårds-slagter Ulrik Chr. von Schmidten, har vel benyttet sin opvakte tjener som skriver, og da degnen til Sønder Vissing og Voerladegaard, Simon Bang, blev afskediget sidst i 1790'erne »formedelst raseri og vedvarende sindssvaghed«, og hans stakkels kone Mette Pauline Fischer kun var 30 år gammel og havde tre umyndige børn, fik hun lov til at nyde degne- og skoleholderembedets indtægter mod at lønne en substitut. Skolen lå i Dørup og hørte under Urup, så von Schmidten lod Svane røgte embedet midlertidigt og gav ham oven i købet et stort, herskabeligt standur, der den dag i dag støt måler tidens gang hos en af Svanes efterkommere.

Svane må have udmærket sig sådan i Dørup, at han kunne sætte næsen op efter et selvstændigt embede, og det fik han altså i Honum som skoleholder for hele sognet 1803. Det følgende år holdt biskop Janson visitats i Hvirring, og han skriver, at skoleholder Svane var en duelig mand, som med tiden fortjente et endnu bedre embede. Ungdommen fandtes meget forbedret og ret vel kyndig, såvel den voksne som skoleungdommen. Det første kunne vel den ny degn i Hvirring, Christian Grundahl, tilegne sig æren af. Han underviste ikke børn endnu, men forberedte de voksne til konfirmationen. En fortegnelse over bøgerne i Honum skole viser, at Svane brugte en ABC, Pontoppidans Forklaring, Det ny Testamente, Birchs Bibelhistorie og Den evangelisk kristelige Salmebog. De fremmeligste børn fik lov til at skrive med gåsefjer på papir i stedet for med en pind i sandkassen. Regning foregik mundtlig, men nogle enkelte nåede så vidt, at de kunne skrive regnestykker ind i en cifferbog. Jeg har set en sådan ikke ueffen affattet fra omkring 1810.

1807 blev der oprettet en skole i Hvirring by, så Svane slap fri for børnene fra Hvirring, Trebjerg og Kodallund. Hans skoledistrikt blev nu kun Honum, Rask Mark og Boring. Det var mere overkommeligt end før. Degnen i Hvirring, den ovennævnte Grundahl, der først blev gift med det store lys Herlov Dalhoffs enke og anden hustru, Kirstine Møller, og efter hendes død med Anne Margrethe Andersdatter, var efter biskoppens udsagn en »duelig og skikkelig studiosus« og kunne derfor ikke slippe fri for at holde skole, da kirkeejeren justitsråd de Thygeson på Matrup endelig lod opføre en degnebolig i sognebyen. Grundahl var skoleholder i fire år. Han døde 1811. Nu kom den første seminarist til Hvirring sogn. Det var Niels Christian Mønster, født i Sindbjerg 1786, dimitteret fra Borris, det første jyske seminarium eller rettere præstegårdsseminarium, der blev oprettet og ledet af den kendte præst Christian Krarup, og hvor forholdet mellem lærerne og eleverne skulle være som mellem forældre og børn. Efter gammel priselig skik giftede Mønster sig med sin formands, Grundahls, enke. Det krævede justitsråden på Matrup, der havde kaldsretten. Mønster døde 1819, 32 år gammel, og blev efterfulgt af Thyge Jesper Vestergaard. seminarist fra Snedsted, det senere Ranum seminarium. Han var opkaldt efter justitsråden, hvad fornavnene angik, og det var efter sigende ikke uden grund. Han beskæmmede heller ikke navnet. 1831 udnævner den myndige biskop Paludan-Müller skolen i Hvirring til den bedste i sognet. Året efter døde skoleholderen og degnen,

der ikke kunne synge. Det bekendtgør hans enke således i Horsens Avis: At det den 15. April om Morgenen kl. 8 behagede det altstyrende Forsyn at bortkalde fra det timelige til det evige Liv min elskede og uforglemmelige Mand, T. J. Westergaard, Skolelærer i Hvirring, i hans Alders 35ende Aar, bekendtgjøres her ved sørgeligst for fraværende Slægt og Venner. — Min og min eneste Søns Sorg er lige saa stor som vort Tab. Gud styrke os at bære det!

Hvirring Skole den 18ende April 1832.

E. M. sal. Westergaard.

Jeg har ikke efterforsket, hvad Westergaards enke hed, men både hendes bekendtgørelse, og at hun kalder sig E. M., kan tyde på, at hun ligesom manden ikke var bondefødt. Det var derimod den ny skolelærer og kirkesanger i Hvirring Jens Jørgen Frandsen, en gårdmandssøn fra Træden, der giftede sig med en ligestillet gårdmandsdatter, Anne Andersdatter Bruun, fra Enner i Tamdrup sogn. Han var født 1799, hun 1802. Han blev dimitteret fra Snedsted 1824 med 2. karakter, og i modsætning til sine to forgængere, der døde som ret unge, var han sejglivet og døde 1870 efter 31 års virksomhed som skolelærer og kirkesanger. Måske overanstrengte han sig ikke, for biskop Paludan-Müller kaldte ham 1837 en søvnlæg lærer uden liv og kraft. Beboerne satte dog mere pris på ham. Det fremgår af en meddelelse i Horsens Avis 1857:

Den 28. Oktober fejrede Skoleholder og Kirkesanger Frantzen og Kone i Hvirring deres Sølvbryllupsfest, i hvilken Anledning Skoledistrictets Beboere lode dem overrække en Hædersgave, bestaaende af flere værdifulde Gjenstande af Sølv, ligesom ogsaa Skolelærerne og Sognefogden i Hvirring tilstillede dem en lignende Gave. Om Aftenen samledes Byens Mænd og Koner tilligemed flere Gjæster hos det agtede Hæderspar, hvor de i Forening deeltog i et festligt Maaltid.

Fra en gammel mand i Hvirring, der som 5-års dreng begyndte at gå i skole den sidste sommer, Frandsen levede, har jeg følgende beretning: Vi var 8—9 drenge og piger, der efter skoletid fik lært nogle begyndelsesgrunde. Frandsen sad i en armstol inden for døren og røg tobak og dirigerede, og når det kneb for os med at stave, bandede og tordnede han, så vi rystede i bukserne, men så var madam Frandsen snart ved hånden, og da vi alle var gårdmandsbørn, tog hun os med ud i køkkenet og hørte os i vore lektier og gav os et stykke brunt sukker at sutte på. Imens faldt Frandsen i søvn. Vi kunne så godt lide madam Frandsen, og det gik altid bedre i køkkenet for os rollinger, end det gik inde i skolestuen.

Efter Jens Berings beskrivelse over landsbyskolens offentlige lærerpersonale 1859 fremgår det, at Frandsen havde et alderstillæg på 25 rigsd., som kirkebetjent 20 rigsd. Embedets reguleringssum var 345 rigsd. og 54 sk., offer og accidenser 72 rigsd. og 48 sk., nannest 12 rigsd., fribolig, tørv og brænde efter anordningen, en jordlod på 7 tønder sandet jord, der kunne føde 2 køer og 6 får. — Når dertil kom, at både han og især hans kone var af velstående bondeslægter, har de i alt fald ikke lidt timelig nød. Skolens børnetal var 71 foruden de mindreårige, der belønnede Frandsen dunderen og madammens sukkerbidder med slagtemad og andet godt til køkkenet.

Som min far, der var lærer i Honum et halvt hundrede år efter, brugte Frandsen sine køer til at drive skolelodden med. Det fremgår af en fornøjelig dagbog, som præstesønnen Andreas Fritz i Hvirring førte i sommeren 1846:

Den gamle skole i Kalhave. Skolestuen har været i de to fag til venstre.
Johs. Jensen fot. 1959.

Onsdag den 23de August hørte Fader (præsten Niels Fritz) en gruelig Spectakel paa Gaden. Det var Frandsens Kobæster, der havde faaet i Sinde at løbe løbsk for Vognen. Anton (Frandsens 13-årige søn) sad der med sin lille Søster og en Harve bag i Vognen, og saadan gik det i fuld Carriere ned ad Gaden med en Mængde Gadetas (køtere) bagefter for at standse Kobæsterne, men Kobæsterne lode sig ikke saa let standse, de dreiede om ved Clemen Lærkes ind i Erik Snedkers Gaard, tværs over Møddinghullet og ud paa den anden Side ned ad Gravmaa (maa = made, eng) til, da de kom derned i det bløde Græs, begyndte de at standse lidt, og Anton raabte Purr, og saa blev Kobæsterne da staaende. Da Fader spurgte Anton, hvorfor de var løbne, om de beiste (bissede), svarede han: Nei, de vilde blot hen at stikke en Kalv.

Som dreng kørte jeg også med min fars »kobæster« ud til vor skolelod på Honum mark, og en dag kom jeg værre af sted end Anton i Hvirring. Bremserne svirrede om kørerne, der stak halerne til vejrs og tog magten fra mig, Jeg kunne lige så lidt holde som æde dem. Det gik så stærkt, som et par køer kan strække ud, og da et vognhjul ramte en sten på den ujævne vej, røg sædefjælen af og jeg med den. Jeg blev fundet med et hul i hovedbunden, og der har mit hår ikke villet gro siden. Udenom har det altid været tæt og stift som svinebørster.

1814 var det skelsættende år i dansk skolevæsens historie. Efter de store bondereformer i 1780erne fik Frederik den Sjette og hans regering andet at tænke på, før de kunne sætte en slags krone på lovgivningsværket ved at påbyde tvungen skolegang, udvidet undervisning og oprettelsen af det nødvendige antal skoler landet over. Seminarieuddannede lærere skulle sætte nyt liv i gammel slendrian.

Det kneb for de gamle skoleholdere at holde trit med de nye seminarister, især da regeringen ville indføre den såkaldte »indbyrdes undervisning«. Det begyndte i 1820'erne og var vand på kongens mølle. Skolen skulle være en militærstat i det små. Børnene inddeltes i hold med ledere og underledere. Det hele gik på kommando. Læreren dirigerede med en signalføjte. Man kan sige, der var metode i galskaben, men det var og blev galskab, til ny og friske rørelser i folkeliv og skoleliv inden alt for længe gjorde sig gældende.

Biskoppen i Aarhus, Paludan-Müller, var meget interesseret i den indbyrdes undervisning. Han sørgede for, der blev holdt kursus for lærere, der ikke var blevet indviet i mysteriet på et seminarium. For Hvirring og Hornborg sognes vedkommende bar biskoppens anstrengelser dog ringe frugt. Der var oprettet nye skoler i Boring, Kalhave og Haurum, så nu havde kommunen de seks skoler, der har måttet dække behovet lige til vor tid. Biskoppen visiterede skolerne 1831 og gav dem følgende vidnesbyrd.

Hovedskolen i Hvirring: Thyge Jesper Vestergaard, seminarist fra Snedsted, embedsår 12, kaldet af Matrups ejer, ikke kirkesanger, god cateket, ingen indbyrdes undervisning, gymnastik i ringeste grad. Skolen befandtes at være den bedste i sognet.

Hovedskolen i Honum: Jens Christian Svane, ikke seminarist, embedsår 29, ingen indbyrdes undervisning, tålelig cateket, skolegangen højst uordentlig.

Biskolen i Boring: Niels Lund, ikke seminarist, embedsår 13, kun konstitueret lærer, ingen indbyrdes undervisning, mådelig cateket.

Hovedskolen i Hornborg: Michel Christensen Honum, seminarist fra Borris, embedsår 12, ingen indbyrdes undervisning, catekiserede nogenledes.

Hovedskolen i Kalhave: Niels Holtum, seminarist fra Borris, embedsår 12, ingen indbyrdes undervisning, ussel cateket.

Biskolen i Haurum: Jørgen Rasmussen, ikke seminarist, ussel cateket, efter præstens udsagn er han mådelig og drikkædlig, dog i seneste tid noget forbedret.

Præsten undskyldte skoleforsømmelsernes mængde ved skolekommissionens uvilje til at mulktare, både han og skolekommissionsmedlem kammerråd Møller i Kalhave fik en alvorlig påmindelse desangående. Præsten hr. Chr. Wittendorphs prædiken viste, at han var et lyst hoved, den var godt forfattet og blev ret godt holdt uden papir. Han synes at være en munter gammel mand med et ualmindelig godt hoved og en fin næse. Embedet tager han næppe fra nogen ret alvorlig side, og det lader til, at hans indflydelse i menigheden ikke er stor. Skolevæsenet ligger ham ikke således på hjerte, at han skulle opofre sin ro for det.

Da Paludan-Müller visiterede igen 1837, stod det efter hans indberetning ikke bedre til med skolevæsenet. Præsten hr. Niels Fritz var meget god og retskaffen, manglede heller ikke forstand, men syntes højlig at elske fred og ro. Kunne tingene komme i orden af sig selv, var det godt, og den gode orden ville vist være ham kær. Skolerne fik følgende skudsmål:

Hvirring: Jørgen Frantzen, seminarist, her i 5 år, catekiserede yderlig slet, en skikkelig, men søvrig lærer uden liv og kraft.

Honum: Hans Fr. Wittendorph, ikke seminarist, her i 4½ år, catekiserede yderlig simpelt, næsten slet ikke skikkelig, men uduelig og uden interesse for sit kald, er tillige gårdmand i byen og bør have en substitut.

Den gamle skole i Honum o. 1900. Opført på den ældste skoles grund i 1860'erne.

Boring: Niels Sørensen Lund, ikke seminarist, her i 18 $\frac{1}{2}$ år, catekiserede noget bedre end de foregående, skikkelig og ikke uduelig, synes at have lyst til arbejdet.

Hornborg: Michel Christensen Honum, seminarist, her i 22 år, catekiserede yderlig simpelt, kan ikke, skal være flittig, men er en meget simpel mand, der ikke har begreb om metode.

Kalhøve: Niels Nielsen Holtum, hører lektie, ikke stort mere, skal have været drikfældig, men bedret sig. Ikke synderlig duelig.

Haurum: Søren Johansen, ikke seminarist, her i $\frac{1}{2}$ år, hjælperer for den gamle Jørgen Rasmussen, der har en ejendom på Haurum mark.

Dette pastorats skolevæsen trænger højlig til ophjælpning i alt, hvad der angår undervisning, fremgang og skolegang. Hr. Fritz lovede det bedste, men?

Såvidt biskop Paludan-Müller. Hans krav til de stakkels skoleholdere var måske lovligt store. Lad os håbe det! Han syntes dog at have opgivet den indbyrdes undervisning, der sang på sit sidste vers både her og andet steds. Selv var han en betydelig prædikant og fremragende personlighed, far til historikeren C. P. Paludan-Müller og digteren Frederik Paludan-Müller.

En videre udredning af skolevæsenets historie i Hvirring-Hornborg sogne fra 1739 til omkring 1850 ville blive opramsning af navne og årstal, der kun har en vis personalhistorisk interesse. For Honum skoles vedkommende, mit barndoms-hjem, kan jeg give lidt ud over de tørre fakta.

Jens Christian Svane, der overtog embedet efter Ole Skoleholder, havde ikke i sinde at leve delvis af fattigunderstøttelse. Han giftede sig forholdsvis velstand

til med en gårdmandsdatter, Sophie Jørgensdatter, fra Flemming og købte en landejendom i Honum, så han blev både skoleholder og næsten gårdmand. Da hun døde 1822, giftede han sig anden gang 1822, også til penge, med Anne Michelsdatter Brock fra Ølsted sogn. Med sin første kone havde han en søn og en datter. Hans anden kone, der var 30 år yngre end han, fødte ham sønnen Peder Qvist Svane, der blev gårdmand i Honum, og som først Evald Tang Kristensen, siden jeg i min drengetid fik et rigt stof af overleveringer fra.

Det fremgår både af biskop Jansons indberetning 1804 og af senere mundtlige vidnesbyrd, at Jens Svane var en anset og velset skoleholder. I modsætning til den tids skik og brug havde han ingen rebtamp til tugtemiddel. Han kunne sætte sig i respekt ved sin blotte optræden. At Paludan-Müller 1831 kalder ham tålelig, skyldes vel mest, at den aldrende mand ikke indlod sig på »indbyrdes undervisning«. Året efter måtte han opgive sit skolearbejde, da hans syn blev meget svækket. Folketællingen 1834 meddeler, at han fik pensidn af embedet. Den livskraftige mand blev helt blind, men havde ord for at være »synsk«. Han kunne forudsige hændelser, som virkelig indtraf, sagde man på egnen. Sønnen Peder Svane ville hverken bekræfte eller benægte det. »Lad os snakke om noget andet«, sagde han. Skoleholderens åndsevner var usvækkede til det sidste. Han døde 1856, 87 år gammel, som aftægtsmand hos sønnen i en nabogård til skolen.

Det blev ingen seminarist, men den 22-årige præstesøn fra Hvirring, Hans Frederik Wittendorph, der fik skoleholderembedet i Honum 1832. Som faderen skal han have været et lyst hoved, men brugte det ikke i skolens tjeneste. Den forsømte han så grundigt, at Paludan-Müller kaldte ham uduelig og ville have ansat en substitut eller hjælpelærer. Underligt nok gik det hele sin skæve gang til 1843. Wittendorph havde købt en gård i Honum. Den passede han bedre end skolen, men fik også tid til at besvangre to piger på een gang. Den ene var en gårdmandsdatter i Honum by. Det fortælles, hun gav tegn til ham ved at hænge et rødt forklæde op i sit kammervindue, når han kunne besøge hende uden at blive set af andre. Den anden var en proprietærdatter, Margrethe Darling fra Abildballegaard i Hornborg. Hende giftede han sig over hals og hoved med. Det må antages, hun ikke kendte noget til hans første udskejelser. Hun var af en indvandret skotsk slægt, der havde spillet en væsentlig rolle i den sagnomspundne historie om englænderne på Gyllingnæs, der gør Aarhus Stifts Aarvog 1922 til spændende læsning.

Wittendorphs forhold til pigen i Honum medførte, at han endelig blev afsat som skoleholder og solgte sin gård der i byen. Han forpagtede nu Provstlund, en større ejendom ved Horsens, hvor han levede som herremand med sin skotske kvinde, der omgående fødte ham en datter, Isabella. I løbet af fire år satte han herligheden over styr og søgte og fik underligt nok degneembedet i Sønder Omme. Det siges, han skriftede og gjorde knæfald for biskoppen i Ribe, der forbarmede sig over den angrende synder. Wittendorph var en udmærket kirkesanger. Hans farfar havde været kantor i Fredensborg. Hans faster var mor til vor store komponist J. P. E. Hartmann. Til at holde skole i Sønder Omme måtte han lønne en hjælpelærer, men fra 1848 til sin død 1883 gjorde han fyldest i kirken. Efter sigende holdt den skotske kvinde ham i ørerne, hvad han åbenbart trængte til.

Wittendorphs efterfølger i Honum, Frands Peter Andresen, var en gårdmandssøn fra Kollerup i Østbirk sogn, født 1813, dimitteret fra Lyngby seminarium 1833, gift med Clausine Caroline Jensen fra Tanderup på Fyn. Han var

barnløs, men havde børn nok i skolen, i året 1859 var der 76. Embedet beskrives dengang sådan: Reguleringssum 331 rigsd. 13 sk., offer og accidenser 67 rigsd. 2 sk., nannest 10 rigsd., tørv og brænde efter anordningen, fribolig af gammelt bindingsværk, 7 fag til læreren, jordlod $5\frac{3}{8}$ tdr. land god jord, men langt borte, der holdes 3 køer og 4 får.

Når Andresen ikke fulgte i sine fædres bondespor, skyldtes det, at hans venstre arm var vissen. Forstanden var der ikke noget i vejen med. Som tyveårig tog han lærereksamen med 1. karakter. Efterhånden forfaldt han til drukkenskab, og når drengene skulle have tamp, hvad jævnlig indtraf, klemte han synderens hoved fast mellem sine ben og tampede løs med den friske højre arm. Præstesønnen Andreas Fritz fra Hvirring skriver i sin ovennævnte dagbog: Onsdag den 11de August. Spadseret ud med Fader. Det var Bestemmelsen at gaae til Navlhale Skov (skoven ved Rask Mølle), men vi kom ind i Honum skole. En halv Snees »Syndere« sadde der i »Luuseleise« (oversiddere), og Tampen, som Andresen havde formet i en deilig Kringle, laae paa Bordet. Derfra gik vi med Andresen ned til Feebæk for at see 2 Brønde eller Brøndhuller, han havde gravet der. Farvel Andresen!

Febæk er en lille gård på Honum Nørremark ved Nørre Snede landevej. Hvorfor Andresen gravede brøndhuller der, og hvordan han bar sig ad med den visne arm, er ikke godt at vide. Skolejorden lå temmelig langt syd for byen. Til at dyrke den lejede han hjælp af bønderne eller fik det godvilligt af sine drikkebrødre. Haven ved skolen blev dyrket mønsterværdigt. Det måtte de store drenge gøre under Andresens kyndige opsig. Om hans undervisning ved jeg, at skrivekunsten ikke blev forsømt. Jeg har set prøver på et par af hans tidligere elevs smukke gotiske skrift. Efter sigende fortalte han bibelhistorie på en anskuelig måde. For eksempel fik historien om profeten Jonas i hvalfiskens bug en såre naturlig forklaring. Det gik sådan til, at Jonas slog sig ned i en kro, der hed »Hvalfisker«, og der sad han og svirede i tre samfulde dage.

Andresen fik sin afsked »i nåde og med pension« 1. november 1872. Han byggede sig et hus midt i Honum by, men døde kort tid efter. Hans hustru overlevede ham i nogle år.

De vigtigste kilder: Aarhus bispearkiv på landsarkivet i Viborg. Kirkebøger, folketællingslister og skifteprotokoller. A. Fritz' dagbog fra 1846, venligst stillet til rådighed af arkitekt S. Fritz, Åbyhøj. Mundtlig overlevering.

ERINDRINGER FRA MIN LÆRETID

AF H. HENRIKSEN

Når jeg i det følgende vil forsøge at fortælle lidt om den tid, jeg stod i snedkerlære, så er det nærmest om egne oplevelser; men forholdene var til dels ens alle steder, skønt vi vistnok var nogle af de lærlinge, der blev kørt med de strammeste tøjler. Det var dengang — i halvfemserne — almindeligt, at de drenge, der skulle lære et håndværk, kom i lære, så snart de var konfirmeret; men jeg kom først i lære, da jeg var 17 år, fordi jeg havde et dårligt ben og var på hospitalet og først kom over den historie i 17-års alderen. Mine forældre boede i Rørth, og jeg kom i lære den 1. november 1896 hos snedkermester S. P. Sørensen i Odder. Betingelsen var, at jeg skulle stå 4 år i lære, og jeg skulle have kost og logi hos min læremester; men jeg skulle betale 100 kr. og holde mig selv med sengetøj.

Der var kun een svend på værkstedet, og vi var seks læredrenge. De fem af os, som var fra forskellige landsbyer omkring Odder, fik kost og logi hos mester, mens den sjette, Ludvig, søn af arrestforvarer Blom i Odder, boede hjemme.

Min mester boede på 1. sal i forhuset og havde butik nedenunder. Værkstedet var på 1. sal i baghuset, hvor en trappe dels af sten og dels af træ udvendig førte op til værkstedet. På værkstedet stod 8 høvlebænke i række, hvor svenden havde den forreste og vi læredrenge de næste seks. Mester selv havde den bageste, så han kunne se over hele rækken. Vi drenge havde kammer på loftet over værkstedet med et tagvindue til hver side og naturligvis ingen kakkellovn. En stige førte op til kammeret. Jeg havde min egen seng, fordi jeg skulle holde mig selv med sengetøj, mens de andre fire måtte dele senge to og to.

Vi havde bræddelager dels på loftet og dels i porten ud mod gaden samt et skur med ege- og bøgeplanker i haven bag ved værkstedet.

Det første læreår gik mest med at køre med trækvogn, feje fortov og løbe byærinder og lignende samt ellers at lave ligkister, hvorefter vi gradvis begyndte at lave møbler fra de lette til de sværere. Vi havde ingen maskiner af nogen slags, og i alt fald de første to år af min læretid købte vi ikke et eneste bræt, der var tyndere end en tomme. Når vi skulle bruge tynde brædder til bagklædninger og skuffebunde og lignende, skar vi dem selv igennem. Vi spændte et bræt fast i høvlebænken, og så tog en mand fat i hver sin ende af klovsaven. Vi fik efterhånden øvelse i at skære ganske pænt og glat. Vi lavede mange stole, og når det skulle foregå, fik vi en ege- eller bøgeplanke op på værkstedet, og mester selv ridsede af, hvorefter vi med fodsav eller svejfsav skar emnerne ud. Alt hvad vi lavede, døre og vinduer, kister og møbler, var håndarbejde.

Arbejdstiden var både sommer og vinter fra kl. 6 om morgenen til kl. 7 om aftenen alle hverdage og til kl. 12 om søndagen.

Snedkerlærlinge i Odder 1899.

Fra venstre : Michael Laursen fra Lillenor, Ludvig Blom fra Odder, Henrik Henriksen fra Rorth, Peter Nielsen fra Hov, Hans Mikael Hansen fra Malling, Viggo Jørgensen fra Odder.

Vi blev kørt i stramme tøjler, og vi havde en svær respekt for mester. Det var strengt forbudt at ryge tobak, hvor som helst vi færdedes — det gjorde vi naturligvis alligevel, når vi var uden for mesters rækkevidde — og vi skulle være i seng kl. 10. Skældud fik vi dygtigt af, og der vankede adskillige lussinger. Jeg selv fik kun en eneste lussing i min 4-årige læretid. Det var en dag, mester kom hen og så på, hvad jeg lavede; så skældte han mig ud, fordi arbejdet ikke var godt nok, og da han så var gået ud af værkstedet, sagde jeg: »Farvel, luskefis!«. Jeg tog mig ikke i agt for, at et af mesters børn var på værkstedet, og hun fo'r naturligvis over og fortalte, hvad jeg havde sagt. Lidt efter kom mester ind ad døren og hen til mig, og han skulle den onde lyneme og en hel masse af samme slags, og så fik jeg en knaldende ørefigen. Nu havde jeg et par dage forinden fået ondt i det ene øje, og det havde naturligvis ikke det fjerneste at gøre med lussingen; men dagen efter fandt jeg på at binde et tørklæde for øjet. Mester spurgte, hvad jeg fejlede, og jeg mente, det var den lussing, der havde ramt øjet. Ja, så måtte jeg med det samme gå til lægen. Det havde jeg jo ikke regnet med, men jeg turde ikke andet. Lægen sagde, at det kun var et bygkorn på øjenlåget, og jeg skulle kun bade det med noget borvand. Mester spurgte om, hvad lægen havde sagt, og jeg forklarede, at lægen mente, det godt kunne se ud som det var følgerne af et slag. Hvad mester sagde til den forklaring, husker jeg ikke mere; men det varede ikke ret mange dage, før øjet var i orden igen.

Lidt før kl. 6 kom Ludvig hjemmefra og vækkede os med nogle ordentlige dunk i loftet, så sengene ligefrem hoppede. Vi begyndte straks at arbejde, og lidt efter indfandt svenden og mester sig. Kl. 8 kom tjenestepigen over med en bakke med the og mellemmader, og vi satte os hver på sin høvlebænk og spiste; men det var ilde set blandt os, hvis een af os var for hurtig til at spise, for vi skulle øjeblikkelig tage fat igen, når vi var færdige, og mester skævede jo noget efter den sidste. Kl. 12 blev der sendt bud, vi skulle over at spise. Vi spiste i køkkenet, og så snart vi var færdige, skulle vi med det samme begynde at arbejde igen.

Samtale på værkstedet var helt udelukket bortset fra det, vi nødvendigvis måtte tale om angående arbejdet.

Når det var fyraften, var det som regel Ludvig, der højt sagde: »Klokken er syv«, og når der så var gået nogle minutter, sagde mester: »Lad os så holde op«, og der var ingen af os, der vovede at holde op, før mester havde sagt de forløsende ord.

Om vinteren gik vi på Teknisk Skole de første 5 aftener om ugen, og vi havde malermester Bruun og tømrermester, løjtnant Jensen som tegnelærere, realskolelærer Christensen til dansk, lærer Godsted til skrivning og bogføring og endelig lærer Rottbøll til regning.

Når vi holdt op på værkstedet kl. 7, skulle vi først have alt værktøj sat på plads og høvlespånerne skrabet sammen (vi måtte aldrig feje, det ville bringe ulykke). Derefter skulle vi spise (the og mellemmader), vaske os (vi havde kun eet vaskefad), klæde os om og gå de mindst 5 minutters vej til skolen, så vi måtte have fart på for at nå rettidigt derhen.

Når vi kom fra skolen, var det ikke altid, vi havde lyst til at gå i seng med det samme. Så stoppede vi en hovedpude i det tagvindue, der vendte ud mod gården, for at de ikke fra forhuset kunne se, at der var lys på vort kammer efter kl. 10. — Engang imellem kom mester over for at se, om vi var kommet i seng. Vi kunne altid høre, når han kom op ad trappen, og var vi så ikke i seng, fik vi i en fart lyset slukket og hovedpuden revet ned fra vinduet og så ned under dynen med alt tøjet på. Når mester så, at alt var i orden, forsvandt han igen.

Sommerferie var der ikke noget, der hed, men vi havde fri fra juleaftensdag hen mod aften og til 2. nytårsdag. Endvidere var der tre gange om året, vi havde nogle fritimer. Forår og efterår holdtes et stort marked i Odder med karruseller og alskens gøgl, og om sommeren var der et dyrskue. Disse tre gange fik vi altid fri kl. 4.

I de lange sommerdage var vi naturligvis ikke glade ved at gå i seng kl. 10, men vi fandt på et råd derimod. Når vi kom hjem ved 10-tiden, lavede vi et stort spektakel, medens vi gik op ad trappen, for at de kunne høre, at vi var hjemme til tiden; når vi så var kommet ind i værkstedet, åbnede vi et vindue ud til haven og hoppede ned på taget af skuret, og så var vi igen i frihed. Mærkværdigvis gik det aldrig galt for os. Jeg ved ikke, om mester havde en lille mistanke, men der blev i alt fald slækket lidt på justitsen i sidstningen af min læretid.

Biograf og mange andre af nutidens forlystelser var ukendte dengang; men vi læringe fandt selv på adskillige harmløse og nogle knap så uskyldige løjer. Møller Kjeld, der ejede den for mange år siden nedrevne vandmølle »Neder-mølle«, havde således en stor frugthave, der strakte sig op ad Møllebakken, og når æblerne var modne, kunne det godt træffe, at vi kom i tanker om, at vi

skulle op i Kjelds have og hente nogle af dem. Kjeld var godt klar over, at der blev stjålet æbler i hans have, og han gik der mange aftener for at passe på. Så delte vi os i to flokke, en på hver side af haven, og når Kjeld var på den ene side af haven, hoppede den ene flok over hegnet ind i haven og siden omvendt.

Når jeg var med til dette, var det egentlig ikke for æblernes skyld; jeg kunne få så mange, jeg ville, når jeg kom hjem til mine forældre; men det var spændingen i foretagendet, og sådan fandt vi vistnok på så mange drengestreger.

Min bedste kammerat var en malerlærling, der hed Valdemar. Vi var næsten altid uadskillelige i vor fritid, og vi havde som de fleste unge dengang som nu og vel til alle tider lyst til pigesjov. Vi kom mest sammen med bønderpiger fra de omliggende landsbyer, og det var en selvfølge, at vi fulgte dem på vej, når de havde været i Odder. — En lørdag aften om vinteren var min kammerat og jeg således med to piger, og da vi kom forbi Bjerager kirke, så vi, at der skinnede et svagt lys gennem vinduerne. Det var sent om aftenen, og vi syntes jo, det var noget mystisk; men vi dristede os til at gå ind i kirken for at se, hvad det betød. Da vi kom ind i kirken, sad der en mand oppe på prædikestolen med et lys foran sig og bankede med en hammer på et eller andet. Det viste sig at være kirkens ringer og graver, der samtidig skulle fyre op i kirken allerede om lørdagen, for at der kunne blive lidt lunt til søndagen. Han begyndte at fyre hen på aftenen og skulle fyre en gang til senere, og da

han havde et kvarters gang hjem, foretrak han at blive i kirken, og han havde taget nogle træsko med for at beslå dem i ventetiden. Så var den gåde løst.

En anden gang havde en pige, Klara, der tjente 3 kilometer fra Odder, sendt Valdemar et brev og bedt ham gå hende i møde, da hun ville komme til Odder om aftenen, men Valdemar sendte bud om til mig, at jeg kom til at gå, da han skulle have overarbejde. Jeg gik så ud ad vejen, men Klara kom ikke. Da jeg nåede ud til den gård, hvor hun tjente, kunne jeg høre hendes latter inde i stuen, hvor der var fremmede. Jeg gik godt gal i hovedet hjem og tænkte ved mig selv, at det skulle blive hævnet, og hævnet blev det også. Nogen tid efter var Klara i Odder og sammen med en anden pige, Dagmar, der tjente i Odder, og Valdemar og mig. Det var ved den tid, det var begyndt at blive mørkt om aftenen, og Klara var bange for at gå alene hjem, men det var også en selvfølge, at vi skulle følge hende hjem. For at spare en omvej ville vi gå gennem Vejlskoven ca. en kilometer. Da vi kom midt ind i skoven, hvor vejen gjorde et brat sving, standsede vi. Dagmar turde ikke gå med længere, da hun skulle være hjemme kl. 10.

To veninder fra Odderegnet o. 1899.

Mens vi stod og diskuterede, hvem af os der skulle følge Dagmar tilbage, var Klara gået lige om hjørnet, hvor der stod en bænk, og hun skyndte på os og bad os se at blive færdige. Så for der pludselig en djævel i mig, og jeg hviskede til de andre to: »Skal vi nu ikke stikke af alle tre?«. Det var de straks med på, og vi listede stille et stykke tilbage, hvorpå vi stak i løb, halvkvalte af latter. Vi hørte godt, Klara råbte, men hun måtte gå alene hjem gennem den mørke skov. Det varede en tid, før hun tilgav os. Bagefter fik jeg samvittighedsnag. Det var jo egentlig også en gemen streg.

Når jeg tænker tilbage, forekommer det mig, at vi var en urimelig mængde læredrenge og relativt få svende i Odder. Engang var vi en snes stykker, der dannede en lærlingeforening, hvis formål var at afholde to baller om vinteren og en udflugt om sommeren samt at yde økonomisk støtte til dem, der eventuelt selv skulle afholde udgifterne ved svendepøven. Den sidste bestemmelse blev naturligvis aldrig gennemført; vi havde jo ikke store midler. Så vidt jeg husker, var kontingentet 10 øre om måneden.

Da mester hørte om denne forening, spurgte han truende, om vi var begyndt at lave fagforening, men da han havde læst vor trykte lov, blev han nogenlunde beroliget.

Samtidig var der en anden flok lærlinge, der dannede en sportsforening, hvis formål var kriket samt kappgang og -løb. Fodbold kendte vi ikke. De to foreninger kunne ikke enes; når vi mødtes, hånede og generede vi hinanden, så godt vi kunne. Nå, begge foreninger døde omsider hen igen.

En tid var der opstået et bittert fjendskab mellem svende og lærlinge; vi havde overtaget, fordi vi var langt de fleste, men vi holdt slet ikke af at gå ud alene, for hvis vi mødte nogle svende, kunne der nemt vanke nogle klø. Når vi var flere i følge, og især hvis vi havde vor ubestridte anfører, bogtrykkerlærling Oskar Christiansen, mellem os, var vi derimod svært overmodige. Hvad der var årsagen til dette fjendskab, husker jeg ikke, og det døde også omsider ud. Enkeltvis havde vi hele tiden stor respekt for svendene, og ikke ret mange lærlinge vovede at have pibe i munden, når en svend var til stede.

Når vi en sjælden gang kom til Århus, bad vi os fri en søndag morgen, tog de 3 mil til fods og hen mod aften til fods hjem igen. Vi havde ikke råd til at tage med toget, og der var kun nogle enkelte, der havde en cykel. Vi regnede det heller ikke for noget at gå sådan en tur.

Engang var vi dog i Århus uden at gå turen. Det var dengang, Mejlborg brændte. I Odder kunne vi se et mægtigt ildskær, og de fleste troede, at det var en naboby til Odder, og der var en hel valfart ud ad landevejen. Det spurgtes imidlertid snart, at branden var i Århus. Vi var en flok læredrenge, der besluttede, at vi ville ud at se branden, og vi fik fat i en vognmand, men han kunne ikke have mere end 14 personer på sin vogn. Jeg var ikke så heldig at komme med i denne omgang, men en halv time efter var vi blevet 10 til, som lejede en anden vognmand, og vi nåede den første vogn ved Frederikshøj; der var jo et større læs på. Vi nåede Århus, da branden var på det højeste. Det var et imponerende syn. Vi nåede først hjem ud på natten, og hele turen kostede kun 1 kr. til hver.

Jeg ved ikke, om ungdommen er bedre eller værre nu end dengang, men de unge har nu anderledes anledning til at skaffe sig kundskaber og oplysning, end vi havde. Jeg ønsker absolut ikke »de gode gamle dage« tilbage.

RIIS SKOVS OG MARSELISBORG SKOVENES EJENDOMSFORHOLD GENNEM TIDERNE

AF KJELD LADEFOGED

Sejler man ind gennem Århusbugten, møder øjet skovklædte kyster både nord og syd for byen. Mod nord ligger den ca. 80 ha store Riis Skov, nu helt indeklemt mellem Århus by og bebyggelserne i Vejlbj-Risskov kommune, og mod syd strækker Marselisborg skovene, Moesgård skov og Fløjstrup skov sig i en længde af ca. 12 km langs kysten. Med undtagelse af Moesgård skov ejer Århus by disse kystskove, som byen har erhvervet gennem tiderne for at sikre byens borgere friluftsområder og badestrande.

Bøgen, Danmarks nationaltræ, er den herskende træart i disse skove, der vokser på et stærkt kuperet morænelandskab med afrundede bakker, der afbrydés af fugtige lavninger og slugter, hvorigennem rislende bække søger mod havet. Ud mod Århusbugten rejser der sig på lange strækninger høje kystskrænter, fra hvilke der er en herlig udsigt over bugten til Mols, Samsø og Tunø.

Hvis man ser på Danmarkskortet, vil man bemærke, at der findes forholdsvis mange kystskove her i landet. Nogle historieforskere mener, at forklaringen herpå er den, at vore forfædre ikke turde bo ved kysterne i hine tider, da venderne sejlede rundt på plyndringstogter i vore farvande. Man bosatte sig derfor længere inde i landet i skjul bag kystskovene for ikke at blive opdaget af de sejlede plyndringsfolks rovbegærlige blikke. Om denne forklaring er rigtig, er naturligvis vanskeligt at afgøre. Nye arkæologiske undersøgelser i Århuskoven har vist, at i hvert fald en betydelig del af disse skovarealer tidligere har været opdyrket. I Thorskov findes velbevarede terrasseformede oldtidsagre fra omkring Kristi fødsel, og i Fløjstrup skov findes bl. a. velbevarede højagre i den sydlige del af skoven, hvilket viser, at denne del af skoven står på fordums landbrugsjord.

Riis Skov nord for byen har været i byens eje i mange hundrede år. Langt tilbage i tiden var de skove, der lå omkring vore landsbyer og byer, ofte fælles-eje for befolkningen. I disse skove drev byhyrden kreaturerne ud på græsning, og her huggede befolkningen det tømmer og ved, der var nødvendigt til bygning af huse samt til brændsel. Riis Skov har i gammel tid været en sådan fællesskov for beboerne i Århus by.

Men efterhånden som skovarealerne indskrænkedes ved rydning, begyndte skovene at få værdi, og for 7—800 år siden søgte både storbønderne, adelsmændene, kronen og den katolske kirke at sætte sig på så mange af landets skove som muligt, enten ved køb, ved mageskifte eller på anden måde. Denne gridskhed efter skovbesiddelser kom også til at berøre Århus, hvor den jordhungrende biskop Bo Mogensen (biskop fra 1395—1424) uden videre erklærede Riis Skov for at være kirkens ejendom. Men her gik han det lille bysamfund for nær. Borgerne,

der fra gammel tid havde benyttet denne skov som græsningskov for deres kreaturer og hidtil uhindret havde hugget det træ i den, de skulle bruge, fastholdt, at skoven var deres, og der udbrød en strid herom mellem borgerne og den mægtige biskop. Spørgsmålet om ejendomsforholdet blev indanket for dronning Margrethe, der efter de historiske overleveringer selv kom til stede og afgjorde stridsspørgsmålet i skoven i 1395. Hun valgte den salomoniske vej at dele skoven i to halvdele, den sydlige del, der løber syd for Risbækken fra det nuværende vandrerhjem til dyreparken, overdrog hun til byen, og skoven nord herfor overdrog hun til den katolske kirke. På en høj kystskrænt lige syd for Risbækkens udmundning har byen rejst en sten til minde om denne kongelige handling. Stenen bærer følgende inskription: »Dronning Margrethe lod gøre markskel for Århus by og sikrede derved borgerne besiddelsen af Riis Skov«.

Efter reformationen 1536 overtog kronen en stor del af den katolske kirkes jordegods, hvoraf kronen siden lod afhænde store dele til forskellige sider.

Den nordlige del af Riis Skov kom, så vidt vides, tilbage til byen i 1542.

Riis Skov er den af skovene omkring Århus, der er knyttet stærkest til byens historie.

I denne skov har byens borgere gennem århundreder skovet egetømmer til huse og havnebygning. En del af det egetømmer, der findes i byens gamle huse, og en del af egetømmeret i de gamle bolværker i havnen er uden tvivl skovet i den lille, frugtbare skov; men Riis Skov har ikke alene tjent til forsyning af byen og havnen med træ og tømmer. Den har gennem århundreder været det sted, hvortil borgerne søgte ud, når de til fods eller til vogns drog på skovtur, klædt i det fineste søndagsskrud med strittende skæg og skørter og med fyldte madkurve.

Skovene syd for byen er blevet sammenkøbt i løbet af de sidste 53 år. Marselisborg skovene, der strækker sig fra Filtenborg Plads til bækken syd for Ørnereden, købte kommunen af minister Ingerslev i 1896. Marselisborg skovene omfatter følgende skove: Havreballekov, der strækker sig fra Filtenborg Plads til Mindeparken, Jægerskoven og Kirkeskoven, der omfatter skovområdet syd for slotsparken til Oddervej, Hestehaven mellem Oddervej og Varnabækken, Thorskov fra Varnabækken ud til Hørhaven og endelig Skåde skov syd for Hørhaven ud til bækken syd for Ørnereden.

Marselisborg gods, hvortil disse skove hørte, ejedes i den katolske tid af Århus bispestol, og godset hed dengang Havreballegård (hvorefter Havreballe skov er opkaldt). Ved reformationen i 1536 blev godset lagt ind under kronen (Kong Christian III) og var nu i kronens eje i 125 år indtil den 5. maj 1661, da kongen overdrog den til den hollandske storkøbmand Gabriel Marselis (1609—73).

Efter den ulykkelige krig mod Sverige fra 1657—59 var det fuldstændig umuligt for kronen at forrente endsige afdrage den uhyre gæld, som den havde pådraget sig under svenskekrigene, og den havde ingen anden udvej til at tilfredsstille kreditorerne end at begynde at sælge løs af krongodserne eller at pantsætte dem til de mænd, der havde ydet kronen lån. En af disse mænd var den hollandske storkøbmand Gabriel Marselis. På Århusegnen fik han i foråret 1661 som afdrag på det beløb, kronen skyldte ham, overdraget forskellige godser, bl. a. Havreballegård og Stadsgård (senere Constantinsborg). Gabriel Marselis fik herudover en del gods i Kalundborg amt, ligesom kongen for en årrække pantsatte hele Møen til ham med ret til at udnytte øens indkomster og herligheder efter bedste evne.

Gabriel Marselis var pengegridsk og udsugede på det groveste de godser, han havde fået overdraget. Præsten Johan Paludan har i: »Forsøg til en antiqvarisk, historisk, statistisk og geographisk Beskrivelse over Møen«, 1. del, side 379—381, givet følgende malende beskrivelse af Gabriel Marselis' fremfærd som godsudpiner på Møen og pengeker storspekulant:

»Den største Ulykke tørnede paa Øen da Gabriel Marselius ankom. Denne Hollænder havde allerede i Christian den Fjerdes Tid været dansk Resident i Amsterdam og hollandsk Commissair for Handelen paa det balthiske Hav; et Embede, hvorved han havde erhvervet store Rigdomme. Rigtig nok skal han baade den tid og siden, under Krigen med Carl Gustav, have gjort Danmark betydelige Tjenester, især ved Pengeforstrækninger; men han synes og at have staaet i den Formening, at en Kjøbmand har lov til at være en Aagerkarl. Da Freden var sluttet, drog han herind med sin Familie, og købte Jordegods og Ladegaarde, saasom i Egnen omkring Aarhus, hvor Baroniet Marselisborg siden oprettedes, Kallundborg Ladegaard (P. Paludans Beskrivelse over Kallundborg, S. 164) o. fl. Iblandt Andet lod han sig det hele Møens Land pantsætte Aar 1664 for 20.000 Rdlr. (Sandvig, Møens Beskrivelse, S. 55), imod at have dets Indkomster og nytte dets Herligheder; en aarlig Rente, vel næsten ligesaa stor som Kapitalen. Bønderne tale endnu om, hvordan han dominerede her i deres Forfædres Dage, suede enhver Blodaare, udmarvede ethvert Been, som Svensken ei havde faaet fat. Ogsaa klager Herredsbogen No. 1 (Mscr., ved Sognet Phanefjord) over, at de Beneficier, som af Kongerne vare Præstegaardene tillagte, nemlig Udviisning af Brænde paa de kongelige Skove, og Sviins Olden frit, efter Præstegaardenes Hartkorn (24 Stkr. for hver Tønde Hartkorn), bleve dem under dette haarde Herskab betagne. At han har besiddet en ægte Kræmmersjel, vil følgende Anekdote bevise: Da nogle Hof-Spekulantere i Christian den Fjerdes Tid (1638) havde faaet det bedrøvelige Indfald, at ville sprænge den hollandske Ost-indiehandel ved at anlægge en Kjøbmandsvei overland fra Persien til Slesvig, bragte de det saa vidt, at Spanien gav Skibe og Hjelpetropper dertil (Holbergs D.R.H., Tom II., S. 802 o.f.). Den hollandske General-Admiral Grev d'Estrade, som ved Prindsen af Oraniens Forestilling var udsendt for at hindre den spanske Flode at komme til Danmark, kaprede 4 Fartøier, ladede med Krudt og Vaaben til samme Flode. Og fra hvem? Fra en hollandsk Embedsmand, Hr. Handels-Commissair Marselius, og Compagnon, Grosserer Veiland, begge boende i Amster-

Gabriel Marselis (1609—73),
ejer af Havreballégård 1661—73.
Efter maleri af Pieter Nason på Frederiksborg.

deres Forfædres Dage, suede enhver Blodaare, udmarvede ethvert Been, som Svensken ei havde faaet fat. Ogsaa klager Herredsbogen No. 1 (Mscr., ved Sognet Phanefjord) over, at de Beneficier, som af Kongerne vare Præstegaardene tillagte, nemlig Udviisning af Brænde paa de kongelige Skove, og Sviins Olden frit, efter Præstegaardenes Hartkorn (24 Stkr. for hver Tønde Hartkorn), bleve dem under dette haarde Herskab betagne. At han har besiddet en ægte Kræmmersjel, vil følgende Anekdote bevise: Da nogle Hof-Spekulantere i Christian den Fjerdes Tid (1638) havde faaet det bedrøvelige Indfald, at ville sprænge den hollandske Ost-indiehandel ved at anlægge en Kjøbmandsvei overland fra Persien til Slesvig, bragte de det saa vidt, at Spanien gav Skibe og Hjelpetropper dertil (Holbergs D.R.H., Tom II., S. 802 o.f.). Den hollandske General-Admiral Grev d'Estrade, som ved Prindsen af Oraniens Forestilling var udsendt for at hindre den spanske Flode at komme til Danmark, kaprede 4 Fartøier, ladede med Krudt og Vaaben til samme Flode. Og fra hvem? Fra en hollandsk Embedsmand, Hr. Handels-Commissair Marselius, og Compagnon, Grosserer Veiland, begge boende i Amster-

dam. Paa Estrades befaling bleve de arresterede og tiltalte af Magistraten sammeds; men hvad svare de: »Vi ere Kjøbmænd; Handelen kan ikke ligge. Skulde vi end for at vinde seile igjennem Helvede, og staae Fare for at brænde vore Seil, saa resqvære vi det«. (Breve af 20. og 29. April 1638 fra Mr. le Comte d'Estrade til Monseigneur le Cardinal de Richelieu)«.

På Århusegnen var Gabriel Marselis ikke vellidt. Han kom omgående i strid med byens borgere om nogle engskifter, og for bønderne under de erhvervede

godser var han en hård herre. I 1662 erhvervede Gabriel Marselis Moesgård og Skumstrup (senere Wilhelmsborg) godser, som han senere overdrog til to sønner. Gabriel Marselis døde i 1673, hvorefter sønnen Constantin Marselis (1647—99) arvede Havreballegaard, som han den 23. febr. 1680 fik ophøjet til et baroni under navnet Marselisborg. Constantin Marselis boede ikke på Marselisborg, der så vidt vides var blevet ødelagt af svenskerne og polakkernes hær, men foretrak at

Baron Constantin Marselis, hans hustru Sofie Elisabeth f. Charisius og hendes 2. mand Peter Rodsteen.

Efter gravmålet i Århus Domkirke, udført af Ths. Quellinus 1704.

bo på Stadsgård (Constantinsborg). Constantin Marselis døde i 1699. Forinden havde han i Århus Domkirke købt et kapel med Gravkælder, hvor han hviler sammen med sin enke, Sofie Elisabeth Charisius, og dennes senere mand, baron Peter Rodsteen. I kapellet, der kaldes det Rodsteen-Marseliske kapel, står den dag i dag et prægtigt gravmæle i hvidt marmor med baronessen mellem sine 2 mænd.

Constantin Marselis var barnløs, hvorfor baroniet Marselisborg efter hans død faldt tilbage til kronen, der forlenede det til Ulrich Christian Gyldenløve (1678—1719), en søn af Christian V og Sofie Amalie Moth. Han var uddannet som søofficer og førte bl. a. kommandoen over den danske flåde ved slaget i Køge bugt 1710.

Ulrich Christian Gyldenløve døde barnløs i 1719, hvorefter Marselisborg overgik til hans brodersøn Frederik Danneeskjold-Samsø (1703—70).

Danneeskjold-Samsø var søofficer ligesom onkelen og havde en meget stor indflydelse på reorganisationen af søværnet. Han trak sig ret tidligt tilbage fra søetaten og tog fra 1756 fast ophold i Århus, hvor han med stor iver helligede sig driften af Marselisborg.

Danneeskjold-Samsø beskrives bl. a. som en dybt religiøs mand af fin dannelse. I ledige stunder studerede han matematik eller dyrkede musik. Marselisborg hovedbygning må, ligesom under Constantin Marselis, stadig have været i

dårlig forfatning, for heller ikke Danneskjold-Samsø boede på Marselisborg, der beskrives som en gammel, enetages bindingsværksbygning med kvist. Han købte i stedet en gård i Århus, hvor han indrettede beboelse.

Danneskjold-Samsø afgik ved døden den 18. juli 1770, og han var barnløs ligesom de foregående ejere af baroniet, hvorfor dette igen faldt tilbage til kronen, der i 1772 overdrog det til geheimeråd Christian Rudolf Philip Gersdorf (1723–1800). Gersdorf, der havde haft forskellige høje embeder, bl. a. i Akershus og Kalø amter, beskrives som en indskrænket mand uden dannelse. Han bosatte sig på Marselisborg, hvor han i 1780 helt eller delvis opførte en ny hovedbygning, en ganske enkel, en-etages 3-fløjet gård i ny-klassisk stil. Bygningen blev senere ændret flere gange ved ombygninger.

I 1771 købte Gersdorf ved auktion Viby kirke for 4200 rdlr. og Kirkeskoven for 901 rdlr. Kirkens tårn, der var styrtet sammen, lod Gersdorf genopføre i 1785, og til minde herom blev der i kuglen under vejrfløjen indlagt en kobberplade med inskription. Denne plade blev fundet ved reparation af vejrfløjen i 1906 og er nu ophængt i kirken. På pladen står: »Geheime Raad og Camerherre Herr Christian Rudolph Philip Gersdorf Fricherre til Marselisborg Rider og hans kiære Huustrue Frue Dorothea Øllegaard Rosenkrantz haver ladet opbygge dette Thorn med Spiiret Aar 1785«.

Under Gersdorf blev den nuværende skovridergård bygget. Oprindeligt var det ikke en skovridergård, men blot en fæstegård. I 1821 hed fæsteren Jens Skov, der senere blev kaldt skovrider. Han døde i 1840 og hans enke i 1842, hvorefter gården blev bolig for skovrider Pries. Endnu den dag i dag er den skovridergård.

Gersdorf har næppe haft større evner som godsadministrator, og det omtales, at han ødelagde skovene ved uforstandig behandling. Viby bøgeskov lod han således aldeles omhugge.

Gersdorf døde i 1800, og han og hans hustru ligger begravet i en gravkælder under Viby kirkes tårn, hvor de hviler i fløjlsbetrukne egetræskister med udhamrede og graverede kobberplader.

Ligesom de forrige ejere af baroniet Marselisborg var Gersdorf barnløs, hvorfor baroniet overgik til hans broder, general Nicolaus Maximilian Gersdorf. Han døde dog allerede 2 år efter i 1802, hvorefter hans søn, Christian C. N. Gersdorf, arvede baroniet. Den 18. april 1805 fik han kongelig bevilling på at substituere baroniet med 2 fideicommiskapitaler på tilsammen 250.000 rdlr.; men allerede samme år solgte han Marselisborg til Frederik Julius Chr. Gyldenkrone (1765-1824).

Gyldenkrone, der i forvejen ejede Wilhelmsborg og Moesgård godser, var uddannet indenfor det diplomatiske korps og administrationen. Fra 1804–20 var han stiftamtmand i Århus.

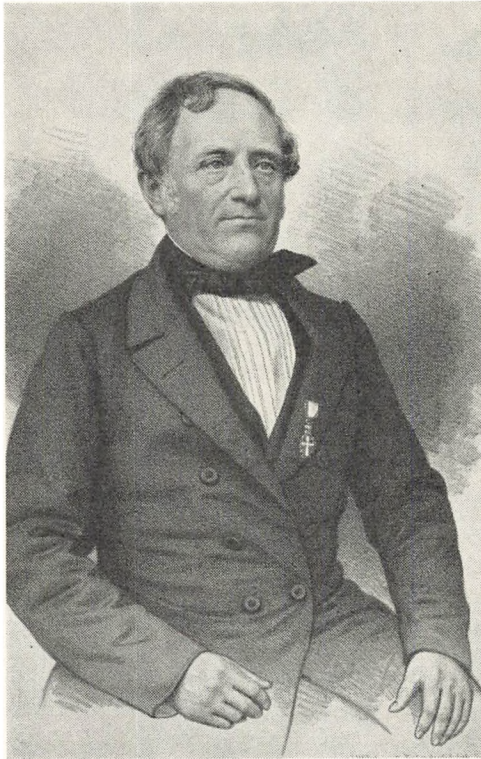
Med Gyldenkrone fulgte der en god tid for de stærkt misrøgtede skove. Han antog forstinspektør Georg Wilhelm Hampe, der var en dygtig og virksom forstmand, til at føre tilsyn med godsets skove. Han boede på Louisenhøj, en del af det nuværende Stefanshjem.

Ved tilplantning af de forhuggede skovområder anvendte han i vid udstrækning fyr, gran, lærk og birk. Enkelte af de lærk og fyr, som han plantede, formes endnu at stå i skovene.

Baron Gyldenkrone døde i 1824 og var barnløs som de forrige ejere af Marselisborg gods, hvorfor dette blev sat til auktion i 1825 og solgt til baron A. Gersdorf for 50.000 rdlr. sølv. Baron Gersdorf, der var halvrusser, havde på russisk

side deltaget i krigen mod Tyrkiet, og som minde om de russiske sejre over de 2 stærke tyrkiske fæstninger Varna og Silistria gav han 2 vandmøller i skoven disse navne.

Under Gersdorf blev Humlehavehuset i Friheden bygget i 1830. Dette hus lå nær ved godsets humlehave og har gennem en lang årrække tjent som skovfogedbolig. Det nedbrændte ved indvielsen af Folkeparken i Friheden den 2. maj 1958, da en raket fra fyrværkeriet antændte stråtaget. Gersdorf solgte i 1832 Marselisborg

C. P. R. Ingerslev (1800–64), ejer af Marselisborg 1832–64.

Litografi efter daguerreotypi, tilh. Århus Folkebiblioteks lokalhistoriske Samling.

til general Rothe og prokurator, justitsråd Caspar Peder Ingerslev, en søn af rådmand, måler og vrager i Århus, overkrigskommissær Hans Peter Ingerslev, der indtil sin død 1830 havde ejet Rugård på Djursland. Ingerslev havde arvet Rugård efter sin far. I 1835 solgte han gården og købte Rothe ud i 1836, hvorefter han var enejer af Marselisborg, som han overtog for 55.000 rdlr. sølvværdi og 55.000 rdlr. rede sølv.

Ingerslev deltog livligt i det politiske liv. I 1835 blev han valgt til deputeret for sædegårdsejerne til Viborg stænder, og i en årrække var han medlem af Viby sogneråd, som han iøvrigt var formand for i en del år.

Ingerslev var en foregangsmand, der drev godset med stor dygtighed. Markerne blev udgrøftede og merglede, mosehuller og småhøje blev udjævnet og desuden blev skovgrænserne regulerede og skovene indhegnede. Mange af de gamle bøgetræsbevoksninger i skovene, bl. a. mellem Frederikshøj og Varna samt i Havreballe skov, er blevet plantet eller sået i Ingerslevs tid.

Ingerslev døde i 1864 og ligger begravet på Viby kirkegård.

Hans søn H. P. Ingerslev overtog nu Marselisborg. Han havde taget studentereksamen i Århus, hvorefter han var gået over i landbruget, og han havde i en årrække arbejdet sammen med sin far om driften af Marselisborg, der efterhånden blev et mønster på et veldrevet gods. Han lagde driften af gården om til mejeribrug, og Marselisborg blev efterhånden en anerkendt mejerigård, hvor mange unge landmænd rejste hen for at blive uddannet.

Han gjorde også en stor indsats for kvægopdrætningen og fik arrangeret det første jyske dyrskue, hvor han selv deltog ved flere bedømmelser. Han var flere

gange medlem af Viby sogneråd og sognerådsformand. I 1885 blev han indenrigsminister og senere trafikminister i Estrups kabinet. Han beskrives som en meget dygtig minister, der forstod at få gennemført gennemgribende love, som har dannet grundlag for senere lovgivning. Han fik f. eks. gennemført anlæg af frihavnen i København, postloven, sygekasseloven af 1892 o. s. v.

I slutningen af forrige århundrede må det antages, at Marselisborg gods' jorder, der strakte sig ind til i nærheden af Sct. Pauls Plads, har bremset byens udvikling mod syd. Byen har derfor været interesseret i at erhverve nogle af disse jorder, og i byrådets lukkede møde den 7. november 1895 stillede overrettsagfører Kier forslag om, at byen skulle optage forhandlinger med minister Ingerslev om at købe de marker, der lå nærmest byen. Efter en række forhandlinger besluttede byrådet at afslutte handelen, når minister Ingerslev, der for det meste opholdt sig i København, kom til Århus i påsken 1896.

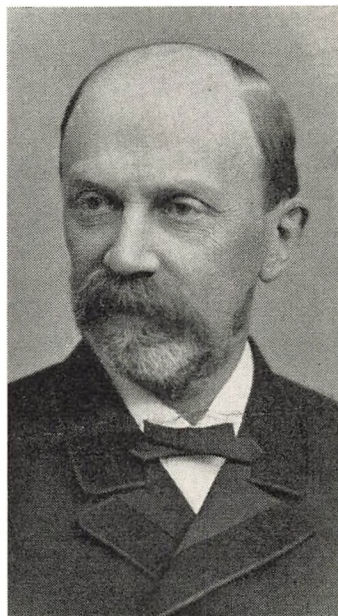
Minister Ingerslev kom imidlertid ikke til Århus i påsken 1896, hvorfor byrådet besluttede i stedet at sende et forhandlingsudvalg til København for at forhandle med ministeren. Det lykkedes dette udvalg at afslutte forhandlingerne om køb af en del af jorderne, og samtidig blev det bestemt, at kommunen skulle have forkøbsret til resten af Marselisborg, når Ingerslev engang døde. Dokumentet herom blev underskrevet den 18. april 1896 i København. Kun to dage senere, den 20. april, døde Ingerslev pludselig. Han ligger begravet på Ndr. Kirkegård, hvor der ved indgangen er rejst et smukt minde for ham.

Kommunen gjorde straks sin forkøbsret gældende, og den 18. juni 1896 erhvervede Århus by Marselisborg gods for 1.183.750,70 kr.

Hovedbygningen til Marselisborg blev i 1898 udlejet til cand. theol. Olaf Gudme, der i denne bygning og en i 1899 opført nybygning indrettede en kostskole med gymnasium. Dette gymnasium (Marselisborg gymnasium) blev 1916 erhvervet af kommunen.

Avlsbygningerne til Marselisborg nedbrændte i 1909, og den gamle hovedbygning blev nedrevet i 1916. En del af den gamle lindeallé, som førte fra skoven op til hovedbygningen, findes endnu. Da nogle af træerne i alleen blev fældet i 1957 på grund af udvidelse af Marselisborg Gymnasium, kunne det konstateres, at træerne var ca. 150 år gamle. Det stemmer overens med, at alleen i sin tid er blevet plantet af forstinspektør Wilh. Hampe, der som foran nævnt foretog mange tilplantninger i skovene på Gyldenkrones tid.

Århus kommune har i 1935 udvidet sit skov- og friluftsareal mod syd ved køb af en del af Moesgård skov (Strandskoven). Samtidig fik kommunen forkøbsret på resten af godset, hvilken forkøbsret endnu ikke er udnyttet. I 1946 købte kommunen desuden Fløjstrup skov af godsejer Hviid, Wilhelmsborg.

H. P. Ingerslev (1831—96),
ejer af Marselisborg 1864—96.
Efter foto tilh. Århus Folkebiblioteks
lokalhistoriske Samling.

ET MEJERI MINDES

AF NIELSINE MIKKELSEN

Skjødstrup sogn kom ret tidligt med i andelsbevægelsen. Begyndelsen blev i 1887 gjort med oprettelsen af Åstruphøj mejeri i den lille by Åstrup. Men allerede 7 år forud kunne koner og piger i nærheden slippe kærnestangen. En mand fra egnen, H. P. Andersen, og hans kone Mine byggede et lille hus og indrettede et mejeri efter det mønster, de havde lært på herregårde. Stedet var smukt. På en skrænt bagved stod gammel skov, og ved foden af den løb en bæk, hvori vandet flommede om efteråret og ved tøbrud og listede sig langsomt af sted i tørre perioder, men der var altid så megen strøm, at den kunne tage spildevandet med til Kalø vig, og dette har nok været afgørende for valget.

Fra 1880 til 87 var dette mejeri på flere hænder. I 1887 blev der så andelsmejeri for Skjødstrup og de nedre byer, Hjelmager, Studstrup, Åstrup og Svindbo, med en mand fra hvert sted som bestyrelse. Det var gdr. Rs. Rasmussen, Skjødstrup, gdr. Rs. Grosen, Hjelmager, gdr. S. Chr. Jørgensen, Studstrup, gdr. R. P. Sørensen, Åstrup, og gdr. S. Andersen, Pederslund, Svindbo. R. P. Sørensen blev formand og var den eneste, Åstruphøj havde.

Leverandørerne i Åstrup havde nær til mejeriet. Derfor blev de sat til at køre smørret til Løtgen station og hente kul hjem samme sted fra. Mælkekørselen gik på skift afpasset efter ejendommens størrelse. Om morgenen kom fladvognen ind i gårdene med kæderne raslende langs siderne. Det kunne ske, at de unge piger i smug kiggede ud, når der efter skiftedag sad en ny, ung mand på kuskesædet. Hvordan mon han så ud?

Arbejdet besørgedes af en mejeribestyrer med en ung mand til hjælp og en mejerske, der desuden fungerede som husbestyrerinde. De tre mænd, der var bestyrere, var alle ugifte. Den første hed Rasmussen og mere vides ikke om ham. Så fulgte Magnus Pedersen og H. P. Hansen.

De årlige generalforsamlinger holdtes på loftet over beboelsen og formede sig muntert og tvangfrit. Alle kendte hinanden, og det gik med gemytlighed, også når af og til noget skulle jævnes.

Efterhånden viste det sig, at mejeriet ikke kunne svare til tidens fordringer. Det var for lille. I 1908 fik leverandørerne et fordelagtigt tilbud fra De Forenede Mejerier i Århus, og det blev modtaget. I et par år lod De Forenede mælken hente og bringe, men vejen var lang, og transporten foregik med hestekøretøj. Returnmælken kom først hen ad eftermiddagen. Det var ikke tilfredsstillende. Så blev en skummestation opført i Skjødstrup, og med Marius Jensen som en dygtig og elskværdig bestyrer opfyldte den sin bestemmelse, til den i sommeren 1934

blev købt af brødrene Hans og Erik Pedersen, som i tidens løb har oparbejdet en virksomhed, der udfører ost til alle verdensdele. Ved starten var den årlige kapacitet 1,8 millioner kg mælk, nu er tallet tidoblet.

Fra leverandørkredsen i Åstruphøj udgik tanken om Skjødstrup brugsforening, oprettet 1893, og om lokalforeningen til indkøb af foderstoffer. Den hedder endnu Åstruphøj lokalforening.

Rasmus Peter Sørensen, formand for Åstruphøj mejeri,
og hustru Jensine, f. Sørensen.

De mænd, der førte andelstanken frem, er for længe siden borte. Af den gamle mejeribygning er kun beboelsen tilbage, men det hænder, når ældre beboere passerer stedet, at de i tankerne ser dampen strømme ud og hører støjen af maskiner og raslen af spande.

Formanden, gdr. R. P. Sørensens karakteristiske håndskrift fandtes i mange år ikke kun i mejeriets, men også i mange andre sammenslutningers protokoller. Han var med i adskillige lokale foretagender og også i en række år formand for repræsentantskabet i Hornslet sparekasse. Han var i besiddelse af et godt, rundt lune og havde en poetisk åre, som han — på jydsk — lod flyde ved festlige lejligheder. Det er hans søn, den 83-årige Søren Peder Sørensen, der har meddelt de her anførte træk af Åstruphøjs 21-årige historie. Han har siden 1901 ejet den gamle slægtsgård i Åstrup.

TINGSKRIVEREN BERETTER OM TO BRANDE I MARSELISBORG BIRK

Af Marselisborg birks tingbøger fra tiden 1680—1701 er ingen bevaret. Medens man som regel ikke kender årsagerne til den slags huller i tingbogsrækkerne, fremgår det af dette birks tingbog 1701—08, at dens nærmeste forgænger var blevet luernes bytte, da tingskriverens gård i Holme 14. juli 1701 brændte ned til grunden. På det tingmøde, der holdtes 26. juli samme år, vidnede smeden i Holme, at han den 14. juli havde været nede hos tingskriveren Friderich Rubertsen, »og imidlertid så han, at Friderich Rubertsen, hans hustru og hans moder sad for deres ovnsmund, som der var bageild i, og imidlertid som han hos var, blev han var, at der var ild i overet (d. v. s. tagkonstruktionen) skråt fra ovnen, og imidlertid tog en hest og rendte til klokken at klemte med den, at der kunne komme folk tilsammen og redde, rendte så straks fra klokken og derved til ildebranden. Da var gården i fuld brynde, så det ej varede en halv time, førend gården lå i aske, så intet af indboet blev reddet. Ydermere forklarede han, at Friderich Rubertsens barn blev brændt til døde udi ildebranden, så de tog det dødt ud, samt også tvende kalve, som på stedet blev opbrændt«. Christen Andersen i Holme vidnede, at »den 14. juli så han ved klokken 8 slet, Friderich Rubertsens gård stod i fuld brand, og imidlertid han søgte did til ildebranden, kom Friderich Rubertsen tillige med hans moder fra ilden, og hun gik hen og lagde sig i noget vand et stenkast fra gården og begærede af fornævnte Christen Andersen, at han ville øse vand på hende at slukke ilden af hendes klæder, som fandtes ganske opbrændt om hendes krop, og hun var således forbrændt, at hun ej levede længere end til om lørdag morgen næstefter. Ligeså vidnede, at det halvårs drengebarn blev taget dødt af ilden. I lige måder vidnede, at Friderich Rubertsen, hans hustru og tjenestekarl blev brændt udi hænder og ansigt og andre steder, og stod ildebranden på en halv times tid, og ej noget blev reddet«. De fire synsmænd, som havde besigtiget brandtomten, erklærede, at gården var »ganske opbrændt og lå i aske, så der ej fandtes noget af gårdens bygning udi behold, ikke så meget, som der kunne tjene til et løsholt (d. v. s. et af de korte tømmerstykker, der sad mellem stolperne under vinduerne i bindingsværksbygninger). Gærderne omkring gården er ganske oprykket og ødelagt af frygt for større ulykke for byen . . . Friderich Rubertsen mødte og vemodligst gav til kende, at det havde sig med ildebranden, efter som vidnerne havde aflagt ved ed, og fordi han ville redde gården, måtte selv undgælde af ilden, så han, i sådan hast og il ulykken påkom, hverken kunne redde det ene eller andet mindre tingbogen eller hans fæstebrev på gården . . . Friderich Rubertsen endnu fremlagde den forbrændte tingbog og foregav at kunne erindre, at samme tingbog er begyndt at skrive udi den 23. juni 1696, og kunne ses endnu i de forbrændte løse blade af tingbogen derudi sidste gang at være skrevet i dag 14 dage, som var den 12. juli«.

Branden i tingskriverens gård i Holme bredte sig ikke til andre bygninger. Den brand, som opstod den 24. juli 1704 i Anders Rasmussens gård i Søften, lagde derimod fem af byens gårde i aske. Vedrørende denne brand vidnede Mikkel Rasmussen i Søften, at han lidt ud på aftenen den 24. juli blev »opkaldt af sin seng, og dengang han udkom på gaden, så han, at der var ild optændt og brændte i tvende af Anders Rasmussens huse, nemlig stuehuset og det vestre hus. Den tid han kom til gården, var gården af ilden bespændt, og Anders Rasmussen mødte ham i sin eneste skjorte (d. v. s. i skjorte alene, i den bare skjorte), som han tillige med hustru og folk alle var nøgne og udkomme fra ilden, og ej noget blev reddet af hans indbo eller bohave undtagen en halv vogn; og ydermere forklarede vidnet, at der blev brændt for bemeldte Anders Rasmussen 18 svin, 5 lam og 14 bistokke, og samme ildebrand så hastigt tog overhånd, at der straks af ilden blev opbrændt tre bøndergårde næstved . . . tillige med præstegården«.

Når datidens stråtækte bindingsværksgårde med deres vædrede vægge kom i brand, var bygningerne i løbet af kort tid et flammehav, fra hvilket intet kunne reddes. Hverken bygninger eller indbo var forsikret; men brandene var alligevel ikke den økonomiske katastrofe for beboerne, som man skulle tro. Alle bøndergårde tilhørte nemlig et eller andet gods, hvis ejer ingen indtægter fik af den brændte gård, med mindre han genopførte den og forsynede den med besætning og avlsredskaber.

Frederik IV's landmilitis.

På Marselisborg birketing blev der den 29. november 1701 fremlagt en attest, som var udstedt af kaptajn Lottig i Horsens. Kaptajnen bevidnede, at 6. august samme år »indfandt sig udi Horsens velbårne friherreinde Sophia Elisabeth Carisius til Stadsgård (d. v. s. Constantinsborg) hendes tjenere med en del bønderkarle, hvilke til indrullering i seneste allernådigste udskrivning for hr. major Egsted og mig blev præsenteret, hvorimellem fandtes en person navnlig Jens Christensen, som beklagede sig og forment efter hans majestæts forordning at forskånes, al den stund han ikke nød løn uden som en dreng. ej heller tjente for andet, og tilmed havde hans husbond navnlig Thomas Hansen i Lystrup (Stenderup sogn, Bjærge herred) en dygtig karl, som nød karls løn. Derefter friherreindens tjenere rejste straks til Lystrup efter fornævnte angivne person, som ham også, efter at han sig først havde fordulgt, angreb og fik med sig her til Horsens samme dag, da han for mig og majoren blev præsenteret og indrulleret til hans majestæts tjeneste«. Kaptajn Lottigs attest er et af mange vidnesbyrd om den frygt, de unge karle nærede for tjenesten i landmilitisen. Forordningen af 22. februar 1701, hvorved landmilitisen oprettedes, bestemmer, at de indrullerede skulle gøre tjeneste i seks år og i den tid møde på en plads, som sjældent lå langt fra deres bopæl, til en eller to timers eksercits en del af året hver søndag. Det som gjorde soldatertjenesten så forhadet, var altså ikke den tid, der medgik til eksercitsen, men faren for at komme i krig og den hårde behandling, det indrullerede mandskab fik. Nedenstående tingsvidne, som en brystsyg soldat fra Elsted måtte skaffe for at blive fritaget for soldatertjeneste, viser således, hvor ubarmhertigt officerer og underofficerer tvang selv alvorligt syge soldater til at deltage i eksercitsen. 17. oktober 1702 vidnede Christen Jensen i Elsted på Marselisborg birketing, at han for tre år siden tjente sammen med Frands Jacobsen i Elsted Søndergård, og da var »Frands Jacobsen så svag, at han gik en dag, lå

en anden og var så svag for hans bryst, at han tit opkastede både blod og v^{ar} (d.v.s. materie) til hobe«. I det 18. århundrede havde bysmeden som regel ingen svend, men en mand fra den gård, han for tiden arbejdede for, førte forhammeren. Smeden i Elsted forklarede, at Frands Jacobsen forleden sommer havde været i hans smedie, »og da var han så svag, som han slog med ham på to dages tid, og siden igen, der han skulle slå for ham, måtte han leje en mand i sit sted, så han var så svag, at han ej kunne fortære sin mad«. Endelig bevidnede Laurs Christensen Soldat i Elsted, at Frands Jacobsen »har været under korporalskab med ham siden indrulleringen første gang og ladet sig eksercere ved Lisbjerg siden næstafvigte mikkelsdag (d. v. s. 29. september) et år, og da imidlertid har fornævnte Frands Jacobsen været så svag, at han har set ham ved eksercerpladsen gå fra de andre og lægge sig på jorden og spytte og hoste blod op, og når de blev varet at skulle møde enten i Søften eller Lisbjerg, som korporalskaberne blev forsamlet, samt udi Framlev, når det hele kompagni skulle samles, har han været så svag, at han ej kunne følges med ham fra eller til mønstringspladsen; men han og hans andre kammerater måtte bære hans gevær for ham frem og tilbage«.

Et strejfflys over forholdene ved landmilitzen kaster også den revers, Jens Rasmussen i Tilst havde udstedt 31. august 1701, og som birkefoged Jørgen Nielsen lod tinglæse 27. juni næste år. Jens Rasmussen tilstod, at han på mønstringspladsen ved Lisbjerg den 12. august »meget ubesindigt brugte en skammelig formastelse imod vor kaptajn og birkefoged Jørgen Nielsen, idet jeg grovelig imod min fornuft på morderisk vis gjorde modstand, da han kasserede og udmønstrede min bøsse, formedelst dens lås og pibe var bundet til skæftet med trådtvinde. Derfor jeg stod meget trodsig og gav slemme, onde ord og ikke efter min kaptajns formaning, da han første gang havde givet mig et rap eller flere med bøsse-skæftet, ville gå min vej, men anden gang med ord og trussel gav min kaptajn årsag at rejse sig af sin kommission, som han var kommanderet udi, da han tog sin kæp og slog mig med begge gange alene over mine skuldre, hvorudover jeg ubesindigt greb til min bøssespipe og gjorde kaptajn Jørgen Nielsen et slemt sår-mål oven i hans hoved, så blodet flød ham udi ansigtet og på klæderne. Da, som udi sagen er stævnet og kaldet og i dag skulle føres syn og vidner til dens bevislighed, så i henseende at min højgunstige husbond den højvelbårne friherreinde Sophia Elisabeth Carisius er min øvrighed, derfor så har kaptajn Jørgen Nielsen mig samme sag og grove forseelse så vidt efterladt, helst såsom min nådige øvrighed havde udsendt hendes fuldmægtig Kjeld Mathisen såvel som delefogeden (d. v. s. den mand, som repræsenterede herskabet på tinge) Peder Bonde dette at afsone og forlige, derfor jeg og takker min kaptajn for god pardon, og desforuden forpligter jeg mig hermed at udstå efterfølgende straf for begangne forseelse: (1) at lade mig prygle af 2 eller 3 underofficerer, hvem kaptajnen dertil begærer, og det for al kompagniet på mønstringspladsen, som gerningen sket er, når begæres, (2) at bære 5 eller 6 musketter og bøsser to eller tre timer på bemeldte mønstringsplads, (3) at gøre kaptajnen en pligtig og skyldig afbigt for kompagniet samme tid, item (d. v. s. ligeledes) at gøre ham afbigt for retten på Marselisborg birketing, når jeg derom tilsigendes vorder«. Når birkefogeden lod reversen tinglæse, skyldes det, at Jens Rasmussen, hvad man godt forstår, havde fået betænkeligheder og nægtede at underkaste sig den aftalte straf.

P. R.

AF EN HEDEBONDES LIV

CHRISTEN JACOBSEN HEDE 1809—91

VED TAGE KAARSTED

I. Indledning.

Blandt de mange sten, der er rejst af Det danske Hedeselskab i Kongenshus Mindepark, og som erindrer om hedens pionerer og deres slidsomme arbejde, bærer én Christen Jacobsen Hede og hustrus navne. Det er i år 150 år siden Christen Hede blev født. Ved at følge ham gennem tilværelsen stifter vi bekendtskab med en hedebondes liv præget af nøjsomhed, flid, udholdenhed og kunnen, de egenskaber uden hvilke hdebonden ville være dømt til den yderste armod og stagnation.

Hedebøndernes liv, som det formede sig i forrige århundrede, har ofte været gjort til genstand for behandling af skønlitterære forfattere; man kan i denne forbindelse nøjes med at nævne St. St. Blicher og M. A. Goldschmidt. Det er derimod sjældent, at hedens grå folk selv har givet sig af med skriverier. Det er forståeligt nok, når man betænker den almindelige folkeoplysnings ret lave stade. På trods af 1814-skolereformen var der stadig for 100 år siden mange, der ikke evnede skriftligt at give udtryk for deres tanker, så også andre kunne have glæde deraf. Hertil kom, at det hårde liv i kamp med den genstridige og karrige jord almindeligvis gav andet at tænke på end »litterære sysler«.

Mens nogle af Christen Hedes egenskaber sikkert er typiske for hedeopdyrkere i almindelighed, adskiller han sig i al fald på et væsentligt punkt fra sine standsfæller: Han kunne skrive, oven i købet sammenhængende, og hvad bedre er, han gav sig altid stunder til at skrive. Fra hans hånd foreligger derfor en række erindringer og dagbogsnotater, der kaster lys over midtjysk almueliv for mere end hundrede år siden. Af disse optegnelser er en del endnu bevaret i slægtens eje¹⁾.

Hans liv og virke skal i det følgende skildres dels på grundlag af almindeligt arkivalsk stof i Landsarkivet for Nørrejylland²⁾, dels — og navnlig — med udgangspunkt i de omtalte optegnelser. Nogle prøver af disse afslutter skildringen.

*

Christen Jacobsen Hede³⁾ blev født og døbt den 13. august 1809 i Pederstrup, Vinderslev sogn, Lysgård herred, som søn af husmand Jacob Sørensen (1780—1865) og hustru Ane Johanne Christensdatter (1780—1856). Sålangt slægten har kunnet følges tilbage, består den af gårdmandsfolk fra Hinge-Vinderslev-kanten⁴⁾. Men Christens far havde kun fået sin fødegårds hedeled, og på den tid var hedehusmændenes kår usle, idet de store landboreformer ikke havde haft betyd-

ning for dem. Endnu værre blev det under landbrugskrisen, der begyndte efter statsbankerotten i 1813 og kulminerede en halv snes år efter⁵⁾. En beskeden korn- og kartoffelavl skaffede dog føden, og bindetøjet — på disse egne helt uundværligt — tilvejebragte ved salg eller bytte det fornødne minimum af købmandsvarer, der i reglen indskrænkedes til salt, tobak og sæbe⁶⁾.

Sin barndom tilbragte Christen Hede som hyrdedreng. Tid efter anden hjalp han faderen enten i englodden, der lå tæt ved den store Vinderslevgård, og hvor han forundredes såre over hvidklædte personer, der lå i den grønne eng og bare hvilede sig — eller på hedelodden, hvor hans tørveskæring bivånedes af en bebrillet herre med bøsse og hund — sognepræsten fra Thorning, digteren St. St. Blicher.

Christen var et lyst hoved, og hvad man i dag ville kalde bogligt anlagt, og da hans far havde et vågent øje herfor, fik drengen en efter datidens forhold udmærket undervisning — tildels præget af 1814-skoleloven med dens indbyrdes undervisning, der betjente sig af dygtige elevers hjælp som medlærere, således netop Christen Hede⁷⁾.

I vinteren 1824 gik han sammen med tre drenge og fem piger til konfirmandsforberedelse hos provst J. H. Stabell⁸⁾. Også her klarede han sig udmærket og fik betegnelsen »meget god kundskab efter de anordnede lærebøger og meget god opførsel«. To andre takseredes på samme måde, resten fik »tåge«, deriblandt Christen Hedes senere kone⁹⁾. Dagen før konfirmationen — 1. søndag efter påske — trakterede provsten konfirmanderne med kaffe, som ingen af dem før havde smagt, og som de derfor ej heller forstod at drikke¹⁰⁾.

Efter konfirmationen tjente Christen Hede bønder og var tillige om vinteren lærer for de børn fra sognets udkant, der havde svært ved at nå frem til Vinderslev skole. Siden ernærede han sig som handelsmand.

*

Den 27. november 1829 blev Christen Hede gift med Ane Henriette (Jette) Pedersdatter, som var født den 22. december 1809 i kolonien Frederiksdal i Thorning sogn. Hendes mor var pigen Kirsten Christensdatter (1784—1864), der var i huset hos klitfoged Kloch. Som barnefar udlagdes en kræmmer ved navn Peder Henrichsen fra Gl. Frederiksstad, men ifølge en familietradition skulle Jettes far i virkeligheden have været klitfoged Kloch, der imidlertid fik den uønskede faderværdighed tillagt en tilfældig eller muligvis ikke eksisterende kræmmer. Kloch stod fadder ved Jettes dåb, men dette så lidt som noget andet beviser familietraditionens rigtighed. I 1813 giftede Kirsten Christensdatter sig med gårdmand Anders Christensen (1782—1856), der var ejer af Hauge Østergård¹¹⁾. Gården var på 2 tønder og 4 skæpper hartkorn efter den gamle matrikel, men nedsattes efter den ny i 1844 til 1 tønde og 3 skæpper¹²⁾.

Helt tomme hænder havde Jette og Christen ikke. Han ejede i 1829 ca. 400 rigsdaler, hvoraf halvdelen ganske vist stod ude og var vanskelige at inddrive. Landbrugskonjunkturerne var imidlertid blevet bedre, og Jette og Christen Hede ønskede da at basere deres tilværelse på en parcel af Hauge Østergårds jord. Jettes stedfar var villig til at udskille en hedelod mod en betaling af 50 rigsdaler¹³⁾, men regeringen havde i 1819 indført bestemmelser, der vanskeliggjorde udstykning fra bøndergårdene. Man var ængstelig for at gøre brugene for små, og denne holdning fremkaldte et afslag fra rentekammeret, da Anders Christensen ansøgte

om at udskille $4\frac{1}{2}$ skæppe hartkorn til Christen Hede¹⁴). Anordningen virkede imidlertid vel rigoristisk for de jydskede hedeegne, og ved fornyet henvendelse gennem herredsfogden fik Anders Christensen i 1834 omsider lov til at bortsælge jordlodden til Christen Hede¹⁵).

Jette og Christen Hede kunne nu begynde deres egen tilværelse. Inden de var kommet så vidt, havde de allerede fået tre børn: Kirstine i 1830, Ane Johanne 1832 (død s. å.) og Ane Johanne 1833. Siden kom der yderligere fem: Jacob 1836, Andersine 1840, Christiane 1843, Søren Christian 1846 og Ane Petrine 1851¹⁶).

Som det vil fremgå af de senere aftrykte optegnelser vedblev Christen Hede at handle samtidig med, at han drev landbrug. Jette lavede kniplinger m. v., som Christen solgte sammen med bindetøj, men talrige kramvarer hentedes i Ribe, og en del deraf smugledes — som almindeligt var — over toldgrænsen ved Kongeåen. Det gjaldt om — ialfald indtil 1838, hvor en frihandelsvenlig toldreform så godt som slettede toldgrænsen mellem kongeriget og hertugdømmerne — at undgå toldkontrollørerne både ved åen og siden, når varerne skulle afsættes. Men kontrollen var lidet effektiv, og i toldvæsnets anholdelses- og konfiskationsprotokoller figurerer Chr. Hede ikke¹⁷). Dette udelukker ikke mindre bataljer med posekiggerne, men alvorlige »uheld« har Hede næppe haft. Siden opgav han kramhandelen og tog i stedet til København, hvor han fra de militære overskudslagre købte kasserede munderingsgenstande¹⁸). Disse solgte han så på auktioner i Jylland. Men landbruget var dog hans hovederhverv. Den i 1834 oprettede ejendom drev han indtil 1869, hvor han solgte størsteparten af den til sin søn. Store forbedringer var da sket. Jord var købt til, der var merglet og drænet, en plantage var skudt op¹⁹). Hede var en dygtig landmand i praksis, og hans dagbøger vidner om, at også de teoretiske forudsætninger var i orden. Han nedskrev uddrag af landbrugsfaglige tidsskrifter og gjorde flittigt notater om sin egen bedrift. Alt naturligtvis ud fra ønsket om så stort et udbytte som muligt.

Ved et par lejligheder købte Christen Hede hedelodder, som han bragte under plov og siden solgte igen. I 1856 købte han således sammen med sønnen Jacob en hedelod på 106 tønder land i Gråmose for 250 rigsdaler. Fem år senere solgtes parcellen for 475 rigsdaler, efter en stor arbejdsindsats nu delvis kultiveret og bebygget med et 8-fagshus²⁰). Fra 1849 til 1866 havde han tillige fæstebrev på en ekstra hedelod²¹).

Christen Hede og hans hustru Jette Pedersdatter.
Fot. 1864.

Hedes dygtighed som landmand og hans efter datidens forhold ret betragtelige oplysthed gjorde ham selvsikret til at varetage sine standfællers interesser, især da han ud fra sin herkomst og hele indstilling også delte deres anskuelser. Straks ved forordningen af 1841 om det landkommunale styre indvalgte han i sogneforstanderskabet for Hinge-Vinderslev pastorat, hvor han havde sæde i over 20 år.

I henhold til forordningen tilkom det sogneforstanderskabet at varetage de fattig- og skolesager, der hidtil havde hørt under fattig- og skolekommissionerne, og det skulle i denne forbindelse ansætte til fattig- og skoleskat. Tillige sorterede opsynet med bivejene under forstanderskabet, der også af myndighederne skulle høres i sager vedrørende f. eks. håndværks- og krobevillinger samt forandringer i læge- og jordemoderdistrikterne. Forordningen betegner den første spæde spire til det kommunale selvstyre, men det var ikke store sager, den enevældige monark overlod til sogneforstanderne. Forstanderskabet mødtes normalt hver anden måned, og forstanderne var valgt for 6 år ad gangen; de valgte selv af deres midte en formand for ét år²²).

Christen Hede var i flere perioder formand for sogneforstanderskabet, men ud fra de sager, sognearkivet rummer, er det ikke muligt at afgøre, om Christen Hede — indenfor anordningens snævre rammer — har ydet nogen særlig indsats ud over at passe de løbende forretninger med omhu og i samarbejde med sognepræsten, der fortsat havde særlige opgaver at varetage i fattig- og skolesager²³).

*

De efterladte papirer giver derimod vidnesbyrd om Christen Hedes personlige egenskaber. Den røde tråd i hans liv var en oprigtig ment enfoldig kristentro. Igen og igen dukker i dagbøgerne prædiken-referater og salmeafskrifter op. Hedes religiøse opfattelse var som naturligt efter hans forudsætninger en ganske ureflekteret, men utvivlsomt dyb og ægte tro på kristendommen. At han i ny og næ unddrog Kongelig Majestæts kasse et mindre toldbeløb, når han indpraktiserede sine kramvarer, ses ikke at have fremkaldt væsentlige anfægtelser. Han var iøvrigt yderst retskaffen.

Christen Hedes fødestavn var lyngens brune land, og han vedblev hele sit liv — trods møjen ved at dyrke den karrige jord — at holde af den midtjyske natur. »Skøn er for mig den blomsterløse vang«, skriver han et sted i sin dagbog med et citat fra Blichers digt »Kær est du fødeland«. Nogen sentimental naturromantiker blev Christen Hede dog aldrig, dertil stak bondeinstinkterne for dybt²⁴).

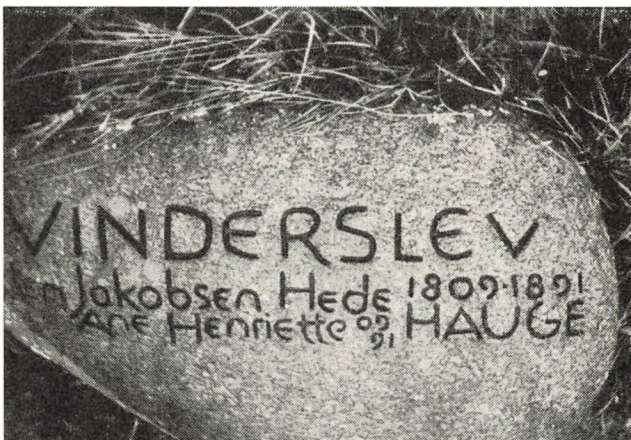
Et andet træk, der går igen, er hans stærke — og undertiden let hypokondre — interesse for sine egne sygdomme. Visse steder minder dagbøgerne ligefrem om en sygejournal. Helt let havde han det heller ikke altid. Da han i 1830 for anden gang mødte på session, blev han sat under kur hos krigsråd Weihe²⁵) for en benskade, men først i 1833 lykkedes det ham at blive udskrevet til kystmilitzen, hvilket reelt var en kassation. Efter hærloven af 1816 var tjenestetiden iøvrigt to år foruden påfølgende årlige indkaldelser. Siden kom der med mellemrum nye sygdomstilfælde til, og da han blev gammel, plagedes han meget. Han redegør for de mærkelige ting, han i tidens løb har nedsvælgnet, og for de kunstfærdige dræn, læge Barfoed konstruerede til ham²⁶).

Efter et par års tiltagende legemlig svaghed — men åndelig frisk til det sid-

ste — døde Christen Jacobsen Hede den 2. juni 1891, knap 82 år gammel. Hans hustru var død tre år forinden (19. november 1888)²⁷).

Christen Hede var et barn af sin tid, i nogle henseender hævdede han sig ikke over den, i andre var han forud for den. Han er typen på den vindskibelige, flittige, gudfrygtige og dygtige jyske hedebonde, der en menneskealder før det berømte fyndord: »Hvad udad tabes, skal indad vinde« blev formuleret, var begyndt at virkeliggøre det²⁸).

Heden er nu borte og dermed vel også betingelserne for en type som Christen Hede. God skolegang for alle og en højt udviklet landbrugsteknik — kort sagt hele den moderne udvikling — har gjort beretningen om Christen Hede til historie. Vi kan betragte ham som exponent for en bestemt del af landalmuen, som den levede

Mindestenen i Kongenshus. Fot. 1959.

for et århundrede eller mere siden. — I det følgende skal nogle afsnit af dagbøgerne og optegnelserne gengives, idet der ved udvalget er lagt vægt på de dele, som viser mennesket bag den hårdt arbejdende bonde.

II. Uddrag af optegnelserne.

BARNDOM

Jeg er født af fattige forældre. Jeg er opfødt i et lident bondehus beliggende på en hede imellem Pederstrup og Hesselskov og Revl. Af seks søskende er jeg den næstældste, den ældste og den næst yngste er døde, nemlig den ældste en datter, og den næst yngste en søn. Vi er fire i live, nemlig mig og en søn og to døtre. Som sagt mine forældre er fattige, men Gud ske lov ærlige. Min far har lært os at kende Gud og hans vilje; han har også ved sit eget eksempel anvist os dyden. Endskønt mine forældre ofte manglede det fornødne, så vidste de at undvære. De var nøjsomme. Jeg ved til visse, at de i deres armod var lykkeligere end mange rige. De rige ønsker stedse mere af det jordiske, men mine forældre priste sig lykkelige ved det tarvelige brød. Det er dog sandt, som ordsproget siger: Nøjsomhed er bedre end penge¹).

*

Min far var den første, som byggede på denne bys hede, når undtages et lille hus på den yderste pynt af heden, hvor der boede en gammel kurvemand, og så et kolonisted, der lå lige i vest omtrent en halv fjerdingvej (væk), det nord-

ligste af de adspredte (på) Søndre Alhede. Dengang mine forældre bebyggede den udyrkede hede, var det ikke således at tage fat på som nu om tider (ca. 1870). Det var omtrent 1804. Dengang var der allevegne armod; det var slemt nok, men endnu værre var det, at man ikke kendte noget at forbedre jorden med. Mergel var helt ubekendt, kunstige gødemidler ligeså, ja det eneste, som man vidste at gribe til, var at afgrave mor-laget af et stykke, køre det på et andet stykke og brænde det i aske, men foruden at det afgravede stykke var fordærvet, så var frugterne på det andet stykke kun ringe, blot én gang rug og én gang havre, så var det forbi, af græs blev der ikke noget, og om to år groede lyngen frodig igen; på denne måde skulle det jo synes umuligt for et par mennesker med en flok børn at få føde og klæder og desuden andre udgifter af sådan en plet jord²⁾.

*

Ja, pletten (faderens jordlod) var stor nok, der var tørvemoser med revlinger så sorte som ravne, tranebær så sure som eddike; vandet løber mig fra tænderne endnu, når jeg tænker på dem. Men der var også blåbær, dem kunne jeg lide, endskønt jeg engang blev heftig syg af dem. Min mor sagde, det kom af, at hugormen havde spist deraf før jeg og sat gift deri. Men de bedste af dem alle var tyttebærrene, som smagte mig herligt, men (de) blev ikke modne inden høsten. Vi brugte dem også til at dyppe kartofler i, men så måtte der blandes noget mælk eller fløde deri. Der var også grønne kær, hvor kærne gik og plaskede i vandet til knæerne og trak det stride græs op med de hvide rødder, men på agermarken var græsset småt ligesåvel som kornet. Derfor måtte kærne gå og vade i moserne³⁾.

HYRDEDRENG

Når du, kære læser, vandrer fra Pederstrup ud i vester, ud i heden, så langt som denne bys hede strækker sig — op ad bakker og ned ad dybder krydsende omkring de mange tørvemoser, og du så kommer til det yderste skel mod alheden, så ser du foran dig to høje bakker. Den første kaldes Munkebakken, den anden, som er højere, store Vildkildebakke. Midt på den højeste var et aflangt hul, ingen vidste, hvortil det var brugt, dog mentes det, at det var en savegrav, hvor de store træer, som havde vokset på bakken, blev savet. Ved foden var gravet en kilde, Vildkilde, deraf havde bakken sit navn. På de to sider var den omringet af den store Gråmose, der skal være tre mil i omkreds, som nok kan være sandt, når alle de heder, der går ud derfra, regnes med. Der er en meget vid udsigt til alle sider: der kan tælles 13 kirker, mange skove, men i syd og vest hele mile strækker den store mose sig indsået med små lyngbrinker og lave hedesletter.

Det var i året 1817, den 7. april, da stod en otte års dreng på den høje banke og så sig nysgerrig omkring; to stude og en ko havde han at passe, som gik nedefor i moselandengen og plaskede i vandet, men på kullene voksede fyre (?) med gule hoveder, og disse trak kreaturerne op med hvide rødder, og det smagte dem godt. Det var rigtig nok tidlig på året, men foderet var sluppet op; det var ikke noget nyt dengang, thi det var meget småt i denne egn, og armod var der for det meste for alle.

Som han nu stod der og så sig omkring, thi der var ikke nogen menneskelig skabning at se, og længtes efter selskab i denne øde hede, da kom der fra den

næste gård en pige af samme alder drivende med fire kreaturer sigtende efter samme bakke. Den, der blev glad, det var drengen.

Hun: »Hvordan er det, du kommer her, det er jo Jens Frederiks?«

Han: »Ja, men min far har fået lov at drive heromkring, så meget vi vil.«

Hun: »Nu, da var det godt, så kan vi komme sammen hver formiddag, om eftermiddagen skal jeg nord på. Har I noget foder? I morges fik vore kreaturer det sidste halm, nu skal de selv bjerge føden.«

Han: »Ja, det er galt nok, da har vi endnu tre halmknipper. Men sig mig, dér er den ene stud, han ser så arm ud, kan han rejse sig selv?«

Hun: »Nej, det er knap nok. Han har længe været syg.«

Han: »Jeg har aldrig været på så høj en bakke før; når jeg ser der ud i vester, tror jeg, at jeg kan se helt til verdens ende. Hvad tror du?«

Hun: »Ja, det kan godt være, det kender jeg ikke noget til, jeg har aldrig været så langt i vester.«

Han: »Men der ude langt i vest er der (en) flok tørvestakke eller huse, de står så enkelt hver for sig. Ved den anden side af den store mose ligger der noget, der ser ud som en stor myreknold, mon det er et hus, der bor mennesker i, eller er det en tørvestak?«

Hun: »Ja, det er hus, dér bor Lumpenskræder, og hans datter hedder Sus.«

Han: »Det er et mærkeligt navn, hedder hun virkelig Sus?«

Hun: »Nej, hun hedder Susanne, men for nemheds skyld siger vi Sus.«

Han: »Kender du andre folk heromkring?«

Hun: »Ja, jeg gør, for næst ved de to grønne huse bor Jens Frederik. Han er enøjet og gammel, det er hans jord, vi går på.«

Han kom os ikke for nær. To stude og en ko var hans hele besætning, nogle får undtaget, deraf havde han en del om vinteren. Disse gik ude både sommer og vinter, og en hund passede dem om sommeren, når de nemlig kom for nær til kornet, nødte hunden dem udad. Der var rum nok til dem; der regnedes ikke så nøje med markskel, det vil sige på denne egn og dengang . . .⁴⁾

Men nu igen til Vildkildebakken, denne bakke blev samlingsplads for mig og den lille pige, vi var på én alder og længtes meget efter hinanden, thi uden menneskeligt selskab er mennesket ulykkeligt. — Jeg havde for det meste et kogt æg til mellemmad, men hun havde kun et tørt stykke brød, og så delte vi med forøjelse med hinanden⁵⁾.

*

I de barnlige dage, da jeg var (en) lille ni års dreng, var jeg sat til at passe fem køer for min farbror. Det var i marts måned; dengang var det ikke som nu (i 1886), der var lidt foder til kreaturerne og (kun) lidt græs så tidligt, men ud skulle de. Det var koldt, og jeg skulle passe dem. Der var en gammel ko, som de rejste op, men endda måtte hun ud med de andre. Der var mest grønt ved bækken, og der skred den gamle ko i og druknede. Jeg løb efter hjemmet og græd og bad til Vor Herre. Det kan nok være, det så galt ud for mig, endskønt jeg ikke kunne gøre noget derved; men er det ikke forunderligt, som Vor Herre leder og styrer alting til det bedste. Vor Herre sendte mig en talsmand, en kone af byen, som jeg ikke havde videre bekendtskab med, og hun talte min sag så kraftigt, at jeg slap nogenlunde derfra . . .⁶⁾

*

Jeg var ti år, og jeg blev vist ned efter vore to køer, som græssede på Mads Lysdals eng. Det var sådan en god mand, han og min far var venner, derfor fik han lov til at græsse på hans eng. Så gik jeg først til køerne, som gik og græssede så dejligt, og jeg lod dem gå. Jeg gik over bækken til Hønholts side. Der stod to egetræer for sig selv, østen for var der skov, eng og høje banker; det var et yndigt sted og en yndig aftenstund. Jeg stod og glædede mig i den skønne natur: i det samme ringede kirkeklokken i Vinderslev kirke, jeg foldede mine hænder og bad til min Gud og takkede ham for den glade aften. I det samme sagde det klink, klink i løvet ved mine fødder. Jeg satte min ryg til træet, og nu gav det flere klink i løvet, så gav jeg mig til at skrabe og fandt nogle små glatte knolde; hvad kan det være? Jeg samlede mine lommer fulde og drev hjem med køerne. Min far sagde mig, at det var agern, og at der kunne laves kaffe deraf, men det var ikke umagen værd. Det var bedre at sætte dem i jorden, for så kunne der blive egetræer efter dem igen. Ja, det blev der også, der står flere ege efter de små agern⁷⁾.

SKOLEGANG

Dengang jeg var 6 år, lærte jeg at læse, og det kom jeg så meget let efter; min far lærte mig bogstaverne, og så lærte jeg at stave. En dag traf det sig, at min far havde købt en bibelshistorie, den tog han og viste mig historien om den høje Goliat og den lille David. Jeg fik sådan lyst dertil, at jeg, inden en time var omme, kunne læse den for min far uden at sig ét ord fejl.

I denne tid havde vi en gammel skolelærer (Christen Jespersen Nørgaard, 1757—1833⁸⁾), en smal og lang mand, som gik altid i en grå kjortel, der var så lang, at den slog på hans træsko. Dengang jeg var 7 år kom han ind til min far for at se hans have, thi min far var en elsker af træplantning og havde anlagt en smuk have på heden, ja, det var hans største fornøjelse og vi andres med; og så ude i haven kom jeg på tale, og han (læreren) ville høre mig læse, og jeg læste for ham i min katekismus, men da han hørte, jeg kunne læse så frit, blev der sendt bud ind efter en større bog, og så læste jeg for ham, og det vakte hans tilfredshed. Og ved afskeden gav han mig en sølv 4-skillings, og min far lovede, at jeg skulle komme i hans skole til vinteren.

Og jeg kom i skolen, dengang var der en tid om vinteren, en måned i fasten, da der var skole hver dag, og så var det forbi for dette år.

Kære læser, jeg vil søge at skildre dig en af mine skoledage, thi når du har hørt én dag, så har du hørt dem alle. — I skolen var et langt bord med to fløje, lige for det lange bord var kakkellovnen og ved siden deraf var lærerens trone; jeg tog plads på den nederste bænk og læste i det ny testamente, vi læste alle højt, I kan tro, der var en summen og brummen, og så blev vi kaldt om til kakkellovnen at høres på vor lektie; jeg slap vel derfra, meget vel, men ikke således med alle. Somme fik et træk i øret, andre fik en lille lussing, og nogle slap med en irettesættelse; men de fleste skulle læse om igen, og det var den evindelige indenad og intet andet hele dagen.

Pigerne sad indenfor og vendte ryggen til bordet og drengene på den anden side med ryggen mod væggen, og skulle man mene, de sad godt og havde ryggen fri, men det var imidlertid ikke tilfældet. Læreren passede nøje på, og når så en af drengene så op fra bogen, og det kunne jo let ske, så kom straks det spørgsmål fra læreren: »Hvad ser du på, er dine bier fløjet hen, eller så du efter stor-

ken?« Og så havde han tre ris, den ene større end den anden. Han kaldte dem Mester Erik, Lille Erik og Store Erik, og når så drengene havde set for højt, leverede han en af Erik'erne til den dreng, som sad næst ved, og så forelagde han følgende spørgsmål, som drengen med riset skulle repetere efter ham til synderen, som skulle lide straf. »Hvad går du i skolen for? Går du i skolen for at blive et afskum? Du forfører mig, jeg forfører min nabo, og han forfører sin nabo, og så bliver vi skarn allesammen, men det skal Mester Erik pille ud«. Så kommanderede han en, to tre — i hånden dygtig — når så synderen tog til at at tude og sparke i stenene, blev der gjort holdt, og han blev spurgt: »Hvordan yndede du det, min bror?«. Men så traf det også undertiden, at der blev skiftet om, og den straffede fik riset til at straffe den anden med, fordi han ikke havde slået hårdt nok. Se, sådan blev det ved til middag, så kom læreren og leverede to store tranter (d.v.s. trillehjul), og så skulle vi slå tranter op og ned ad en vej, der lå et par læs gjerdsel (d.v.s. gærdestaver), som blev brugt til at møde tranten med; men der var det uheldige, at de store drenge, hvoraf nogle var så store som voksne karle, stillede sig foroven, og de små kom forneden som jeg var med til, og så blev vi fordrevet ned til bækken, ligesom nogle af os fik buler i hovedet, når tranten fløj i vejret imellem os.

Så blev vi råbt ind igen, og udenadslæringen fortsattes til aften. Når læreren så var i godt humør, spillede han på sin violin, og så skulle vi danse polka, rundtenom, eller hvad det var, jeg har aldrig set en sådan dans siden. Det par, som dansede, holdt den ene hånd på ryggen og næsen til hver sin side. Engang løb det galt for mig, jeg faldt og var nær blevet trådt fordærvet. Jeg kan ikke fragå, at jeg var noget stummelbenet, men der var jo også kampestensgulv, op og ned, og I kan jo nok forstå, at det var et forfærdeligt gulv at danse på med et par klodsede træsko på.

Sidenhen fik en otte stykker lov til at gå til ham en månedstid hver vinter for at lære at regne og skrive. Vi sad i hans egen stue, og det gik meget godt, der vankede hverken hug eller skænd. Men i året 1820 fik vi en seminarist (Knud Lykkegaard, 1799—1847⁹⁾), som den gamle blev pålagt at lønne, og da fik det nu hel forandring, så var det deres egen skyld, hvem der ikke lærte noget¹⁰⁾.

KONFIRMATION

»I vor Herres og Frelsers Jesu Christi navn. Frygt Gud og gør ret!« Med disse ord ledsagede vor ærværdige præst, nemlig provst Stabell, os ud i verden. Disse ord søgte han især at lægge os på hjerte til afsked, efter at vi af ham var undervist og konfirmeret. Med inderlig rørelse og tårer på begge sider gav denne gode os i denne anledning sine sidste formaninger:

»Nu vandrer I, kære børn, på forskellige veje ud i den forføriske verden, nu står I ikke længere som børn under de kærlige forældres og læreres opsigt og forsørgelse, som voksne må I nu forsørge eder selv, og mange af eders forældre har med længsel ventet denne stund, fordi det faldt dem kummerligt at ernære eder. Nu har I selv i min hånd for Gud og mange vidner aflagt det løfte, at I vil forsage det onde og tjene Herren alle eders dage; nu er den gode bekendelse aflagt. At I nu måtte blive tro til enden, thi da skal I arve livens krone.

Frygt ikke, fordi I måske er fattige, thi når I frygter Gud og gør, hvad ret er, da har I en rigdom, som alt i verden ej kan berøve eder. Da skal han, den

eviggode fader, sørge for eders vel. Han skal ikke forlade eder, han vil ikke slå hånden af eder, han vil følge eder med vogtende faderøjne igennem eders hele liv. Fattes I noget, O, så henvend eder til Gud, er I fattige, så er han rig. Er I ængstede for fremtidens mørke udsigter, så ved Gud at udlede gode følger af det onde, som I vistnok allerede har erfaret. I må vide, at alle ting skal tjene dem til gode, som elsker Gud! Henvend eder til ham, den eviggode fader med inderlig bøn i frelserens Jesu Christi navn — visselig I skal blive bønørt. Gud har eder kær, han vil visselig hjælpe eder. Men for alting, I kæreste unge kristne, fornægt aldrig Gud og Jesus I eders hele liv, fortørn ham aldrig ved forsætligt syndige tanker, begæringer, ord eller gerninger, vid, at Gud er hellig, han elsker det gode og afskyr det onde; han er alvidende, han ser og ved alt, hvad du gør; han er også retfærdig, han vil belønne det gode og straffe det onde. Gud må ifølge sine høje egenskaber lade det gode have sine gode og det onde have sine onde følger. Stræb som dyrekøbte ved Jesu Christi blod at ligne ham, der gav sit liv hen for eder, hav stedse Gud for øje, elsk ham af dit ganske hjerte og dine medmennesker ligesom dig selv. Lad kun den slettænkende verden miskende eder, Gud kender sine. Du, der frygter Gud og gør ret skal være den lykkeligste af alle, endogså midt i dine elendigheder, thi din samvittighed siger dig: Jeg har handlet overensstemmende med Jesu lære og eksempel, efter Guds vilje. Hvad jeg lider er uforskyldt. Gud skal hisset belønne dem, der uskyldig lider her«¹⁰).

MIN FØRSTE KÆRESTE

Dengang jeg var en lille bitte dreng, da var jeg til gilde i Pederstrup, min farbroder blev gift med en stor, smuk pige, hun hed Maren, og da hendes far hed Jeppe, blev hun kaldt Ma' Jeppe¹²). Til dette gilde var der to jomfruer fra Kejlstrup, den ene var ung og smuk, og hun pyntede bruden, den anden var ældre og så ikke så godt ud. Men de forslog ikke noget imod bruden; thi hun havde et smykke på hovedet, der strålede i lyset som sølv og guld, når hun dansede. Jeg lille pojke løb på gulvet, og de to jomfruer havde deres løjer med mig, thi jeg var meget munter og mundstærk. Den ældste ville have mig til kæreste, det sagde jeg nej til, men til den anden sagde jeg ikke rent nej! Så ville den gamle vide, hvorfor jeg ikke ligeså gerne ville have hende, og sagde jeg tosse: »Nej, for du er ikke så køn som den anden«. Der blev en latter, og den gamle blev vistnok vred, som ikke var så sært, men hun sagde ikke noget.

Men så kom bruden og sagde: »Vil du have mig til kæreste, jeg er jo den pæneste, og det er nok bedst, at du tager mig«. — »Ja, men Jens«, sagde de andre, »hvad vil du så gøre ved ham?« — »Åh«, sagde hun, »han skal have sin bøsse og den store hund, og så skal han jages ud i landet, mig og Christen vi vil beholde gården«. — Ja, det kunne jeg ikke sige nej til, og så sagde jeg ja, og det gav jeg hende hånd på. Det var så min første kæreste.

Jeg gik og glædede mig over min kæreste, endskønt min mor sagde: »Det er sært, du ikke er klogere, det er jo ikke andet, end hun holder dig for nar!« — Det troede jeg ikke og gik tit ned til hende for at se, om farbror var rejst ud i landet med bøsse og hund; hun sagde: »Nu rejser han snart«. Så blev hun vel-sagtens ked af, at jeg kom så tit. Og en dag kom jeg ind, som de sad og spiste til middag, så sagde hun: »Jeg ved ikke, hvad jeg skal bruge dig til, for du er for lille at lægge på bugen og for stor til at stoppe i r . . . !« Jeg blev vred, og

det ikke lidt endda, og jeg kom slukøret hjem til min mor. Hun ville vide, hvad der var i vejen, og jeg fortalte hende da, hvad Ma' Jeppe sagde, så lo hun og sagde: »Ja, jeg har sagt det tit nok, at hun holdt dig for nar, men du ville ikke tro mig; nu vil du vel tro det, det var da vel, hun sagde det selv«. ¹³⁾

MIN ANDEN KÆRESTE

Da jeg så blev ældre, vel en halv snes år, så fik jeg min anden kæreste, og det var Stin' Revl. Hun kom ned til min fars en vinteraften til bindstou, og så ville hun have mig til kæreste. Det kan nok være, jeg ville hellere end gerne, hun var en meget smuk pige, havde røde kinder, sort hår og brune skælsmske øjne, og så kunne hun synge så dejligt; jeg var så glad ved hende, som om jeg havde vundet hele Revl. Hun lærte mig en lille vise, den første vise. Jeg lærte den og sang den ofte, og den har jeg ikke kunnet glemme, jeg har lært mange siden den tid og glemt dem igen. Der er ikke noget ved den vise, men når Stin' Revl sang den, og jeg sang med, så gik den helt lystig. Den lød således:

Den første gang vi hverandre så,
da blev vi straks trolovet,
jeg i mit hjerte tænkte da,
hvor er den skønne jomfru fra,
som gør mig så bedrøvet.
Og vil du være bestandelig,
i al den modgang følge,
så vil vi sige det med gesvind,
der aldrig nogen skal komme ind,
der mig fra dig skal tage.

Ja, hun lærte mig flere viser, jeg husker kun den ene. Så blev jeg ældre og kom ud at tjene, og så glemte jeg mit kæresteri; jeg fik andet at tænke på ¹⁴⁾.

MIN TREDJE KÆRESTE

Det var i 1820, jeg var til eksamen i Vinderslev skole . . . ¹⁵⁾. Samme dag skulle den gamle Christen Vundet af Revl begravnes, og provsten holdt en ligtale over ham, og så fik vi børn lov til at gå op på kirkegården og høre talen, og da stod der ved enden af graven en lille pige og græd så vemodig bestandig, mens provsten talte. Det gjorde et dybt indtryk på mig, og jeg tænkte ved mig selv: Det må da være en rar pige, eftersom hun græder så meget for sin bedstefar. Det står for mig endnu, hvordan hun var klædt. Kjolen husker jeg ikke, men hun havde på hovedet et hovedtøj af gaze, og der kunne jeg se hendes ører og hår så tydeligt, og det kan jeg se endnu. Jeg betragtede hende uafsladeligt, men hun slog ikke øjnene op eller så på noget menneske, men græd bestandig.

Da ligtalen var forbi, kom vi børn ind igen for at forsætte med eksamen, og så (kom) familien ind og takkede provsten for den gode tale, han havde holdt; Blandt dem var Anker Klosterlund, det kan jeg huske, for han var den fineste af dem alle.

Så gik tiden hen til vinteren 1823. Da kom vi til at gå til konfirmation begge to og fulgtes en del af vejen, men jeg brød mig ikke om hende, for hun var en

gås, som provsten sagde, nej han sagde kylling. »Sæt dig ned, du bitte kylling — åh! En anden gang kan du sende dine træsko o. s. v.«. Men det var ikke hende alene, der var en 7—8 stykker af denne slags. Remse et stykke op, det kunne de, men når de blev tilspurgt om indholdet, så sad de fast. Kristen Nielsen af Astrup og mig samtalede han med hele tiden, og da var han så glad, at han gned sig i hænderne og lo.

Så om vinteren ville provsten have mig til lærer i Hauge, Revl og Voer, og det tog jeg imod. I den tid var der ingen steder, jeg befandt mig så godt som i Hauge Østergård. Der var jeg tit om aftenen, og sommetider blev jeg der om natten med. Der var kun tre folk og så tøsene An' Mari', men meget fattige var de, ja så fattige, at det var en gru, men de var så venlige og gæstfri imod mig — ikke så andre steder¹⁰). Nu fulgtes vi (Jette Østergård og Christen Hede) hjem om aftenen fra Revl og andre steder. Jeg spurgte en aften, om vi skulle være kærester; det ville hun ikke svare på den aften. Hun sagde, det vidste hun ikke, men et par aftener efter ville hun, og så gav vi hinanden hånd på ubrydelig troskab til døden.

Det er så nemt at love, men ikke så let at holde. Der gik en tid — omtrent to år — og det gik så nogenlunde godt; men så var der legestue i Stenholt, dér var hun, og jeg kom der også og satte mig til at spille (kort), mens de fleste unge dansede i den store stue. Så kom Jesper Gilbak ind til mig og hviskede mig i øret: »Din kæreste er vred, fordi du ikke danser, men sidder og spiller«. Det varede ikke længe, inden jeg gik af spillet, og gik ind for at danse. Omsider kom jeg også til hende, men jeg kunne nok forstå, at hun var vred. Kl. 4 sagde Jesper, det var bedst, vi gik hjem. Jeg skulle ligge der om natten. Dem fra Hauge var (taget) derfra og dem fornam vi ikke noget til, rigtignok var Knud ikke i seng, og kom ikke før hen mod dag, men jeg troede dog ikke, han spadserede til Hauge med min kæreste, men det var nok sådan alligevel.

Så gik Jesper og jeg på rejse i vesteregnet og blev henne en 14 dage; da jeg kom hjem, vidste de alle at fortælle mig om Knud og Jette, hvorledes det gik til o. s. v. Måske blev noget tilsat. Da jeg så (var) kommet hjem, vidste byens piger jo god besked, og de begyndte at holde sig til mig som ikke før. Jeg kunne da fornemme, at jeg let kunne få mig en ny kæreste. Men sådan var jeg ikke til sinds.

En tid derefter var der dans ved C. Borregaard, der var jeg jo også, og Jette og Knud dansede så det var en lyst — men ikke for mig. Så gik jeg hen til hende og spurgte, om hun ville give mig en dans, men hun sagde mig nej. Det gav et sting i mig, men jeg sagde ved mig selv: »Gør ingen skandale«, og det gjorde jeg heller ikke, jeg gik rolig ned i den anden stue og gav mig til at spille kort. Så om natten kl. 2 ville jeg hjem, og en datter af J. Frederiksen fulgte med. Dengang vi kom ud på vejen gav det et himmel-knog, og hun ville, jeg skulle blive hos dem til dag. Det gjorde jeg også, kom i seng og blev der til op på dagen.

Jeg kom hjem og gik i seng. Min mor spurgte mig, hvad jeg fejlede, og jeg sagde: »Min kæreste har slået mig fejl«. — »Åh, Gud nåde dig!«, sagde hun. Jeg var meget ilde tilpas, men så henvendte jeg mig i bønnen til Gud, jeg bad inderlig, at han ville råde og lede det til det bedste for mig, måske var det godt sådan som sket var. Jeg fandt sådan trøst i bønnen, at jeg blev helt rolig. Jeg passede min handel ligesom forhen, og jeg mærkede, hvor jeg kom, at pigerne var mere opmærksomme mod mig end forhen. Men jeg besluttede ikke at bryde mig om flere kærester, men passe min handel og samle penge og slet ikke tænke

på at gifte mig. Men jeg har læst, at den første kærlighed er den bedste, og det er nok også meget sandt, for hun stod for mit indre øje på kirkegården og græd for bedstefar . . .

Så en tid derefter gik jeg hjem fra Stenholt og kom næsten om ved Tøndborg, og (jeg) så da en pige, der stod og så efter mig. Jeg så nok, det var hende, men efter at hun havde besvaret mig så, ville jeg ikke gå efter hende.

Næppe var jeg kommet hjem, før Thomas Tønde kom ind ad døren — og: »Christen, du skal følge med hjem, der er en, som vil tale med dig.« — »Ja, jeg ved nok besked, men jeg følger ikke med, det kan du hilse hende og sige.« »Du skal«, og så bandede han, »med, om jeg så skal bære dig, for det er synd for den arme pige, som hun græder og har fortrudt det med Knud, og dersom hun ikke får talt med dig, så dør hun.« Hun stod der omme bag laden og græd, og sagde hun: »Du har nok fået en anden ven, og mig vil du vel slet ikke tage til nåde? Jeg har fortrudt det så hårdt og længes efter dig hver dag.« — Jeg kunne ikke tåle hendes gråd og var nem at komme til rette med. Og så tilgav jeg hende, og så lovede hun at sige Knud rent af.

Men det holdt hun imidlertid ikke så ganske rigtigt, for jeg kunne let få at vide, at de besøgte hinanden. Nu var det jo galt, Jens Gilbak havde sagt til hende, at hun måtte komme til dem i den bare særk, hun skulle være lige velkommen. Han eller hun — Ma' Gilbak — kunne evne at købe en gård til dem, ja de havde virkelig købt en gård til Knud og Jette, men hende fik han ikke med . . . Knud fik tæring og (hans) søster døde. Men førend (det) gik for sig, vedblev de endda at komme sammen, det kunne jeg godt få at vide af andre folk. Selv holdt jeg mig fra Hauge, for jeg ville bie og se, hvad det kunne blive til, men det gav mig alligevel nogle hårde stik i sjælen, når jeg hørte sligt.

Endelig traf vi sammen en dag i Revl; og jeg sagde til hende: »Hvad nytte var det til, du lovede så bestemt at bryde med Knud, men det har du ikke holdt. Jeg ved da, at han besøger dig og du ham, det havde jeg aldrig troet dig til.« — Hun undskyldte sig og sagde, at hun vel kom til Hauge nogle gange, men det kunne hun ikke gøre ved. Hun havde ikke været ved ham uden én gang, hun gik til Klosterlund; da kom han ud og fik hende ind o. s. v.

Så gik vinteren hen, og (i) foråret kom jeg til Hauge en aften, da var han der, men han kom ikke ind. Jeg gik inde og så, han fulgte hende, da hun gik og gav kørerne natter og vand; men så rendte hun fra ham og kom ind til mig. Så blev det så meget godt med os, og det varede ikke længe, inden vi var nødt til at gifte os, enten vi ville eller ikke. — Så blev vi da gift den 27. oktober 1829, og — kan jeg næsten sige — for tidligt var det, men godt var det måske alligevel, for hvem ved, hvordan det alligevel kunne have gået os . . . 17).

PÅ SMUGLERFÆRD?

På en rejse fra Ribe — det var i efteråret i den tid, det regner så meget og tørrer så lidt — kørte jeg med en anden mand. Vi havde handelsvarer på. Vejen var vi kommet før, der var en stor bred å, vi skulle over. Sidste gang vi passerede den, kunne vandet ikke nå til bunden i vognen, og så kørte han trøstigt ud i hulvejen, der var lang og stod fuld af vand, men dengang vi kom i nærheden af åen, begyndte manden at frygte for, at vandet var for dybt. Dér stod vi. Tilbage var (det) umuligt at komme. Vi kunne på ingen måde komme op af hul-

vejen, og vandet begyndte at gå i vognen. Så sagde den anden mand: »Vi må igennem«. Pakkerne blev stablet op i agestolen. Han stod op i forenden og kørte og jeg i bagenden og holdt ved pakkerne. Dengang vi så kom rigtigt ud i åen, så det skrækkeligt ud. Hestene svømmede, de kunne ikke modstå strømmen. Vandet trak dem ned ad åen, pakkerne rejste en efter anden ned ad åen. Jeg stod i vand til min hals. Han blev ved at piske på hestene, omsider sprang de op ad en stejl åbred. Stangen stod lige op, de tre hamlereb sprang, og den ene hest holdt vognen i den fjerde. Kusken løb ned ad åen og var så heldig at få pakkerne opfisket i en krog.

Dér var vi i en elendig stilling, da sendte Herren os et menneske til hjælp og ledsagede os til en by, hvor vi fik vort vogntøj gjort i stand, og omsider kom vi til kvarter. Jeg erindrer ved denne lejlighed, at vi kom til Enderup mølle; møllerkonen gjorde alt for os med at tørre og vaske vore klæder, gav os tørre træsko på fødderne, ja, hun gav os varm øl, og for al den ulejlighed ville hun slet ingen betaling have. Gud lønne hende derfor¹⁸⁾.

FRA DAGBOGEN

Den 30. december 1833.

I disse dage har vi helligholdt vor frelsers fødselsfest, og hvortil menneskene i almindelighed forbereder sig til at leve bedre end andre tider om året. Således har min spise og drikke i den tid været bedre, mit arbejde mindre, men derfor kan jeg ej sige, jeg har været lykkeligere. Tiden er gået bort med at gå i besøg og modtage besøg. Tiden er ofte blevet mig lang og kedsommelig. Ved mit daglige arbejde har tiden aldrig faldet mig lang, og jeg har været langt mere fornøjet med den tarvelige kost. Rigdom og bestandig medgang var slet ikke os mennesker tjenligt, det har Gud også indset. Arbejde og nøjsomhed er det bedste middel til at leve fornøjet, og dyd er overalt den sikreste vej til at blive lykkelig.

Den 2. november 1834.

I juni 1834 blev vor ansøgning bevilget, og den 29. juli gav Anders Christensen (Østergård) mig lovlig skøde på min ejendom, af hartkorn 4 skp., 1 fk., 1½ alb. Og nu er da Gud være lovet vore inderlige bønner blevet bøn hørt. Gud er inderlig god, han kan findes af alle dem, som søger ham. Mine kår er ved din bistand, O, kære fader, forandret til det bedre. Hvor kummerligt kunne min tilstand let være blevet — ingen visse ejendomme, en familie at underholde, mig selv udsat for soldaterstand, således var min tilstand i mit ægteskabs første år — og næsten ingen udsigter til noget bedre. Hvor stor årsag har jeg nu ikke til at takke ham, som styrer min skæbne . . .

Den 9. august 1835.

Den 30. og 31. maj og 1. juni 1835 var den største vandflod, som jeg har oplevet. Det regnede uophørligt i de 3 dage og nætter af nordøst, så at vandet overskyllede agre og veje og satte enge under vand. Derefter fik vi solskin og varme. Sommeren 1835 var siden vandfloden tør og stormende, den 8. og 9. august var der en meget stærk storm af nordvest, den afslog tagene af husene og ned-slog kornet på markerne, at det var en ynke at se. Gode Gud, hjælp os: Det ser ud til en dyr tid, men du ser bedre udveje end vi kortsynede mennesker.

Den 3. april 1837.

I foråret 1836 lod jeg en 3 eller 4 skæpper land indhegne på den søndre bakke, som jeg bestemte til plantage, og i efteråret fik jeg 2500 eller så omtrent af 2-årige granplanter hos forstmand Bang. 500 blev straks udplantet i bede, hvor de skal stå et par år og blive større. 1835 fik jeg 50 læs mergel. 1836 fik jeg 125, som vi fandt på min egen ejendom. 1837 fik jeg 450 læs.

I januar 1837 grasserede en sygdom her i egnen kaldet La Grippe, som angreb næsten alle¹⁹). Den bestod i hoste og nysen, trangbrystethed, pine i hovedet og halsen, men langvarig var sygdommen ikke, almindelig 2 á 3 dage. Børnekopper har og vist sig her i sognet.

Den 30. december 1837.

I efteråret 1837 fik jeg 1000 planter, mest granplanter, i Stendalsgård, som blev plantet i plantagen.

Den 27. december 1840.

Jeg har foresat mig at optegne, hvorledes det står til med min sundhed, for at, om Gud vil, jeg lever, jeg siden kan se, hvad vending sygdommen tog, samt hvorlænge jeg blev prøvet i lidelsens skole. Så vil jeg sige, at med Guds hjælp er jeg bestandig blevet bedre, så at jeg nu i efteråret, foruden små, har gjort to rejser til Ribe, hvilket dog endskønt temmelig lange, dog er gået godt, men jeg kan langtfra sige, at jeg derfor er fuldkommen rask. Nej! Jeg føler tydelig nok, at det jævnlig trykker mig for brystet, og jeg må bestandig opharke noget, ligesom jeg og jævnlig har været plaget af tandpine og hovedpine.

Dog har jeg et godt håb til Gud, thi han er alene den, som kan helbrede mig, og han vil ikke andet end det, som tjener til min sande gavn, hvad enten det så bliver til liv eller død.

Den 10. marts 1843.

Jeg vedbliver at være så svagelig; dog har sygdommen fra brystsvaghed forandret sig til en anden, som jeg tror er miltsygdom. Men det værste er den indvortes sjæls sygdom, som den medfører — jeg mener ængstelser med hjertebanken, tungsindighed, utilfredshed med verden og mig selv uden at vide årsagen. Er det ikke tungt, ak Gud, det tungeste af alt. Legemets smerte vil jeg tålmodig lide, når sjælen var fri, men sjæl og legeme må lide med hverandre, så længe de er samlet. Mit mod er borte, min muntherhed forsvunden, mit håb på fremtiden mørk, dog mit håb på dig, min Gud, er fast, at du også en anden gang vil hjælpe. Amen!²⁰).

Den 19. december 1847.

Dette år var overmåde frugtbart i rug og havre, vore kartofler er fri for sygdom. Landejendomme i en meget høj stedse stigende pris, f. eks. Palstrup solgt for 80.000 rdl. — nu atter solgt med en avance af 20.000. For et kolonist af J. Fr. Boje (8 tønder, gammelt sted) skal være buden 5000 rd. Folkelønnen er meget stor, en karl vil gerne have 40 á 50 rd. i løn, en daglejer om sommeren 24 á 28 sk. og kosten.

Den 12. januar 1858.

Vinteren 1857—58 var meget mild uden sne og uden frost til jul, og indtil nu den 12. januar har man kunnet pløje hver dag. Det mærkeligste ved det år 1857

er, at der blev med et, nemlig i november og december, sådan en pengeforlegenhed eller pengekrise, at de fleste store handelshuse i Amerika, England, Hamborg og København gik fallit. Varer såsom korn, uld, huder og skind gik ned til det halve, og penge er ikke til at få; der loves 8—10—12—20 procent i rente.

April 1858.

En svær pengemangel, det kaldes en pengecrisis; her i Danmark er gået omtrent 160 grosserere og købmænd fallit fra 1. december 1857 til 1. februar 1858. Ingen priser på nogenting, bindetøjet helt usælgeligt, vævetøjet ligeså. — Endnu i april 1858 er pengemangelen lige stor. Landejendomme, som indtil nu har været i så høj pris, er nu helt uden omsætning, og når enkelte bliver solgt, er det kun til det halve.

ALDERDOM

April 1872.

År 1872, den 18. marts var C. Lind og jeg i Løgten kro og havde auktion. Den dag regnede det; den 19. kørte vi til Marie Malene²¹), og den dag var der snefog; den 21. skulle vi til Lystrup, men vi måtte blive, hvor vi var. I fem dage knøg det uafsladeligt. Vi gik omkring i byen med vor vært og spillede kort til tidsfordriv; den 25. var det først, vi kunne køre hjem. Det var strængt til Århus den første aften og hjem den 26. — Det var en hård rejse ved denne årstid, men det var en stor lykke for os, at der var nogle meget rare folk, både manden og konen — og billige! Manden hed Klemme Kristensen. I Marie Malene ved Uglebølle kørte vi hestene gennem sne i en hulvej, tykkere sne end som hestene var høje; det hjalp, at vejen gik nedad.

1. december 1886.

Der rinder mig ihu en begivenhed for mange år siden. Jeg havde nemlig købt en hedelod ud på en vild hede, og for at få nogen avl i den var der ingen anden udvej end at der måtte brændes aske af morskjolden til at gøde jorden med. — En sommernat — det var den 12. juni — gik jeg muttersene og holdt vagt ved en masse af asketørv, der var ild i. Det var en kedsommelig nat. Jeg frøs på den ene side og blev for varm på den anden og ingen andens selskab end en flok små fugle, der af og til kom susende over mig. Det værste var, at der let kunne ske en ulykke, dersom vinden rejste sig, og ilden gik over på andre ejendomme, ja, en stor plantage i nærheden. Det kunne gå så galt at jeg ikke kunne betale skaden med alt, hvad jeg ejede. Så bad jeg til Vor Herre, at han ville hjælpe og redde mig denne gang . . . og da dagen gryede, var ilden slukket, og glad var jeg, takkede Gud, og så lovede jeg for aldrig mere at tænde ild på denne hede.

Den 10. august 1889.

I dag den 10. august 1889 er min fødselsdag, og i dag er jeg 80 år, og når jeg tænker tilbage på de henrundne dage, da kan jeg ikke andet end love og takke den algode Gud for hans faderlige førelse i de mange henrundne år og dage, som han har ført mig gennem livet indtil denne dag. Vel ved jeg, at mit liv har været en kæde af sorg og glæde, men glæden har Gud ske tak endda altid haft overhånd. — Algode Gud, jeg takker dig, du har været mig en god far. Ja, jeg har så meget at takke dig for, aldrig kan jeg fuldtakke dig, nej ikke i al evighed. Jeg er opfødt af fattige, ærlige og kristelige forældre; jeg glæder mig til at samles med dem i de saliges hjem, såvelsom med min kære hustru, der fulgte mig kærligt i 58 år . . .

Noter og oplysninger.

I. INDLEDNINGEN

- 1) Foruden nogle enkelte løse notater, der tildels er bortkommet, findes Christen Hedes optegnelser i en lille og en stor oktav dækkende henholdsvis perioden 1833—ca. 1860 (ejes af fru Marie Bach, Øster-Tørslev) og ca. 1855—1890 (ejes af direktør J. Kaarsted, Silkeborg). Hans håndskrift er som regel klar og tydelig, og bortset fra enkelte dialektprægede stavemåder er der ikke mange ortografiske afvigelser. Læsningen vil derfor næppe volde vanskeligheder. Retskrivningen er normaliseret, og hvad udgiveren har skønnet nødvendigt at indsætte for tydelighedens og forståelsens skyld, er overalt anført i parentes. Overskrifterne over de enkelte afsnit skyldes med undtagelse af »Min første (anden, tredje) kæreste« udgiveren. De aftrykte optegnelser er ikke gengivet i den rækkefølge, i hvilken Christen Hede skrev dem, men i kronologisk orden efter indholdet for at lette den sammenhængende læsning. Af noterne fremgår det, hvornår de enkelte stykker er skrevet.
- 2) En særlig tak bringes til arkivar, mag, art. Knud Prange for venlig bistand.
- 3) Christen Jacobsen blev ikke døbt Hede, men han anvendte navnet som voksen, øjensynlig fast fra ca. 1850.
- 4) Hinge-Vinderslev kb. I.A.
- 5) Fr. Skrubbeltang: Den danske Husmand. I. 1952, p. 92 ff.
- 6) Dagbog II, p. 81.
- 7) Lærer P. M. Andersen i Aarbo for Lysgaard Herred, 1922, p. 53 ff.
- 8) 1781—1846, sognepræst i Hinge-Vinderslev 1819—41, derpå i Ormslev-Kolt (Wibergs Præstehistorie).
- 9) Vinderslev kb. I.A.
- 10) Dagbog II, p. 81.
- 11) Vinderslev kb. I.A. I Landesarchiv Schleswig-Holstein er byen Friedrichstadts akter gennemgået, men hverken heri eller i folketællingslisten fra 1803 har en kræmmer ved navn Peter Henriksen ladet sig spore. I folketællingslisten optræder derimod en Peter Hinrichs, arbejdsmand, 39 år, enkemand for anden gang. Om han har været i Danmark vides ikke.
- 12) Matriklen 1844, Lysgård herred, Vinderslev sogn, matr. nr. 1 a. I.A.
- 13) Dagbog II, p. 37 f. (bagfra).
- 14) Fr. Skrubbeltang opus cit. p. 95 ff., jfr. dagbog II, 37 f. (bagfra).
- 15) Skøde-panteprotokol f. Lysgård herred, no. 24, 15. aug. 1834. I.A.
- 16) Vinderslev kb. I.A. Se tillige Fra Viborg Amt 1958 og 1959.
- 17) Bl. a. Nørrejske overtoldinspektors arkiv, Viborg toldarkiv m. v. I.A.
- 18) Dagbog II, p. 63 ff.
- 19) Lysgård herreds pante-prot. 1851, fol. 527/ nr. 8. I.A. Jfr. flere steder i dagbog II. F. eks. 1851 en parcel på 1 td., 6 sk. hartkorn (ny matrikel nr. 2d, 1 fjerdingkar, 1 album).
- 20) Dagbog II, p. 4 f. og 53.
- 21) Lysgård herreds skøde-panteprot. 1849, fol. 692. no. 1. I.A.
- 22) Chr. Olsen: Haandbog for Sogneforstanderskaber. 1844. Jfr. J. H. Høst: Haandbog for Sogneforstanderskaber. 1849.
- 23) Hinge-Vinderslev præstearkiv. Sogneforstanderskabet 1842—67, I.A. Se tillige Fra Viborg Amt 1958, p. 98—116, jfr. note 22.
- 24) Dagbog II, p. 148.
- 25) Carl Edward Weihe, 1782—1858, distriktskirurg i Viborg m. v.
- 26) Thomas Herløv Barfoed, 1850—1937, praktiserede 1877—89 i Kjellerup. Dagbog II, p. 56 ff, 72 og 3 (bagfra).
- 27) Vinderslev kb. I.A.
- 28) Vendingen er ikke som ofte antaget første gang brugt af E. Dalgas, men af digteren H. P. Holst til industriudstillingen i 1872 med ældre forbilleder, bl. a. E. Tegné.

II. OPTEGNELSERNE

- 1) Skrevet 24. december 1833.
 - 2) Skrevet ca. 1870.
 - 3) Skrevet ca. 1870.
 - 4) Omkring 1880 udparcelleredes det omtalte kolonisted i 5 parceller repræsenterende en kapital af 30.000 kr., mens Jens Frederiksen dengang næppe ville være blevet budt 500 rd. C. J. Hede i Dagbog II, p. 79.
 - 5) Skrevet ca. 1880.
 - 6) Skrevet 1. december 1886.
 - 7) Skrevet ca. 1880.
 - 8) Var skoleholder i Vinderslev ca. 1798–1833. E. Poulsen: Viborg amts degnehistorie. 1957.
 - 9) Lærer og kirkesanger i Vinderslev 1833–47. Elev på Lyngby seminarium 1821–23 og før og efter sit ophold her hjælperlærer i Vinderslev. Opus cit.
 - 10) Skrevet ca. 1870.
 - 11) Skrevet 24. december 1833.
 - 12) Chr. Hedes farbror, Niels Sørensen, blev gift 22. oktober 1814 med Maren Jeppesdatter.
 - 13) Skrevet ca. 1890.
 - 14) Skrevet ca. 1890.
 - 15) Den omtalte begivenhed fandt ikke sted i 1820, men 2. april 1822, hvor Christen Andersen, aftægtsmand i Revl, begravedes 70 år gl.
 - 16) Hauge Østergård var ikke nogen lille gård, men i den omtalte periode var landbrugskrisen på sit højeste, og stor nød og fattigdom herskede overalt.
 - 17) Skrevet ca. 1890.
 - 18) Skrevet ca. 1870.
 - 19) Der er tale om en influenza-epidemi.
 - 20) Tid efter anden, specielt dog i de yngre år, havde Christen Hede lette depressioner, som dog hurtigt afløstes af perioder præget af energi og virkefrang. I den følgende tid bedredes hans kår meget dels p. gr. af udvidelse af bedriften og dels som en følge af de bedrede konjunkturer.
 - 21) Byen Marie Magdalene på Djursland.
-
-

INDBERETNING VEDR. UDGRAVNINGEN OG UNDERSØGELSERNE AF ERIK MENVEDS BORGRUIN I BYGHOLM PARK VED HORSSENS

AF PAUL MATHIESEN

Indberetningen vil falde i 3 dele:

- I. Redegørelse for den arkæologiske udgravning og undersøgelse.
- II. Bygholmborgens historie (se Østjydske Hjemstavn 22. årg. 1957).
- III. Bygningshistorien (se Østjydske Hjemstavn 23. årg. 1958).

I: Udgravningen og undersøgelsen af borgruinen i Bygholm Park påbegyndtes 18. oktober 1953 og fortsattes med afbrydelser til foråret 1956. Historisk Forening for Horsens og Omegn, der for Horsens Museum foretog udgravning, havde af overinspektør, dr. phil. Aage Roussell, Nationalmuseets 2. afd. og Horsens byråd, ved herr borgmester Robert Holm fået tilladelse til at foretage den nødvendige gravning på visse nærmere betingelser, ligesom Horsens Museums leder, herr arkitekt Viggo Norn, var indforstået med denne ordning.

Som arkæologisk leder udpegede dr. phil. Aage Roussell og borgmester Robert Holm Historisk Forenings formand, prokurist Paul Mathiesen, ligesom arkitekt Ebbe Norn blev udpeget som Nationalmuseets tekniske rådgiver for foreningen. For Foreningens ansvar hæftede formanden og sekretæren fotograf Hjalmar Jørgensen ved deres underskrifter i byrådets protokol.

I udgravningen deltog følgende medlemmer af foreningen: dr. med. Bent Sylvest, fru Inger Sylvest, montør Henning Schou, der hver især havde et afsnit af udgravningen. Desuden samlede fru Inger Sylvest de forskellige fund, konserverede dem og opstillede dem på Horsens Museum.

Som medhjælpere i udgravningen deltog på forskellig måde følgende: Apoteker Adam Helms, malermester Gunnar Christensen, fotograf Hjalmar Jørgensen, prokurist Hack Kampmann, lektor Svend Aage Bay, bankbogholder Bernhard Christiansen og Preben Nielsen samt frivillige blandt spejderne fra Erik Menveds trop.

Endvidere deltog det sidste halve år som beskæftigelsesforanstaltning for erhvervshæmmede et hold fra 5 til 7 mand under ledelse af arbejdsformand Sejrup Mathiesen, lønnet af stat og kommune.

Som byrådets repræsentant fungerede inspektør Bruno Pedersen og efter hans fratræden kommunegartner Eriksen.

Som grundlag for følgende beskrivelse ligger den af arkitekt Viggo Norn i 1942 udarbejdede tegning over borgruinen med de af Mathiesen indføjede arbejdsområder. Opmålinger og tegning af det færdige arbejde er fremstillet af arkitekt Ebbe Norn.

NORDFLØJ:

I husets vestgavl fandtes kun svage rester af den på tegningen anførte munkestensmur. — På begge sider af det vestre ildsted gravedes ca. 1 m ned uden fund af nogen art. Jorden var her som andre steder muldblandet lerjord. Fundamenterne var ca. 0,6 m dybe. Nordre ydervægs inderside ca. 0,4 m dyb. Her fandtes rester af flade munkesten, som fra et dybere liggende gulv.

Mellem de 2 vestre ildsteder afdækkedes fundament til støttepille bestående af en stor, flad midtersten med mindre sten udenom.

Ildsted 2 fremviste tydeligt kalkspor mellem brokkerne.

Fløjens nordlige ydervæg bar brandspor langs hele væggen yderside med masser af forkullet træ. Syldens dybde 0,8 m. — De øverste kampesten, der udgør fundamentet i hele borgen, krager her ud over de underliggende sten.

Sydvæggens inderside var 0,3 m dyb. I huset fandtes en del skår, brun- og blåglacerede med og uden ornamenten. Endvidere ildskørnet glas, munkesten, glaslødder til drikkeglas, tagsten og mange knogler. Dr. Sylvest bestemte knoglerne til kun at hidrøre fra husdyr, køer, svin m. v., og ingen menneskeknogler. Dr. Roussel bestemte tagstenene til at hidrøre fra 1300-tallets begyndelse.

I prøvegrøften fra nordvæggens inderside på tværs gennem huset fandtes en stolpe som angivet på tegningen 1,5 m under overfladen lige under nordvæggens indre vægflugt. Stolpen var 16 cm i diameter, 4-kantet med et rundt hjørne foroven. Stolpen viste sig at være 75 cm lang, og retningen var skrå foroven inde fra huset og forneden ind under sylden. I stolpehullet fandtes en substans, som dr. Sylvest mikroskoperede og bestemte som barkstykker. Stolpen (og de øvrige, vi senere fandt) er antagelig brugt som støtte for jorden på banken.

Den anden prøvegrøft omtrent på tværs af føromtalte var i østsiden 1,8 m dyb og mod vest 0,3 m dyb. Denne skulle med sikkerhed kunne give det resultat, at der ikke fandtes gulv eller brolægning i huset. Dog fandtes der lige i midten af nordkanten af grøften en flad sten (fundament til søjle) samt i midten af grøften som angivet på tegningen endnu et stolpehul.

Da såvel hele huset som prøvegrøfterne er gennemført med søger på en god meters længde, kan man vist gå ud fra, at der under dette hus ikke findes kælder.

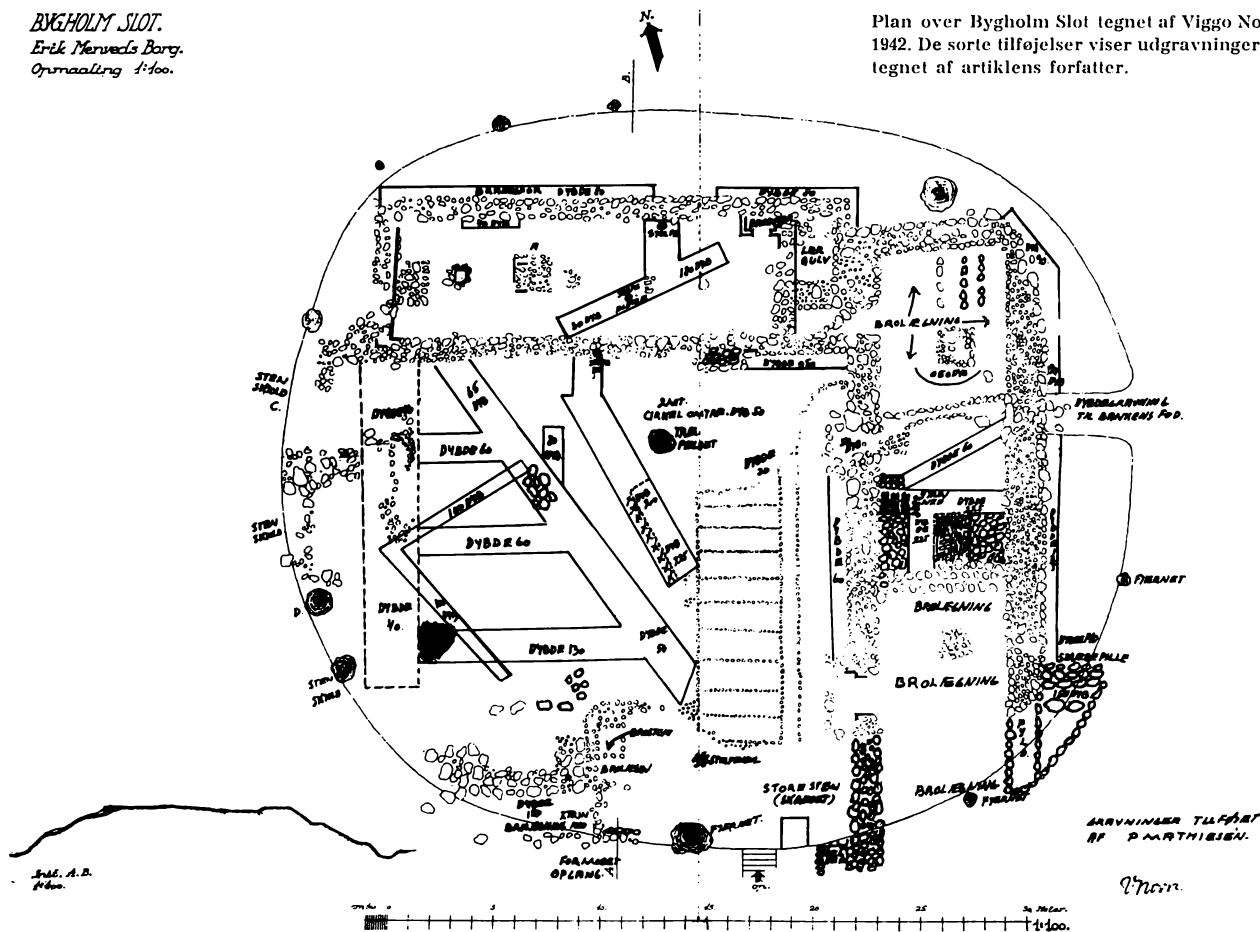
I nordøstre ende af huset fandtes hensmuldrende rester af munkestensgulv i selve jordoverfladen. Den med blæk tegnede streg på tegningen for østre ende af huset angiver den oprindelige nordfløjs østgavls flugtlinje. I fordybningen umiddelbart øst herfor fandtes ca. 70 cm under overfladen så fast et lerlag, at man ikke kan afvise, at det er lerstampet gulv. Selve dette afsnit kan tænkes at have været trapperum med trappen op til første sal.

Nordfløjens gårdmur mod syd viser ved den store prøvegrøft diagonalt på borggården, helt henne ved sylden, der her er ca. 30—40 cm dyb, atter et stolpehul i 2,25 m dybde. Syldstenene i hele nordfløjen viser gennemgående en vægtykkelse på 1 m. Samme vægs østre ende viser en stenlægning, som kan stamme fra en indgang. Under brolægningen, der var synlig, fandtes en anden brolægning.

Føromtalte diagonalgrøft fra nordre hus til borgpladsens synlige brolægning gravedes for at søge efter et evt. oprindelig midtertårn eller anden forsvunden bebyggelse eller brolægning. Grøften, der mod nord var 2,25 m dyb, var på midten 1,75 m og i modsat ende igen 2,25 m dyb. Resultatet var, at der her ikke fandtes bygningsrester. Jorden viste tydeligt at være muldblandet lerjord; såvel ind i siderne af grøften som ind under borgpladsens brolægning prøvedes med søger.

BYGHOLM SLOT.
 Erik Merveds Borg.
 Opmaaling 1:100.

Plan over Bygholm Slot tegnet af Viggo Norn
 1942. De sorte tilføjelser viser udgravningerne
 tegnet af artiklens forfatter.

Det på tegningen angivne midtertræ fældedes, og man gravede ca. 0,5 m ned i en cirkel med en radius af 2 m uden at finde noget som helst.

Hele plateauet nord for fløjens nordre langside blev gennemgravet og planeret samt undersøgt med søger — uden at man fandt spor af støttestiller, palisader el. lign., men kun potteskår og munkestensbrokker. Det anføres for en ordens skyld, at jorden her — som forøvrigt overalt på borgtomten — blev siet.

ØSTFLØJ:

Dette hus afdækkedes i hele sin bevarede længde og fremviste overalt kælderbrolægning i huset. Ved det store træ ved nordgavlen forsøgte vi at grave i håb om at finde rester af et udkikstårn, men måtte opgive på grund af uoverkuelige mængder af rødder og mangel på penge til fældning af træet.

Husets kælderbrolægning fremviste fint mønster og 2 ildsteder eller måske fundament til støttestiller blev fremdraget med kalk imellem brokkerne. Lige syd for det nordligste ildsted dannede stenene en ejendommelig halvcirkel, som omtrent nåede ned til den tværgående afløbsrende, der forøvrigt blev fremdraget i hele sin længde ud gennem husets østre væg og ud til, hvor banken hørte op, lidt nordligere end det på tegningen anførte (beliggenheden angives nøjagtig på Ebbe Norns tegning). For enden af afløbsrenden gravede vi lodret ned omtrent til bankens fod og fandt, at denne bestod af fast muldblandet lerjord hele vejen ned, og dette sammenholdt med øvrige så dybe gravninger skulle kunne bevise, at banken er kunstig opkastet. Inden for førømtalte stencirkel fjernede vi brolægningen og gravede 50—60 cm ned i håb om at finde en brønd eller vandbeholder, dog uden andet resultat end den sædvanlige faste lerjord, dog med en ejendommelig skråtliggende cirkelformet, sort stribe, som fra et brændt dæksel. Jorden gennemsøgte yderligere 1 m ned med søger, såvel vandret som ind i siderne, dog uden resultat.

Ved østhusets sammenbygning med nordhuset er der en ejendommelig fordybning med svage spor som af trin ned til østfløjen og iøvrigt brolagt. — Er det en kældernedgang?

Førømtalte afløbsrende støder i vestmuren (gårdmuren) op til en ejendommelig fordybning i selve sylden, en fordybning, der 50 cm nede er brolagt og i siden foret med sten i en omtrentlig runding. Kan det være et privet, de plejer jo at sidde på ydervæggene? Sagkundskaben kender kun priveter på ydersiden af husene.

Østfløjens gårdvæg er knap 1,5 m bred og 0,8 m dyb, mens derimod østvæggen er lige ved 2 m tyk, i den nordlige ende 0,9 m dyb og i den sydlige 1,3 m dyb (fra lige syd for stræbepillen og til affaldsrenden mod nord). Der fandtes nord for renden intet andet end brokker i udgravningen på ydersiden af muren, men syd for omtalte afløbsrende fandtes flere store kampesten i prøvegrøften, antagelig skredet ud fra muren. Længere mod syd stadig på østfløjens østlige ydermur fandtes et velbevaret stræbepillefundament, her var vi 1,5 m nede, og lige syd herfor fandtes 2 store kampesten. Fra stræbepillen i en smuk runding over til væggen lå en række små kampesten, muligvis et chassis til støtte for banken. Vedrørende målene se Ebbe Norns tegning. Jorden i denne del af banken var lagdelt, sorte lag mellem fast lerjord. Dr. Norn så dette. Østhusets syd-gavl var forsvundet, skåret af eller styrtet ned? — Brolægningen i huset skræner ret pludseligt, men i en jævn runding ned mod syd i niveau med stræbepillens fod.

Østfløjens indermur (gårdmur) er ligeledes afbrudt. Prøvegravning ind i vestsiden af husets sydlige vestmur under brolægning gav intet resultat (kælder eller lignende). Vestmuren er her meget forstyrret, og kernen består her endnu tydeligere end andre steder af brokfyld, men i de bevarede underste flade sten af sylden lidt over brolægningens højde ses tydelige kalkspor med retning nord/syd. Nord for dette punkt afdækkedes en tydelig kældernedgang, kantet med munkesten og 2 stentrin ned til husets brolægning. Vedrørende husets brolægning med hensyn til mønster se Ebbe Norns tegning.

Midt i husets sydende, lige hvor brolægningen falder, fandtes en uglaceret flise $20 \times 19 \times 5$ cm antagelig på oprindelig plads. Forstyrrede fliser ved siden af.

Tværgående sten vest/øst i østfløjen lige nord for det sydligste ildsted (med kalk imellem) eller søjlefod, er det fundament til tidligere endegavl eller kun skillerum i huset?

Lige nord herfor foretoges en dybdegravning efter at brolægningen var taget op. Grunden til gravningen var, at brolægningen i fløjens kælder ovre ved gårdmuren inde i huset dannede en ejendommelig aflang firkant af 2 rækker store sten med ganske små sten indenfor. Jeg prøvede med søger og fandt jorden så blød, at jeg anmodede om tilladelse til at fjerne brolægningen, idet jeg havde begrundet tiltro til, at man her havde chance for at finde de sagnagtige kældre. Vi afdækkede 4 tydelige trin, bestående hver af 2 rækker sten ned til kælderen. Angående beliggenhed og mål se Ebbe Norns tegning. Trinene bar meget tydelige spor af megen brug og var mere slidte i sydsiden end i nordsiden, ligesom de også her lå dybere, ca. 10 cm, hvilket skulle bevise, at kældertrappen har været brugt i højre retning. I samme udgravning og lidt syd for trappen afdækkedes under stenbrolægningen tydelige rester af et munkestensgulv, der bar meget tydelige brandspor. Under munkestenenes niveau fandt vi i uberørt jord et glaceret skår, som af dr. Søgaard, Århus, bestemtes til første del af 1300-tallet, omkring 1320—30, altså fra borgens grundlæggelse. Jorden i denne udgravning bar tydeligt præg af brand i striber, antagelig stammende fra brændte bjælker fra trappe-skakten. Nedenfor de 4 trin var der hverken træ- eller stengulv, men lerjordens konsistens mindede om faststampet gulligt lergulv. Helt ovre mod østmurens inderside fandtes igen et af disse ejendommelig halvvåde, sugende huller, antagelig et stolpehul. Udgravningens dybde var her 2,25 m. Brandsporene gik fra bunden af udgravningen og op til ca. 0,9 m fra overfladen. Vi forsøgte en diagonal prøvegrøft lige nord herfor mellem kælderen og rendestenen, men det gav intet resultat, dybde 0,5—1 m. Søgerprøver i brolægningen syd for kældernedgangen viste, at jorden her var blød som den havde været ved kældernedgangen, så kælderen har antagelig ligget i denne retning, hvilket passer med trinenes højre slid. På grund af manglende tid med optagelse og nedlægning af brolægning kunne dette ikke undersøges nærmere, og dr. Roussel udtalte ved besøg, at dette heller ikke var nødvendigt, når kældernedgangen var fundet.

Østfløjens gårdmur er ca. 60 m dyb. Ved søgerprøver mellem denne mur og borggårdens brolægning (i rendestenen nord/syd) fandtes en ny brolægning ca. 50 cm under den synlige.

BORGÅRDEN:

Borggårdens brolægning frilagdes. Med sine felter er den typisk renaissance med en rendesten i østsiden. Mod nord og vest er brolægningen afbrudt antage-

lig ved tidligere planering. (En tidligere ejer har haft frugtplantage heroppe). Mod nord gravedes i en dybde af 0,4 m ved den afbrudte brolægning, men der fandtes intet. Mod vest er førømtalte dybe diagonale prøvegrøft. Flere prøvegrøfter omtales senere. Brolægningen i borggården falder stærkt mod syd, og man forsøgte at finde skillelinjen mellem den eventuelle sydfløj og borgpladsen. Opgaven var vanskelig og grænsen uklar. Der har i hvert tilfælde i tidernes morgen været en sydfløj. Store sten ligger skråt, som om de var skredet, eller er det rester af rendestenen? — Den ødelagte østfløjs vestmurs sydlige del med tydelige kalkspor som før omtalt kunne tænkes at være sydfløjens østmur, og i så fald er den stærkt faldende brolægning i østfløjen altså en sammenskredet lille gårdsplads, såtedes at østfløjen mod syd kun går til førømtalte kældernedgang, eller rettere sagt til, hvor denne holder op mod syd. Det må vel formodes, at østfløjen med borgens dybeste syld så ganske afgjort er den ældste del, og vel antagelig også stammende fra Erik Menveds tid. Kan det ikke tænkes, at den del af fløjen, der har den dybe syld, er den oprindelige borg som et udvidet aflangt tårn, og at det er Erik Menveds oprindelige borg?

SYDFLØJ:

For at finde denne måtte vi fælde det kæmpestore træ, der stod ved opgangen, men da det alene kostede kr. 1.800 af de bevilgede penge, kunne vi ikke tillade os at fælde flere store træer, selv om det havde været nødvendigt. At det var så dyrt skyldtes den forsigtighed, vi gik frem med for ikke at ødelægge noget af ruinen. Fundmæssigt blev resultatet dog lig nul, idet rødderne havde ødelagt tomten på det sted, men med hensyn til ruinens udseende i fremtiden var det dog et stort plus. Sydsiden undersøgtes i dybden. Ved dybdegravningerne her og helt om til førømtalte stræbebille er der opstået en kunstig sti, som forøvrigt bliver bevaret for publikums skyld, idet man herfra har et godt overblik over ruinens dybde.

Mellem østfløjens gårdmur og den anlagte trappe, helt henne ved denne, gravede vi 2 m ind i banken, idet der herover ikke var brolægning. Da omtalte sti ligger ca. 1,5 m under brolægningens niveau, var det et ret godt snit, vi fik her, og grøften sagde det samme som de øvrige grøfter: muldblandet fast lerjord.

Mellem denne grøft og østfløjens gårdmur (den vestre) tages atter en snitgravning ind i banken, dog denne gang under brolægningen, og her stødte man, som det fremgår af Ebbe Norns tegning, på en regulær munkestensmur. Som det fremgår af tegningen dannede munkestene en vinkel. Vi forsøgte at grave bag ved munkestensmuren for at se, om der var fortsættelse ind under gårdbrolægningen, men kunne ikke konstatere dette. Ved at si jorden fandtes en mønt, kobbersterling, Erik af Pommern, ca. 1430 (samtlige fund fra hele ruinen omtales til sidst i indberetningen). Kan det ikke være muligt, at disse munkestensrester er en del af et kælderrum under den gamle sydfløj. Fruerstuen? Der var desværre ikke tid til at optage gårdbrolægningen her på dette sted, idet denne her består af meget store flade sten foruden de almindelige sten, og arbejdet ville være uoverkommeligt. Jeg tror en gravning her kunne have givet resultat.

Ca. 2,7 m nord for førømtalte træ, lige syd for den bevarede gårdbrolægning, hvor denne ophører i venstre side, fandt vi et stolpehul på 0,24×0,18 m. Stolpen var rådnet, men der var tydelig bark i en dybde af 0,5 m i hullets sydside. Er det rester af en portstolpe?

Hvor gårdbrolægningen holder op mod syd (den mønstrede) findes en række flade syldsten, der når fra østfløjen og over til den meget skråtliggende pikkede brolægning mod vest. Kan det tænkes, at det er sydfløjens nordre vægs syldsten? Den sydlige væg i denne fløj er forsvundet ved højens rundering i 1812 af en uforstående ejer. Dette afsnit er meget vanskeligt at få klarhed på; har der i tidligere tider været en sydfløj, der senere erstattedes af en mur med indgang til borgen, eller har sydfløjen eksisteret hele tiden, og har indgangen i så fald været op ad den meget skrå pikkede brolægning, evt. gennem et mindre porttårn? — De spredte rester af brolægning, som fandtes omkring det nu forsvundne træ, fortæller ikke noget, men det ejendommelige er, at der under denne brolægning findes en anden i temmelig forstyrret tilstand ca. 35 cm nede, og denne brolægning (den underste) fortsætter ind under den meget skrå pikkede brolægning. Fløjens sydside kan måske spores for den vestre dels vedkommende i den ene række på 5—6 flade sylsten, som ligger parallel med førnævnte sylstensrække ved gårdbrolægningen. Dog er disse 5—6 sten en del forskubbet af det forsvundne træes rødder, de har dog uden tvivl fortsat ind under førnævnte forsvundne træ, og rækken er ødelagt ved den tidligere nævnte rundering.

VESTFLØJ:

Vest for dette sted fremdrog vi en kampestenmur 1,5 m høj, og direkte syd for den en brolægning, der med trinsten fører ned i noget, der ligner en kælderhals under den skrå pikkede gårdbrolægning. Der førte 2 trin derved. Ved yderligere dybdegravning umiddelbart ved det nederste trin (vi var her 1,6 m nede beregnet fra pikkbrolægningen) fandtes jord lige så fast og af samme beskaffenhed som et lerstampet gulv. Syd for trinene fremdroges en lav kampestenmur (2 lag kampesten), der mod syd/vest havde en afslutning af 3 munkesten, der dannede en runding. Desværre blev dette punkt ikke rigtig undersøgt, da den mand, der gravede her, uden videre fjernede disse 3 sten for bedre at kunne grave, således at jeg kun kunne rekonstruere, hvorledes de havde ligget. Det siger sig selv, at manden omgående blev vist bort. Det var forøvrigt det eneste tilfælde, hvor noget måske værdifuldt blev beskadiget. Montør Schou fortsatte nu alene gravningen her på dette sted. Spørgsmålet er, om den nylig omtalte brolægning er brolægning i et forsvundet tårn (porttårn), og om borgens indgang har været her.

Nord for den høje kampestenmur på nordsiden af denne gravede vi 1,3 m ned og ligeledes vest for, uden at finde andet end fast lerjord. Kampestenmuren står alene som angivet på tegningen i den før anførte dybde, kan det være nordsiden af et nu forsvundet porttårn, eller er det sydgavlen af den vestfløj, der ifølge aktstykkerne har været på borgen?

Lidt nord for denne lodrette væg med 4 store sten i række og med 6—7 små sten lidt til højre herfor findes en afgjort parallel til kampestenvæggen. Dybdegravning her gav også kun resultatet: lerjord. Til højre for hele dette parti findes den meget omtalte skrå pikkede brolægning, som vel kan have været opkørsel til borgen fra et formodet porttårn.

Nord for dette afsnit op til nordfløjens sydlige langside samt mellem den brolagte borgplads og bankens vestsider foretoges mange gravninger af prøvegrøfter som anført på tegningen med dybdemål. Det skraverede område angiver brændt lerjord med masser af trækul i ca. 1,3 m dybde.

Ved kryds 1 på tegningen på linien fra det forsvundne midtertræ til træet mrk. B mod vest fandtes masser af jernslagge, jernnagler, dele af stighøjler, armbrøstpille, enægget køkken- eller spisekniv med møntaftryk. En ca. 16 cm lang lansespids, flere stykker jern, der mindede om kroge, samt en del glacerede skår — og alt i et område af mindre end 2 m². Man kan tænke sig, at borgens smedie har ligget her.

Som angivet på tegningen fandtes i den store diagonalgrøft en hob store kampesten. Ved nøjere undersøgelse fandtes intet hverken underneden, ved siden af eller i nærheden af, som havde relation til disse sten (søger og gravning). Stenene lå ca. 40 cm under overfladen. Den lille 0,8 m dybe grønne lige nord herfor viste i snittet i nordvæggen en ejendommelig sort linie dybest i vest, temmelig skråt opad mod nordøst, en tegning, der kunne tyde på, at banken tidligere havde været lavere i vest og på et eller andet tidspunkt var blevet forhøjet.

Hele borgpladsens vestafsnit fremviste kun sten som angivet på tegningen, uregelmæssige og i meget forstyrret orden. Ved dybdegravninger og søgerundersøgelser fandtes intet under disse sten, dog var der mod vest et nogenlunde fladt afsnit, der formodes at være en ny brolægning, formentlig i et hus; samme brolægning fandtes forøvrigt umiddelbart vest for nordfløjens vestgavl. Mellem disse 2 brolægninger fandtes en kampestensfordybning med skråstillede muren, dannende en rende eller udrensingssted for bageovn el. lign. Den her omtalte brolægning går ved bankens kant over i en kampestensvold af ret anseelige kampesten ca. 1,5 m ned ad højens siden som et stenskjold. Dette stenskjold fortsætter mod syd, men ikke mod nord. Hvor brolægningen og stenskjoldet mødes, findes en ejendommelig fordybning omkranset af 3 store sten og en stor sten i bunden.

Det må bestemt antages, at banken er kunstig opkastet af lerjord, formentlig fra de store lerskrænter, der på den tid fandtes i nærheden af det daværende »Lovby« vest for Byholm. Lerjorden er næsten overalt muldblandet. Desværre må man konstatere, at de store træers rødder ødelægger meget af ruinen.

Alle fund er afleveret til Horsens Museum. Nævnes skal tagsten og mursten fra 1300-tallet. Alle de fundne ben (skeletdele) stammer fra dyr. Potteskår, såvel glacerede som uglacerede, såvel ornamenterede som uden ornamenter, flere med renaissancefigurer. Rest af en benkam, fødder og dele af drikkeglas, bund af ornamenteret krukke, flere hankestykker, blyvinkler til ruder, masser af forbrændte glasstykker, jernknive, en mejsel eller smedet jernbolt. En benknop med hul (spillebrik?), stumper af glasvarer, jernkroge, farvet glas, jernslagge, masser af trækul, stumper af bidsler, stighøjler og lign. Diverse nagler, armbrøstpille med og uden dølge, med og uden træ i døllen. Dolk eller lansespids, kødkniv med møntaftryk. En til redskab tildannet hjortetak, 2 små fakkellholdere el. lign. med spidser til at hugge såvel i bord som væg. Følgende mønter fandtes: Sølv 4-skilling Kr. II, præget i Malmø, fundet på nordsiden af banken. — Sølv 2-skilling, Kr. III, 1536, samme sted. — Sterling, Erik af Pommern, 1412—36, fundet ved jordsoldning. — Korshvid, Kristoffer af Bayern, evt. Kr. I, ca. 1448, fundet i nordhuset. — Kobber Sterling, Erik af Pommern, ca. 1430, fundet bag den sydlige kælders murets mur. — Endvidere er det mig bekendt, at en af møntsamlerne i Horsens for flere år tilbage har fundet en mønt, Kr. I, præget i Ribe, Penning. Hertil kommer det af Aage Simonsen fundne, som også opbevares på Horsens museum.

Ned ad højsiden har der flere steder været foretaget prøvegravninger, på østsiden som nævnt ved afløbsrenden og den fremdragne støttepille. På sydsiden forsøgte vi en gravning syd for østlængen, men uden resultat. Ved trappen gravedes ligeledes, også uden resultat. Vi forsøgte at grave prøvegrøfter ved højfodens sydside for om muligt at finde fundamenter til den vindebro, der må have været. Man har i sin tid fundet den ene store kampesten med rille i til tovet, der har tjent som modvægt for vindebroen. Mod vest gravede vi også ned ad siden omtrent ved stenskjoldet, uden resultat. Mod nord gennemgravede vi flere steder den opkastede vold lidt nord for højfoden og konstaterede, at denne bestod af muldblandet lerjord, godt besat med slagge. Den lille tange, der mod nordøst skyder sig ud i den oprindelige voldgrav, der endnu ses på hele østsiden, blev gennemgravet for om muligt at finde brolægning eller en trævejbelægning, idet det må formodes, at de egepæle, der står ude i voldgraven, hidrører fra en skibsbro. Dog gav det heller ikke noget resultat, og på grund af økonomien måtte videre efterforskning indstilles. Der er sikkert ingen tvivl om, at en nøjere undersøgelse her på dette sted kan give resultat.

*

Den i denne artikel omtalte tegning af Ebbe Norn findes i Østjydsk Hjemstavn 1957, s. 25.

LIDT HISTORIE OM VIBY SOM FORSTAD TIL ÅRHUS

AF JENS JUUL

At Viby fra tidernes morgen har haft en vis tiltrækning for mennesker, kan læses gennem historien. De ældste beviser har man i fundene ved Rugholm, kaldet Brabrandfundene, fordi de er beliggende ved Brabrand sø, men i Viby sogn. Efter alt hvad her er fundet af efterladenskaber fra stenalderfolket, der har levet her for ca. 5000 år siden, må det skønnes, at det har været en ret talrig befolkning, der dengang har haft sin boplads her.

Noget mere sikkert kender vi fra en langt senere tid, idet Saxo i sin Danmarkskrønike fortæller om et møde på Viby Kongsgård i året 1176, hvor Valdemar den Store omgivet af hele den danske adel modtog Erik Lams søn, den oprørske Magnus, der havde tragtet kongen efter livet. Kongen ville dog ej lade Magnus komme til taffels; thi at lade ham være sin gæst, fandt kongen ville være det samme som at tage ham til nåde.

Denne historie tyder på, at der har været en ret betydelig kongsgård i Viby og formentlig mere end den, så også i de tider har der boet mange mennesker i Viby.

Men vi rykker frem til tiden for ca. 100 år siden. Da var Viby og Terp byer, som Viby sogn består af, rene landsbyer. Til sognet hørte Marselisborg gods, Jægergården m. v., men alt var landligt og med en ret stor afstand fra staden.

I 1862 blev den første Århus Hovedbanegård bygget og jernbanestrækningen Århus—Randers anlagt, og nogle år senere på grund af krigen 1864 strækningen Århus—Skanderborg, men den nåede ikke helt ind til købstaden, idet banen endte og banegården blev bygget på Viby mark. Grænsen mellem Århus og Viby var dengang langs den gamle kirkegård — nu Rådhusparken — og bagsiden af Banegårdsgade og derfra i en linie ned over Banegårdspladsen og ud til havet.

Den bebyggede del af Århus endte ved Sønder Allé, men da banegården kom, begyndte byen straks at strække sig ned mod den og ud syd og vest for den.

Det er tilsyneladende gået ret hurtigt med denne bebyggelse, for allerede i 1870 er der ifølge Viby sogneråds protokol fremkommet en skrivelse fra herredsfogden i Ning herred med henstilling til sognerådet, at det vil benævne det bebyggede »Terrain« mellem Århus by og matr. nr. 1 a Marselisborg som »Frederiksbjerg«, og at vejene gives navne.

Sognerådet tiltrådte dette og har derefter fundet frem til navne som Jægergårdsvejen, Stationsgaden (Banegårdsgade), Søgaden, Saltværksstræde (Hallssti?), Ny Brogade (M. P. Bruuns Gade), medens Frederiks Allé stadig kaldes Landevejen.

Man kan også læse i protokollen, at Adler, Wulff & Mejer har søgt om tilladelse til at danne 2 overkørsler fra deres ejendom Palmekærnefabrikken — begyndelsen til Århus Oliefabrik — til Jægergårdsvejen.

Det var klart, at med den udvikling, som her foregik, var det ikke praktisk, at Viby sogneråd skulle fortsætte med at styre denne, og den 4. marts 1872 anmodede Århus byråd om en »Conference« med sognerådet i anledning af, at Århus by ønsker at inddrage en del af Viby sogn, Frederiksbjerg, under sine grænser. Sognerådet tiltrådte i princippet, at indlemmelsen skete, men måtte dog forbeholde sig ret til at stille sine betingelser. Der synes dog hurtigt at være blevet enighed om betingelserne, og den 5. juli tiltræder sognerådet, at indlemmelsen sker fra 1. januar 1874.

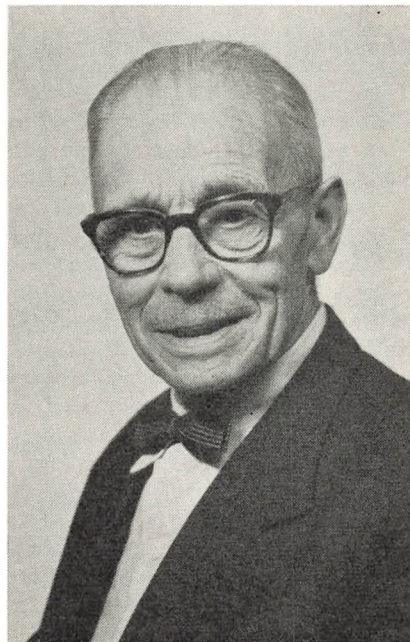
Nu var grænsen mellem staden og landsognet stort set skellet mod Marselisborg, men der var dog et mellemliggende areal på ca. 8 tdr. land, som ejedes af en gartner Kunst og derfor fik navnet Kunstvej kvarteret. Det er det areal, som omfattes af Dannebrogsgade, der dengang hed Kunstvej, Kroghsgade samt det gamle amtsygehus, nu Skt. Annagades skole.

Amtssygehuset blev bygget i begyndelsen af 80'erne, medens den øvrige del blev beboet af en mindre attråværdig del af befolkningen, der igennem mere end 25 år voldte Viby sogneråd mange kvaler. F. eks. nedsatte der sig her flere slagtere, som ikke var tilbøjelige til at overholde stadens sundhedsvedtægter og andre bestemmelser, som på Roskildevej ved København, hvoraf som bekendt spegepølsen har fået sit navn. Det bevirkede, at Viby sogneråd i 1886

måtte udarbejde en sundhedsvedtægt, hvad der jo ellers lå fjernt for et sogneråd i de tider. Viby sogneråd forsøger i 1885 ved et andragende til indenrigsministeriet at få Århus by pålagt at indlemme kvarteret, men 18. april 1887 meddeler ministeriet, at det har afslået andragendet, da ministeriet havde fundet, at de grunde, købstaden havde fremført, var af den natur, at det efter dette ikke kunne lade sig gøre.

Kort tid efter får sognerådet pålæg om at oprette en skole i kvarteret, og man lejer hertil lokaler i ejendommen Kunstvej nr. 36. Omtrent samtidig vedtages det at opsætte 2 tranlamper til oplysning af vejen.

I 1896, da Århus kommune har købt Marselisborg gods, har byrådet fundet anledning til at søge dette indlemmet under staden, men uden Kunstvej kvarteret. Dette modsætter Viby sogneråd sig meget bestemt, da man på den måde ville få en enklave på 8 tdr. land inde midt i Århus by, og ministeriet har da heller ikke kunnet imødekomme byens ønske, men byrådet har stadig på flere måder søgt at få

Fhv. sognerådsformand Jens Juul, Viby.

godset tilknyttet bykommunen uden at få Kunstvej kvarteret med, så alt tyder på, at det ikke har været de bedste af Vorherres børn, der boede der. Det endelige resultat blev dog, at omtalte kvarter samt Marselisborg gods for den dels vedkommende, der var beliggende i Viby sogn, blev indlemmet i staden den 1. januar 1899.

Disse indlemmelser har givet sig udslag i befolkningstallet. Ved tællingen i 1870 havde Viby 1350 indbyggere, i 1880 kun 886. I 1890 var tallet atter vokset til 1389 for igen at falde til 880 i 1901, og det er det tal, som det nuværende Viby sogn er startet med på det areal og med de grænser, sognet har i dag.

Folketingsmand og kreditforeningsrepræsentant Chr. Leth Espensen, der var ejer af Vibygård, var den første, der begyndte med udstykning i Viby sogn. Han fremsender i 1896 en udstykningsbegæring for 102 lodder, det nuværende Rosenvænget, der ligger tæt op til »Friheden«.

Det kan være interessant at se, hvorledes sognerådet reagerede over for en sådan nydannelse, efter at man var sluppet af med Kunstvej kvarteret, men desværre også havde mistet Marselisborg.

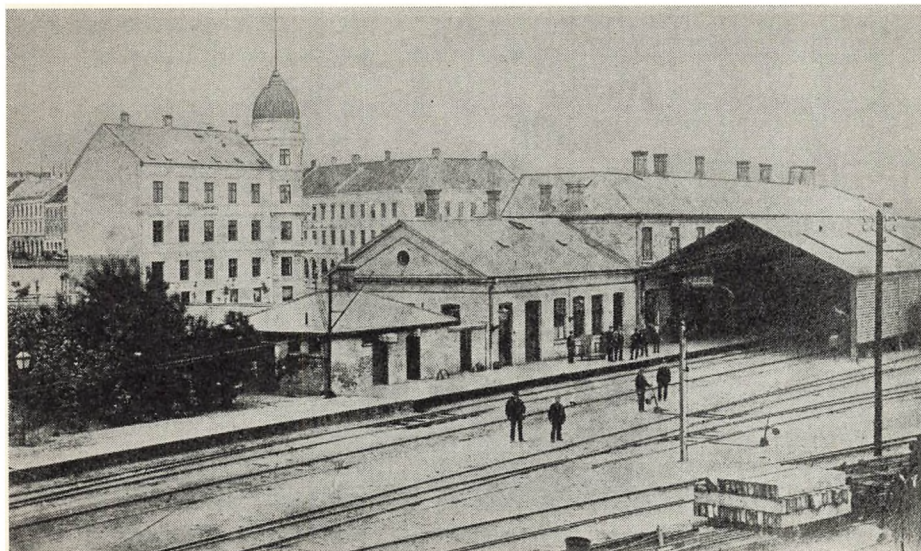
Svaret kom til at lyde således: »Sognerådet var i Tvivl, om man var forpligtet til at give sit Samtykke. Da Lodderne ligger afsides, vil de formentlig blive beboet af Arbejdere, der vil søge deres Erhverv i Aarhus, og da Kommunen f. T. er stærkt bebyrdet med Skatter, ser man sig ikke i Stand til at tage mere, og da saadan Udstykning vil blive fulgt af Skole- og Fattigudgifter, saa kan Raadet mindst af alle være med til at række Haand til sligt Foretagende, der rummer Fare for Selvstændigheden«.

Udstykningen fandt dog sted, og lodderne blev solgt ved auktion for 25 øre pr. kvadratalen. Harald Jensen og Peter Sabroe var af de første, der købte af disse haveparceller. De så en mulighed for den jævne mand til at få sin egen have og måske senere et hus derpå, hvad jo siden har vist sig at være rigtigt.

Når sognerådet var betænkeligt ved den slags udstykning, var det forståeligt. Hvad der tidligere var sket i den retning omkring Århus, var i Skåde Bakker og Vejlbj Krat, og der var det velhavere, der byggede sig landsteder. Her var det parceller på en skæppe land, så det var klart, at det måtte blive mere beskedne folk, der ville købe og eventuelt slå sig ned der.

I de følgende år fandt der mange udstykninger sted i Kongsvang, Rosenvang og Fredensvang, så Viby kommune voksede støt ved udflytning fra Århus af folk, som havde lyst og mod til at tage det slæb, som for de fleste måtte til for at få den tilfredsstillende til at have en plet, hvor man var sig selv med sine børn. Og sognerådets skepsis over for disse udflyttere blev gjort til skamme. Det var folk, der kunne klare sig selv. Fra Århus blev der altid råbt om skattely. Måske var det rigtigt over for de tidligere nævnte velhavere, men for de jævne folk, der flyttede til Viby, var der ingen grund til at snakke om skatteflugt, for selv om der måske kunne spares nogle kroner i skat, kostede det mere på alle andre områder.

I det gamle Viby skete der også en tilflytning, som har sin egen historie. Ude i Ry gik der i 1901 en flok træskoarbejdere, som strejkede i mange måneder. Gartner H. Birkefeldt kom i forbindelse med dem og foreslog, at de alle skulle flytte til Viby, hvor han ville oprette en træskofabrik i Anders Spillemands gamle gård, som han havde købt. Træskofabrikken blev indrettet, og de 16 familier flyttede til Viby, en slags folkeflytning, som visse nationaløkonomer i dag er så begejstrede for.

Århus Hovedbanegård o. 1876.

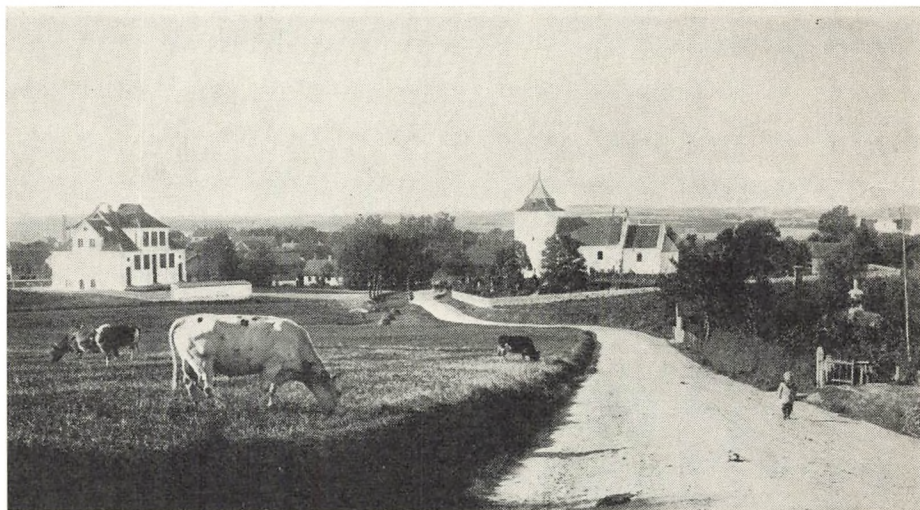
Det passede heller ikke rigtig de gamle bønder i Viby. En af dem udtalte, at nu blev Viby da en ren støtterby, men siden lærte de jo, at der blev stor økonomisk fordel at hente ved udstykningerne.

Nogle år senere startede F.D.B. sine anlæg ved Viby station på Odderbanen, en start der skulle få den største betydning for Viby gennem tiderne. Når F.D.B. lagde sine fabrikker her, var det fordi man her kunne få jernbanespor ind til dem og tillige var nær ved landevejene, som jo nu mere end dengang har betydning for trafikken, selv om banen ingenlunde er uden stor betydning for en sådan virksomhed.

Der kan måske være grund til at kigge tilbage for at se, hvorledes Viby sogneråd stillede sig, da Odderbanen skulle anlægges. Da banen skulle følge statsbanernes spor til Viby og først herfra dreje mod Odder, var det nødvendigt, at der byggedes en station i Viby, og det var derfor naturligt, at sognerådet fik en opfordring til at være med ved forhandlingerne om anlægget.

Sognerådet vedtog at sende 2 delegerede, men på den måde: »At Sagen for Viby Sogneraads Vedkommende modarbejdes paa alle mulige Maader saavel paa sit nuværende som fremtidige Standpunkt«. Og da der et års tid senere i 1882 skulle tages stilling til, om kommunen skulle tegne aktier i banen, blev dette nedstemt med 4 stemmer, 1 stemte ikke, men Viggo Bjørnbak stemte for og forlangte tilført protokollen, at han anså det for mod kommunens interesse ikke at tegne for 3000 kr. i det mindste. Mærkeligt er det, at sognerådsformanden H. P. Ingerslev ikke har stemt for banen. Han var senere som indenrigsminister med til at foreslå og vedtage mange banestrækninger.

Nå! Banen kom trods manglende tilslutning fra Viby, men var den ikke kommet, havde Viby uægtelig set anderledes ud og ville i mange år have været en ren udflytterby. Nu blev F.D.B. med dens mange arbejdere, som byggede sig huse

Det centrale Viby med skolen og kirken set fra syd o. 1915.

i Terp og Viby, sammen med det gamle Viby en slags centrum i sognet.

Indtil 1904 var læbæltebestemmelserne gældende, så der ikke i en omkreds af $1\frac{1}{2}$ mil fra købstaden kunne oprettes handel. Det betød ikke meget for Viby, så længe det var et landsbysamfund, hvor bønderne hver dag kørte ind til Århus med deres mælk, som de, for de flestes vedkommende, hver især forhandlede på gaden fra vogn. Eller de hentede bærme fra Jens Ormslevs brændevinsbrænderi, som de opfodrede deres køer med. Det bevirkede, at der hver dag nemt kunne gå bud til byen efter varer, også for de få, der ikke selv skulle af sted. Men efter som landsbyen forandrede sig til mere bymæssig bebyggelse, blev der brug for købmænd m. v., og de begyndte da også straks at vokse frem, da loven tillod det.

Den nære beliggenhed ved storbyen havde vel bevirket, at der ikke var nogen særlig samling i landsbyen, som man finder det mange steder inde i landet, men da Lars Bjørnbak blev lærer i Viby, gik han straks i gang og fik i 1856 genoprettet det gamle grandelav, som omfattede 25 hovedparcelejere. Dette grandelav eksisterede indtil 1935, da man solgte det sidste aktiv, forsamlingshuset, der var bygget for penge, som var indkommet ved salg af byjorden, der blev udstykket.

Omkring århundredskiftet fik Jørgen Nielsen, der senere blev en af de førende mænd inden for husmandsbevægelsen i Danmark, startet en husmandsforening i Viby, men nogen samling om kulturelle og andre formål var det småt med, især efter at Viby højskole, som faktisk stod og faldt med Lars Bjørnbak, var ophørt at virke.

Det var naturligt, at der måtte komme noget andet frem, efter at der blev bygget fabrikker i Viby, og udflytningen fra Århus tog fart. Der blev dannet fagforeninger og politiske foreninger, men også sangforening, idrætsforening og borgerforening m. v., og efter at der i 1905 var bygget en ny skole med gymnastiksal og i 1906 det omtalte forsamlingshus, blev der muligheder for at samles om de forskellige formål.

Det centrale Viby med skolen, kirken og alderdomshjemmet set fra sydvest 1957.

For sognerådet opstod mange problemer med kloak, veje o. s. v., og disse problemer blev ikke mindre, da D.S.B. besluttede at lave dobbeltspor og samtidig fjerne niveauoverskæringerne og bygge viadukter over vejkrydsene, som Viby havde mange af. Disse viaduktanlæg var ikke kønne og heller ikke praktiske for færdselen på vejene, idet de blev lavet med bakker, dale og sving, som det nu passede D.S.B. bedst, og de voldte megen ravage i Vibys vejnet. Trods protester fra mange sider var der ikke noget at gøre. D.S.B. var enerådende, og det blev, som de ville. Der er nu rettet på det med meget store omkostninger, men det er en anden historie.

Spildevandet blev ledet ud i åbne grøfter for at ende i Brabrand sø eller åen. Det blev efterhånden ganske utidssvarende, og omkring 1940 blev det hele samlet i et rensningsanlæg, så søen og åen kunne få sit naturlige udseende igen.

Et andelselskab startede i 1912 et elværk, og samme år byggede kommunen gasværk, medens vandforsyningen skete ved en hel række små private vandværker — ikke mindre end 7 —, som det voldte megen vanskelighed mange år senere at få samlet til et kommunalt vandværk — alt sammen noget, som er nødvendigt, hvor der opstår store samlede bebyggelser, men også noget, der startedes for at fastslå, at Viby var en by for sig og ikke et påhæng til købstaden, og denne synes heller ikke i mange år at have haft større interesse i at mænge sig med den voksende forstad.

I kriseårene sidst i tyverne og først i trediverne var Viby hårdt kørende. Den store arbejdsløshed virkede stærkt både på udgiftssiden ved store understøttelser og på indtægtssiden ved mindre skattepligtige indtægter, så ligningsprocenten nærmede sig og var et enkelt år over Århus'. Det gav anledning til en indlemmelsesbevægelse, som op gennem trediverne nåede de største højder i diskussionerne. Århus byråd forholdt sig dog temmelig køligt over for spørgsmålet, men resultatet blev, at indenrigsministeriet bestemte, at der skulle afholdes en afstemning ikke alene i Viby, men i alle forstæderne den 29. april 1940. Den 9. april samme år skete der som bekendt noget, så afstemningen blev aflyst, og nu er der ikke mange, der snakker om indlemmelse, i hvert fald ikke i Viby.

Selv om dette spørgsmål svævede over sognerådets arbejde, blev årene dengang brugt til at gøre det godt for kommunens beboere. Næsten alle private veje blev istandsat og overtaget som offentlige veje, der blev bygget alderdomshjem og anlagt park deromkring, og det foran omtalte rensningsanlæg blev udført.

Et sportsanlæg var ofte på tale, men det var vist heldigt, at det først efter krigen blev til alvor. Der havde næppe tidligere været mulighed for at udføre det så omfattende og effektivt, som det blev, så det nu er et absolut 1. klasses anlæg. Det har kostet mange penge, men det betyder ikke så meget i den stærkt voksende by, blot opgaven er løst rigtigt.

Det samme kan siges om folkebiblioteket, der ved indvielsen af biblioteksdirektøren blev betegnet som noget af det bedste i Danmark, og som for en gangs skyld ikke var for lille fra begyndelsen, som det ofte har været tilfældet andre steder.

Ved indlemmelsen af Marselisborg blev kirken med tilhørende kirketiende, der tilhørte godset, skænket til Viby kommune. Det var en tvivlsom gave økonomisk set, da tienden langt fra kunne dække udgifterne ved kirkens vedligeholdelse. Man kan da også se i de gamle protokoller over kirkesyn, at ejerne har været meget tilbageholdende med vedligeholdelsen, så kirken ofte har været i en ligefrem jammerlig forfatning. Det var den også, da sognerådet i 1900 overtog den. Det er ret enestående, at en kommune er kirkeejer, det er jo ikke sikkert, at et sogneråd er kirkeligt interesseret, men kirken har, trods dette, næppe lidt nogen skade ved at komme under dette styre. Tværtimod.

Den 700 år gamle kirke er nu blevet for lille til den voksende befolkning, og ved energisk indsats er der nu ad privat vej indsamlet ca. 400.000 kr. til at bygge den nye kirke, Fredenskirken, som nu er under opførelse, og som skal betjene den østlige del af Viby sogn.

Skolerne med deres indhold er altid søgt holdt på højde med de moderne krav, som kan stilles. I 1917 blev skolerne købstadordnede, i 1929 indførtes eksamensafdeling først som præliminærskole, men siden som mellem- og realskole. Der findes nu skoler med plads til ca. 2500 børn.

Foruden det at holde det lokale skolevæsen i bedste form har Viby sammen med de øvrige forstæder og Århus by i fællesskab gjort, hvad der har været muligt for at udbygge den videregående undervisning. Det drejer sig om de tekniske skoler, handelsaftenskolen og nu sidst det nye gymnasium, som hver enkelt kommune i forhold til sit indbyggerantal har måttet betale til.

Trods nogen modstand fra sundhedsstyrelsen fik Viby i 1935 sit apotek, og bankerne fandt ud af, at det kunne lønne sig at oprette filialer her. Det sidste skud på de halv- eller heloffentlige institutioner er politistationen. Viby hører

stadig under Odder politikreds, men har fået sin særlige afdeling, hvilket også er fastslået i den sidste afmærkning af bilerne, hvor XU er Vibys bogstaver.

Da man for 30 år siden første gang lavede byplan, regnede man med, at Viby højest ville få 25.000 indbyggere, idet man ikke troede på ret megen høj bebyggelse. Den sidste verdenskrig lavede fuldstændig om på denne opfattelse. Man bygger nu etagehuse, og nogle arkitekter spekulerer i højhuse, så nu siger man foreløbig 35.000 indbyggere, måske i det lange løb helt op til 60.000.

Fra at være en ren landsby i 1901 med 880 indbyggere og derefter en periferi til Århus i en årrække er Viby blevet en stor by med sit eget ansigt og med ca. 15.000 indbyggere.

Der synes stadig at være mange, der gerne vil søge til Viby, og grunden hertil må vel være et tiltalende klima omfattende venlig administration, smukt landskab nær skov og strand samt beliggenhed i nærhed af storbyen med universitet, gymnasier m. v. Hertil kommer, at der i det mindre samfund ikke er så langt fra de styrende til den enkelte borger, et forhold, som sikkert er til gavn for alle parter.

Når dette er sagt, må det tilføjes, at et nøje samarbejde på mange områder er nødvendigt, og hertil har man, i hvert fald fra Viby, altid været beredvillig. Den i sin tid nedsatte storårhuskommission blev beklageligvis ophævet, efter at den havde afgivet sine betænkninger. Det må håbes, at den på en eller anden måde genopstår, for selv om der på mange måder har kunnet skabes samarbejde mellem kommunerne uden et fast organ, er det klart, at det ville være nemmere med et sådant.

Forstæderne er opstået ganske naturligt, fordi der var brug for dem. De har udviklet sig hver med sit særpræg. Det ville være et tilbageskridt, hvis det hele blev slået sammen i en stor gryde.

HVILSTED

AF R. B. T. BADEN

Efter sigende skal der have været en gammel landevej gennem Hvilsted fra Ting-skoven, hvor der virkelig var tingsted, over Astrup gennem et vadested ved gamle Bøgeskov forbi Rantzausgave, som hed Kanne. Fra Hvilsted til Torrild er den gamle vej der endnu, og fordi der 1885 er lagt en anden vej gennem Torrild Nørskov, er den gamle vej i den gamle stand. Den går over Tulliballebrow og gennem Silligabet i et markskel, hvor der vel har vokset seljepil. Da jeg kom til Hvilsted 1912, var der ved Torrild sogneskel en gammel gård tæt ind mod et bakkedrag. Den hed Stalden, fordi der havde været staldet skifteheste op. Der sagdes at gå et spøgelse i nærheden, en hovedløs hest. Det var vel oprindelig en skiftehest, som var blevet misbrugt og efter døden kom for at kræve sin ret. Men en hest uden hoved var vel også en skikkelse, som fantasi havde lige så let ved at frembringe som en præst uden hoved i Seldrup Fuet (Østjydske Hjemstavn 1947, s. 72).

Nu ligger Hvilsted sogn mærkelig afsides, skønt det ligger midt i Danmark og midt i det frugtbare Østjylland. Det er på alle sider omgivet af skove, moser og amtsgrænser. Ormestenen, der nu er genforeningssten i Ny Solbjerg, lå i det nordvestlige hjørne af sognet, hvor to amter, tre herreder, tre sogne og tre byer mødes.

Sproget er nærmest Skanderborgegnens. Blødt d udtales som j, ikke som blødt g, som i Beder og Mallings. Afsideshed præger folket. Næsten alle lever af landbrug, og de er ensartede. Tallet stiger næsten ikke, men en del søger bort, og der kommer andre i stedet. En kone, Marie Bolstoft, boede i Hvilsted 20 år, før jeg kom, og alle de 20 år, jeg var der, men hun blev ved at føle sig fremmed i byen. De fleste, som ikke flyttede bort igen, tilegnede sig ellers Hvilsteds præg. I provisorietiden skal bitterheden mod konge og øvrighed have været særlig voldsom i Hvilsted. Der kunne høres udtalelser som, at de skulle hænges i hverandres tarme. En præstekone fortalte, at hun kom til gilde. Mændene kom til at spille kort, og kvinderne samledes i en stue. Hun gik derind, men så forsvandt de andre efterhånden ind i en anden stue. Så gik hun derind, men så gik de andre efterhånden ind i den første stue igen. Det kom vel dels af generthed og dels af uvilje. I min tid var de politiske forhold jo helt forandrede. Jeg mærkede kun velvilje, men slig bitterhed efterlader virkning. Skønt den gammeldags ensartethed kan virke tiltalende, er det vanskeligt at komme i hjerteforbindelse med folk. Indre Missions forsøg støder også mod en mur. Enkelte mennesker kan nok sympatisere med Indre Mission, men at samle en indremissionsk kreds ville stride mod den uskrevne lov, at alle i Hvilsted sogn skal være næsten ens. Jeg var først præst i Himmerland. Der var hjemmene på landet snavsede og uordentlige. I Hvilsted er de rene og ordentlige. Men renlighed og orden kræver arbejde. Folk i Hvilsted er også arbejdsomme.

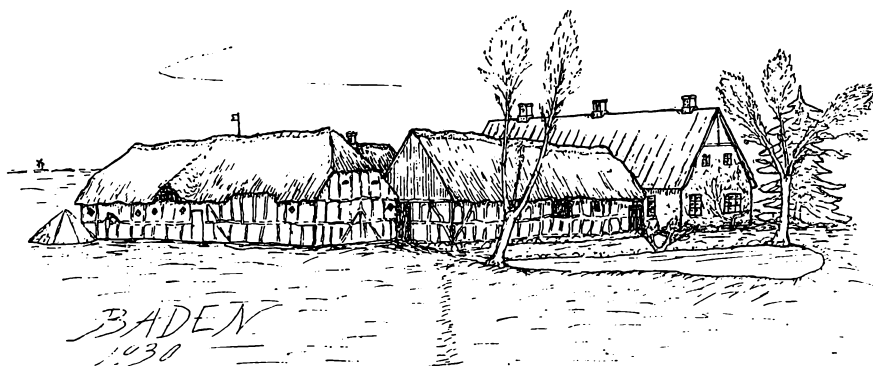
Øst for Pilgård har der været smedie og huse. De gamle kan huske, at Ras Wollesen boede i et lille hus. Hans bedstefader havde fortalt ham, at Torrild Nørskov havde gået næsten helt ned til Hvilsted; Hæjstbakket (Hestebakken) nær Pilgård og kirkegården var skov. En vinteraften for et par hundrede år siden var konen i Pilgård ude i haven. Hun mente at se en stor hund. Den snerrede ad hende og for hen og bed sig fast i hendes forklæde. Da så hun, at det var en ulv. Hun rev forklædet af sig, styrtede ind ad køkkendøren og slog den i efter sig. Næste dag fandt de forklædet i haven. Ulve holdt navnlig til i den naturskønne Drosselse-mose. Dengang kunne altså siges, at der var ulve i mosen. Det er blevet til det meningsløse »ugler i mosen«. Pilgårds have går mod øst ud i en spids. Der stod på rad 4 gamle æbletræer, tre søde og det yderste surt. Kort før jeg kom, blev de undersøgte af en museumsudsending, som kom til det resultat, at de stammede fra munke. Det er måske bisperne i Århus, der har sendt munke ud på deres ejendomme i Hvilsted. Nu er kun de to yderste træer tilbage, og de forfalder stærkt.

Parti fra Hvilsted.

Ude ved vejen til Onsted og Kanne ligger Påsgård, udtalt Posgoe med langt o og stød. Der boede 1864 bl. a. en tysk født skomager. Han viste tyske soldater vej og blev arresteret af danskere, men kom snart hjem igen.

Den ældste bygning i sognet er naturligvis kirken. Det menes, at de gamle kirkers vestside blev lagt i den retning, hvor solen gik ned på kirkens helgens mindedag. Efter det kom astronomen Thorvald Køhl i Odder til det resultat, at Hvilsted kirke er grundlagt Mariæ bebudelsesdag 1179, på Valdemar den Stores tid. Det passer med stilen. Kirkerne havde mandsindgang på sydsiden og kvindeindgang på nordsiden. Ved hver side af kvindeindgangen i Hvilsted kirke er der endnu i min tid en fordybning i væggen, rest af en kanal i muren, hvorfra en bjælke kunne trækkes for døren indvendig, så den var stænget mod fjender. Foran er bygget våbenhus; foran det ligger tre kvadersten fra Rindelev kirke, der lå mellem Hvilsted og Gjesing. I andre kirker er det mandsindgangen, der er bevaret og forsynet med våbenhus. Hvilsted kirke fik også et tårn, men det faldt ned 1777. Arkitekt Schmidt fra Nationalmuseet mente, at det har været over det vestlige fag, som har tykkere mure. Jeg tror, at det ligesom i Torrild og Blegind har hvilet på to piller ved vestgavlen. Ved reparation i min tid viste det sig, at den sydlige piller murværk går helt ind til indersiden af muren. I Traps Danmark, 4. udgave, står, at der er et alter fra den katolske tid, men det er kun en reparation med rå kampesten og ler i nordøsthjørnet af skibet. Indvendig er kirken en smuk, hyggelig gammel landsbykirke, og det er også gået hyggeligt og landligt til i den. Engang gik degnen i stå i en salme og sagde så: »Er der ikke een, der kan? Ka' do it, Marie?«. — Pastor Melby kom i tanker om, at han ved dåb

Hvilsted præstegård.

kun skulle nævne fornavne. En kone fra Onsted, der bar et barn, kunne ikke lide det. Da præsten nævnedes fornavnene, tilføjede hun højt og tydeligt: Rasmussen.

Hvilsted hører oprindeligt til Hads herred, men er dog en kommune med Astrup og Tulstrup i Ning herred. Sognet var også anneks til Astrup indtil 1872. Så kom der særlig sognepræst til Hvilsted, og en anneksgård, »Kirkegård«, blev præstegård, og den præstebolig, der ses på billedet, byggedes, ligesom der anlagdes en hyggelig have. Hvidgranen er sidste rest af flere, af hvilke pastor Th. Balslevs i deres tid tog et ind til juletræ hvert år og plantede det ud igen. Nu er jorden stykket ud og udbygningerne revet ned 1930. Laden ved dammen var af egetømmer med lervægge.

Vest for gården, forån på billedet, var bystævne. De sten, som bymændene sad på, er vel slået til skærver, men den sidste oldermand, L. M. Pedersen, bevarede byens »oldkjæp«, og har nu fået den hængt op i kirken. Det er en godt meterlang firkantet fyrrekæp. Med den i hånden kom oldermanden vandrende til bystævne. Der er skåret årstallet 1838 i den og mange navnebogstaver. Jeg kunne kun identificere M(ikkell) P(eter) K(nudsen) og hans søn K(risten) K(nudsen) i Pilgård, og så naturligvis L M P.

Der i nærheden ved dammen stod den allerførste kamp i 64. En karl fra Slesvig stod og svingede en plejl og pralede med tyskernes krigsbedrifter. En anden karl, som havde været med i 48, tog en greb, fældede den som bajonet og gik imod ham, og han måtte flygte.

Ved vejen mellem præstegård og kirke ligger brugsforeningen siden 1909. Før var der kro. Der har nok været kro i Hvilsted ved den gamle landevej i mange hundrede år, men jeg har ikke hørt om nogen anden kromand end Morten (Østjydske Hjemstavn 1947, s. 60). Han var skyld i brand i Fulling og brændevin i Hvilsted. Der er drukket meget i Hvilsted ligesom i Fulling. Gårdejer Erik Rasmussen fortalte, at da han var ung, endte snekastning altid i kroen, og så blev han og andre, som ikke drak brændevin, betragtede og behandlet som børn. Der blev også danset meget i Hvilsted ligesom i Fulling, og ikke alle kvinder var kede af at danse med halvfulde mænd. »De kålfolk, de blywe så sjow, næe di fåe en bitte jen på«.

Foran kirken lå et lille hus og skolen, hvor min fader underviste 1848. Næste år kom han i krig. Siden var der en lærer Sørensen. I begyndelsen af firserne besluttede han og hans broder at rejse på pilgrimsrejse til det hellige land. Ved kejserinde Dagmars hjælp fik de lov at gå gennem Rusland med gevær for at skyde til livets ophold. De opholdt sig i et kloster og måtte ligge på knæ på et stengulv under lange messebønner. »Åh! det er streng!«, sagde broderen. »Ja, og a legge hie i min latbowse (lærredsbukser)«, sagde Sørensen. Så vendte de hjem. Siden tog han navnet Gry og gik med langt hvidt skæg i Odder i mine første år i Hvilsted. I huset boede Jens Vestindier, som havde været vestindisk soldat. Huset og skolen brændte 1884. I min tid boede Jenst Vestindiens enke An Catrin og deres svigersøn, graver Gulmand, i huset, men hverken huset eller skolen skulle have været byggede op igen, så havde kirken ligget frit ud til vejen og »torvet«.

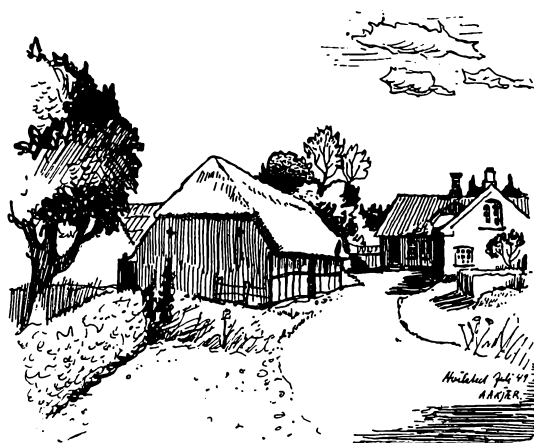
Der på hjørnet boede smed og købmand Anders Petersen og hans dygtige kone Mette. Efter hendes død gik al handel over til brugsen. Fra »torvet« går »Vestergade«.

Ved nord-siden ligger først bindingsværksgården. Stuehuset og laden med porten er byggede 1852. Stalden er bygget af pommerske bjælker omkring 1870. Det er den eneste gamle slægtsgård i Hvilsted. Søskeneparret Jacob og Alma Jacobsens forfædre har haft gården i halvtredie hundrede år. Der var i begyndelsen af forrige hundredår en datter, som folk kaldte jomfrumadammen. Det skulle sige, at hun ville være fin på det. Det lød vel ikke så fint som frøkenfrue ville lyde nu. Hun havde været i København. Men det skulle også sige, at hun var både ugift og gift. Hun havde en uægte datter. Datteren var en kvik gammel kone, da jeg var en lille dreng. Hun var enke efter Wolle Baastrup i Gangsted. Fra dem nedstammer bogbinderne Baden i København og radiopianisten Victor Fischer.

Så kommer der to gamle bindingsværkshuse med »vænjeret« lervægge. I det forreste boede Johannes Johansen og hans arbejdsomme og veltalende kone Catrine, nu deres datter Anc. Det bageste er det ældste hus i Hvilsted. Der har hørt smedie til, hvor Amalie Bøtkjærs broder, fader og bedstefader har smedet.

Den næste gård kaldes nu Hvilstedgård. Den har et ret stateligt stuehus ud mod vejen. I laden er der lige inden porten en bjælke med indskrifter, bl. a.: S. Bødker 1852. Da byggede Søren Bødker gården. Den har siden 1904 været ejet af L. M. Pedersen, i byen kaldet Laus Madsen, en præsentabel mand. Han har været garder, rekrut sammen med den senere kong Christian X.

Yderst ligger Vestergård. Det var en gammel bindingsværksgård i min tid. Rasmus Vestergaards farfader kom fra Skanderborg Ladegårde. En huskone, Kirstine Jespersdatter, fortalte Evald Tang Kristensen (Jydsk Almuoliv 1905, s. 120),

Parti fra Hvilsted.

at der var kvægpest, og at en ko i Vestergård var den eneste i hele byen, der overlevede den. De havde en ko, som stod færdig til at kælte. Konen var jo så ræd for at miste den, og så sagde hun: »A vil misel hellere ha 'en ind i mit bryggers«. Der stod den så i halvandet år. Den kunne ikke komme til tyr og blev malket i al den tid.

I sydsiden af byen lå en vindmølle. Vingerne blæste ned i min tid. I et lille hus i nærheden boede i ca. 15 år et ejendommeligt gammelt par, Væv-Peter og hans kone Ane. Peter var lam i benene. Det var et ynkeligt syn at se ham trække deres ged på græs i vejkanten. Somme tider faldt han, og han kunne ikke lide, at nogen ville hjælpe ham op. Ane havde en datter, hvis fader var falden i 64. Hvorledes hun senere blev gift med Peter, fortalte hun engang således: »Der kom bøj, om a vil' kom over til Jens Piesens (i Peters fødegård ved Hvilsted). A vidst it, hwa a sku derover etter. A kjent dem næjsten it. Da vi had spist, kam a op overstowen. Die stikke de så den hie pilk ind til mæ. Så tænk) a: Nej, så'n ska 'et da li godt it gå til, te di ska by mæ ham. Men så wa a ligodt jæn«. Ane havde vanskelighed med sin svigersøn, en stor gårdejer og dygtig mand. »Han søø (sagde) it mie til wos end den kakkellovn«, sagde hun efter et besøg. Ane var fra Tebstrup og brugte en masse jydsk gloser, også nogle, som jeg ikke kendte. Jeg ville gerne have skrevet dem op, men jeg ville så nødig standse hendes talestrøm, for hun havde naturlig tillid til Gud, og den regner jeg med. Hun fortalte også et sagn fra sin barndom: En dreng stod og rokkede ved en stang i en gammel brønd. Så lød en røst fra brønden: Træk igen, bitte dreng — for en rød mellemmad.

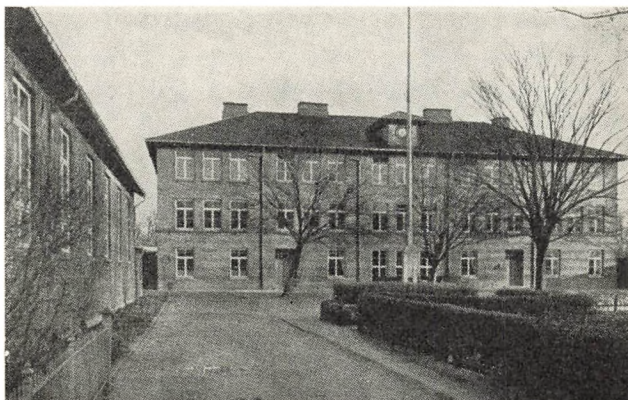
Lidt ude ad den ny Torrildvej ligger en lille gård tilhørende familien Møller. Søren Møller kørte med stude til omkring hundredårsskiftet.

SKOLELIV I ÅRHUS I HALVFEMSERNE

AF VICTOR JENSEN

Når man kommer op i årene, er det almindeligt, at man gerne vil mindes sin skoletid, hvis man træffer en skolekammerat. »Kan du huske?« går det uafbrudt, snart om en kammerat og snart om en lærer. Lyslevende træder de frem for en med deres små særheder i udtryk eller væsen. Børn er meget lydhøre for deres lærers ejendommeligheder, og de -- for det meste -- harmløse øgenavne er ofte meget rammende i karakteristikken.

Overlæreren bar det pompøse navn »Ørnen«, og der var virkelig noget af ørnens hvasse blik i hans ansigt, når han trak brynene sammen. Mens vi var små, skælvede vi for ham, men da vi blev større og fik ham til klasselærer, opdagede vi snart, at han havde det som de store

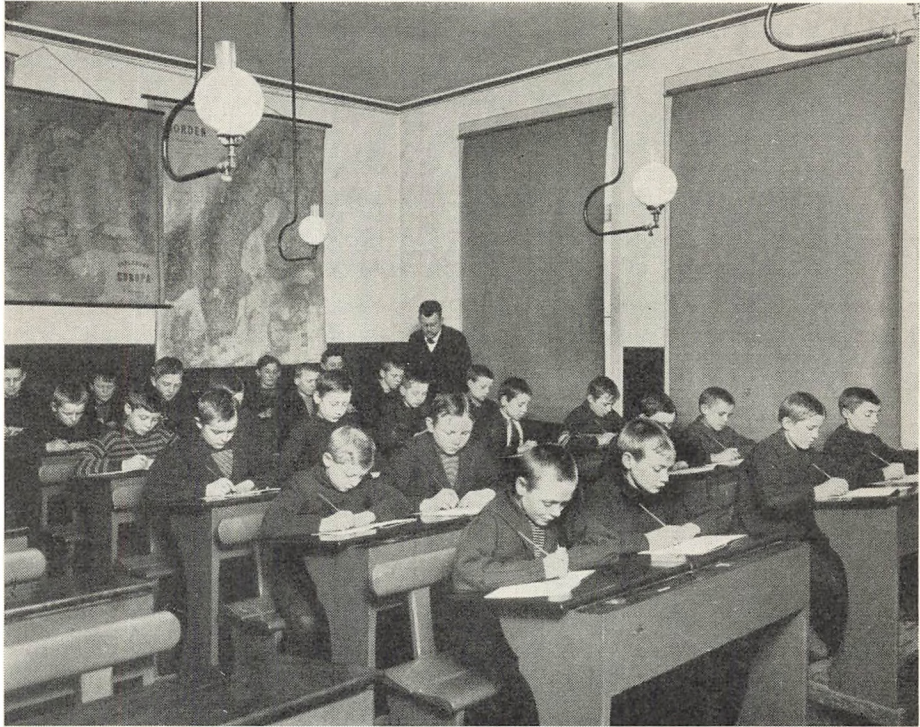

Nørrebrogades Skole — skolegården.

hunde, der nok gør truende, men ikke bider. Skoletiden var lagt således, at de større børn i hovedskoleklasserne gik i skole fra 8—12, og de små i forskoleklasserne fra 2—6. Skolen stod altså tom fra 12—2 med undtagelse af en enkelt dag om ugen, hvor der var tegning. Dette fag var frivilligt og kunne kun fylde een klasse.

Jeg kan ikke huske den første skoledag, der dog bragte mig megen ros, fordi jeg allerede kunne læse, men de første års vandring til og fra skole over den nyanlagte Vennelyst Boulevard, navnlig aftenturen, står endnu tydelig i min erindring. Det syntes mig en umådelig vandring langs det høje stakit om Vennelyst og nær de dybe slugter på begge sider af Boulevarden.

Vinteraftener var der mørkt og skummelt, uden lygter, og mange mødre gik deres børn i møde. Vi skutede os i vore tynde bluser, når vi to og to med armen om hinandens skuldre og tornysteret på ryggen skyndte os hjem, ophedede fra den centralopvarmede skolestue, hvor de sydende gasblus satte termometret endnu et par grader op.

Klasseværelse i Nørrebrogades Skole o. 1900.

Jeg husker, at jeg ofte blev sendt ned til pedellen, Andreasen, for at han skulle komme og lukke for varmen med sin store nøgle. Det var lærerne altså ikke betroet til.

Selve skolen var efter den tid imponerende navnlig i betragtning af, at det var en friskole, d: en gratis skole. Stod man ved det høje plankeværk ved indgangsporten ind til legepladsen, følte man sig lille og benøvet. Pladsen var belagt med et tykt lag ral, som altid ville smutte ind i træskoene, og ved hurtigt løb sprøjtede det langt omkring.

Der var plantet to rækker træer i drengenes skolegård, som efter tidens skik var adskilt fra pigernes med et 3 alen højt plankeværk. En vandhane med et par drikkebægre til fælles afbenyttelse var anbragt i et hjørne.

I plankeværket ind mod pigernes gård var en stor port, for at pigerne kunne gå over til den fælles gymnastiksal og for at skraldemanden kunne køre fra gård til gård og hente papirtønden. Hvis skraldemanden kom i frikvarteret, stod vi drenge og skulede ind i det forjættede land, og det var da en almindelig forlystelse at skubbe en kammerat derind. Blev dette opdaget af læreren, overgik der den ulykkelige den værste forsmædelse, der kunne times en dreng: Han blev sat til væggen i pigernes gård. Naturligvis vankede der også en »sveder« i tilgift.

Den nederste del af gården op mod skolen var tabu. Her lå overlærerens kontor, og han sad ofte ved sit skrivebord og skuede med sit ørneblik ud over

gården for at se, om alt gik sømmeligt til, og ve den arme synder, der af nysgerrighed vovede sig for nær til hans minimumstermometer på vinduessprossen.

Mellem skolen og gymnastiksalen var et lille halvtag, hvor alle børnene blev stuvet sammen i regnvej. I selve gymnastiksalen regerede gymnastiklæreren, der var gammel underofficer. Man må have haft den mærkelige opfattelse dengang, at en almindelig lærer ikke kunne undervise i gymnastik. Det var ellers en hårdhændet gymnastik, der udøvedes, og børnene betragtedes og behandledes som rekrutter. Øvelserne skulle udføres med saft og kraft, så det drønedes i salen.

Ved hælhævning kunne sergenten få selv de tungeste elever til at stå på tæerne som små balletdansere. Han gik altid bag dem og løftede dem op i nakkehåret. Intet under, at drengene altid bad deres far om at tage kraftigt fat med saksen i nakken, når de skulle klippes.

Hvis sergenten havde stukket en bajer for meget under vesten — hvad der kunne hænde — kan det nok være, der blev fart i springene over hesten, der altid udførtes med springbræt. Han stod da gerne ved hesten med et spanskør i hånden og hjalp dermed de ulykkelige over, som var lidt tunge i den ene ende. »Gamle knag« var hans yndlingsudtryk, når hammeren faldt.

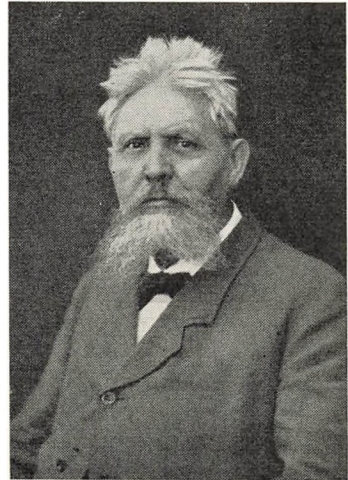
Blandt lærerne var den gamle Pape, en lille rund herre, der til stor forundring sagde du til »Ørnen«. En anden lærer brugte udtrykket »du slappe knægt!«, mens han kærtegnende lod sine knoer lave buler i ens hovedskal. Denne lærer lå altid i karambolage med de store drenge fra Reginehøjs baggårde og Skovvejens kældre. Hans fjerde nr. 1 var Henrik Løve, som endog i et håndgemæng tilføjede ham et dybt sår i den ene hånd med sin træsko.

Så var der »Bitte Smidt«. Han havde en mærkelig evne til — trods sin lidenhed — at omgås de vanskelige drenge. Selve Henrik Løve var som voks i hans hænder, og da Henrik mange år efter rejste til Amerika, skrev han ofte til sin gamle lærer.

I det sidste år, jeg gik i skole, kom en ung lærer, der adskilte sig meget fra de ældre. Det var L. J. Hansen, hvis livsskæbne næsten var et helt eventyr. Den strakte sig fra regimentsmusiker over lærer og kantor ved domkirken til præst i Tilst, hvor han døde, elsket af hele menigheden.

Med ham kom et frisk pust ind i undervisningsformen: den fri fortælling i stedet for remseriet. Når han underviste i geografi var det, som om porten blev slået op ud til verden. Han kunne fortælle, så øjnene stod stive i hovedet på os, og kinderne glødede af betagelse.

Det fag, der interesserede mig mest, var dog tegning. Undervisningen var ikke obligatorisk og faldt uden for den almindelige skoletid. Som lærer havde vi inspektøren ved Teknisk Skole, C. Petersen. Han blev kaldt »Sværte« på grund af sit sorte hår og skæg. Han havde en mærkelig forkærlighed for drastiske løgne og »oldsager«, de underlige ting, som kunne fiskes op af en drengs lommer.

Overlærer A. Müller,
Nørrebrogades skole.

Hvis en dreng havde »pjækket« fra den frivillige tegnetime, kunne han tordne løs, så stuen skælvede, men kom drengen da med en fantastisk forklaring til sin udeblivelse, gled der som et solstrejf over hans ansigt, der opklaredes i et smil. »Pragtfuldt, pragtfuldt!«, udrød han, »den har jeg ikke hørt før«, og så tog han sin notesbog op af lommen og skrev den ned.

Pedellen var en stor og stærk mand, som vi havde megen respekt for. Han hed Andreasen og havde været betjent, fortaltes der, og de »skulkere«, som han hentede i hjemmet, kunne købes billigt.

Men til eksamen var pedellen rar. Han solgte slik fra det lille rum, hvor gymnastikskoene opbevaredes. Man kunne købe bismarcksklumper, slikstænger og blegrøde sukkerstænger til 1 øre stykket, men det bedste af alt var dog »kødben«, en slags sirupsstænger med nøddekerner i.

Ja, hvor var det festligt til eksamen med de fremmede censorer, som oftest håndværksmestre fra byen. Vi stillede i vort fine tøj og med blankpudsede sko, til daglig havde vi naturligvis kun træsko. Vore forældre — eller i hver fald mor — kom for at høre os. Det var dog kun i forskoleklasserne. Da vi nåede op i hovedklasserne, var vi for store til at være »mordrenge«.

Engang imellem havde skolen besøg af en høj, hvidskægget herre. Det var skoleinspektør Berthelsen. Så skulle der være særlig ro på trapper og gange.

Et enkelt år kom der en læge rundt i klasserne og undersøgte børnene. Måske var det det første spæde forsøg i retning af skolelæge. Han skulle undersøge børnene for polyper. Jeg husker endnu, hvor han kradsede med neglene bag ganen, og de drenge, der spyttede blod efter undersøgelsen, fik stukket et bolche i munden som »trøstpræmie«.

Så vidt jeg husker, vaskede lægen kun sine hænder, når der var blod på dem. Synderlig hygiejnisk har det ikke været, men det tog man ikke så højtideligt dengang. Min far fik her lejlighed til at bruge sin sædvanlige kraftige sentens, da han hørte om undersøgelserne: »Ja, al offentlig hygiejne er noget svineri!« Det samme udtryk brugte han om skolebadningen.

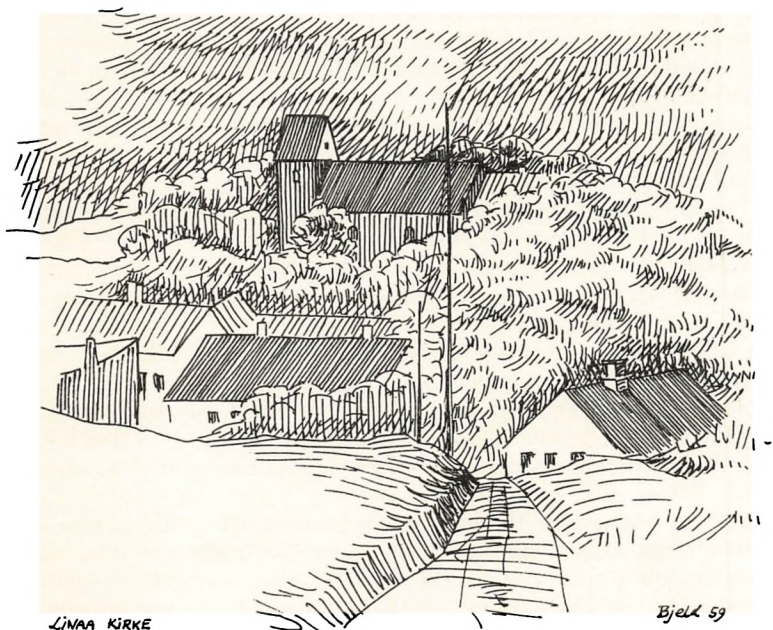
Ja, vor skole var ny og indrettet med al mulig komfort, også bad, men for at spare på det dyre, varme vand, var badet så snedigt indrettet, at vandet fra bruserne løb ind i et bassin. Her foregik fodvasken, inden man skulle under brusen, men ventetiden inden brusebadet blev benyttet til at ligge og pjaske i det snavsede vand.

Skoleudflugt havde vi kun een gang i min skoletid. Den gik til Hinnerup gæstgivergård — et gudsforladt sted, men det var alligevel en stor oplevelse for os. Den største begivenhed, jeg husker fra skoletiden, var hin 23. april 1894, da Dalgas blev begravet på Nordre Kirkegård. Det var en trist og regntung dag. Vi havde fået fri, fordi lærerne skulle med til begravelsen. Jeg stod ved Kirkegårdsvej og så det umådelige ligtog bevæge sig fra Nørregade op ad Nørrebrogade. Tusinder af mennesker med opslåede paraplyer, officerer og embedsmænd med vajende fjerbuske og kårder fulgte efter ligvognen, og — som drenge i dag tæller biler — talte jeg drosker og ekvipager, der fulgte toget. Jeg husker endnu, der var 52, så mange havde jeg aldrig set før.

Jeg har egentlig ikke mange gode minder fra min skoletid. Det var jo før »barnets århundrede«, og disciplinen var hård. Det, der har præget sig dybest i min erindring, er mærkeligt nok de første år i forskoleklasserne, hvor vi havde lærerinder.

Mine lærerinder var frk. Pommerincke og frk. Tørring. De var begge meget bestemte, men hvor vi elskede dem for deres venlige hjælpsomhed, aldrig svigtende tålmodighed og glade opmuntrende smil, når arbejdet skred. Det hænder ofte en vinteraften, når jeg sidder ene, at jeg føler mig hensat til skolestuen, hvor gasblussene koger og stilheden samler sig i det sidste minut, hvor vi venter at høre fabriksfløjten fra H. P. Jensens støberi i Knudrisgade forkynde, at klokken er 5 minutter i 6. Da hører jeg frøkenen sige: »Så synger vi aftensangen!«. Og alle vi småtrolde rejser os op og synger med vore lyse barnestemmer:

»Lyset slukkes, alt er stille,
hør i nåde, Gud, den lille!
Tak for dagen, tak for livet,
tak for alt, hvad du har givet!«

Linå kirke. Tegning af Sigurd Bjell.

NIELS KRISTOFFERSEN OG DE GJERN BAKKER

AF JENS NIELSEN

Jeg vil her fortælle lidt om min far og hans hjemstavn. Han var født den 8. februar 1857. Da hans far, Kristoffer Nielsen, var hos præsten for at få barnet indskrevet til dåb, og der blev spurgt om navnet, svarede min bedstefar, at da det var hans førstefødte søn, skulle han for at følge datidens skik hedde Niels Kristoffersen. — Ja, det var jo naturligt, men nu var det blevet påbudt ved lov, at alle børn skulle have deres faders efternavn. Det var der jo ikke noget at gøre ved, men Kristoffersen skulle han hedde, og han kom altså til at hedde Niels Kristoffersen Nielsen.

Han holdt dog vist ikke af det »Nielsen«, for hvis han ikke var nødt til det, skrev han aldrig sit navn anderledes end Niels Kristoffersen, hvilket også var hans kendingsnavn hele hans liv. Så, ligesom min bedstefar, holdt han Kristoffer-navnet i ære, idet hans førstefødte også fik navnet Kristoffer Nielsen.

Hans hjemstavn var i de Gjern bakker, i det såkaldte »Linnet«, en nogenlunde jævn flade lige før bakkerne begynder at sænke sig vest på i slugter ned mod Gudenådal. Her havde hans bedstefader Niels Jensen, søn af en gårdmand i Gjern by, fået i arv en udmarkslod, hvor han i året 1819 havde bygget og bosat sig. Stedet kaldte han Linnetslund.

Hvor Linnet-navnet stammer fra, ved jeg ikke. Engang vi diskutererede det, sagde min far, at han troede, det var kommet af, at når de Gjern bønder kom kørende vestpå og havde aset sig op ad den sidste stejle bakke og var kommet op på fladen, så sagde de: »Åh, nu lind' 'et!«. Bakken, som til dels er en hulvej, bliver kaldt Linnetshule.

Her i Linnetslund blev altså både min bedstefar og min far født, og her fødtes også næste slægtled, 4 drenge og 1 pige.

Min far var kun 18 år gammel, da hans far døde, og måtte da som ældste søn blive hjemme og hjælpe sin mor med ejendommen. I 1887 giftede han sig, 30 år gammel, men min bedstemor blev på ejendommen som aftægtskone, til hun døde i 1907.

Min far var ikke nogen fremragende landmand efter den gængse opfattelse. Han var ikke af dem, der modtager sølvbægre for landboflid eller noget i den retning. Øjensynlig havde han hverken kræfter eller energi til at leve op til det Skjoldborgske ideal af en husmand. Til ejendommen hørte vel omtrent 50 tønder land, mest lymbakker, men der var dog en halv snes tønder land under plov. Agerjorden var mest sandet, tør og stenet, men en lille del var også ret god muldjord. Men så længe jeg kan huske tilbage, og til min far afstod ejendommen til en af mine brødre, havde han ikke større besætning end 2 køer, et par får, en kalv og et par grise samt nogle få høns. Jeg husker, han fortalte, at der i hans yngre år var kommet en landbrugskrise, og, sagde han, »havde jeg ikke solgt

Niels Kristoffersen og hustru fotograferet ved bakkekammen foran deres hjem. Linnetslund, kort efter at bakkeskolen var blevet oprettet. Udsigt mod nord. Skolestuen er i udhuset til højre.

studene dengang og begyndt at gå på dagleje, så var jeg gået fra ejendommen«. Men at gå fra ejendommen, at blive nødt til at flytte fra hjemstavnen, var aldeles utænkeligt; dertil var hans kærlighed til de Gjern bakker og det fattige hjem alt for stor. Så jeg tror nok, han gjorde, hvad han kunne for at bevare hjemmet til det næste slægtled, hvilket også lykkedes ham.

Ja, fattigt var hjemmet, men vi elskede det alle. Mor havde også stor sans for naturens skønhed, og vort hjem lå idyllisk. Et par stråtækte bindingsværkshuse samt et lyngtækket tørvehus uden mure, bare et tag sat på nogle store sten på jorden nede i en lavning, hvor en kilde sivede ud af bakken, med bøgetræer og andre løvtræer op ad skrænterne, med æble- og blommetræer i haven og en hyld ved tørvehusets gavl — sådan var vort hjem.

Min far gik altså på dagleje, mest på gårdene ovre nord for lyngbakkerne, hvor han så samtidig fik kosten, som nok har været lidt bedre end i hjemmet, i hvert fald har der nok vanket lidt mere kødmad. Men disse gårde havde også englodder med tørveskær syd for bakkerne nede ved Gjern å, hvor far så tit havde sin arbejdsplads om sommeren. Når det skete, spiste han til aften hjemme, og jeg mindes ham komme ind og i det svindende dagskær sætte sig tavs ved bordenden til sit tarvelige måltid: rugbrød, smurt tyndt med margarine, noget billig ost, skummetmælk eller the — intet som helst andet. Først mange år efter forstod jeg, hvorfor han var så tavs sådan en dejlig sommeraften: han var overtræt, han havde simpelt hen ikke kræfter til det hårde arbejde. Han plagedes

også tit af et maveonde, hvilket til sidst blev hans død. — Når han så en gang imellem ikke var på dagleje, kan det godt være, han var nødt til at slappe af og derfor fik for lidt gjort ved sit eget landbrug. I hvert fald var han gerne bagefter med arbejdet; han skulle jo også have det meste af markarbejdet udført, når gårdmændene var færdige med deres, da han ikke selv var kørende. Kornet trillede han i flere år hjem fra marken med trillebør.

Han havde en vågen interesse for, hvad der foregik ude omkring i verden, og fulgte med i tidens problemer, så godt han kunne. Somme tider havde han vel et dagblad sammen med en nabo, og for det meste vist »Ugens Nyheder«, også som anden eller tredje mand. Der fandtes også dengang et lille bibliotek i Gjern skole, hvor der kunne lånes bøger, og af underholdende læsning tror jeg, han satte Thyregods fortællinger højest — fortællinger om jævne menneskers dagligliv på landet i fattige hedeegne, fortællinger, som »endte godt«, og med et vist venligt skær over sig. Sådant en bog kunne han genfortælle for mor og os børn, hvis han en aften var glad, og bekymringerne for en tid var glemt. Siden hen fattede han også interesse for Skjoldborgs og Aakjærs skrifter, hvilke han gerne læste højt. Når han og mor var budt på besøg hos naboerne, kunne han blive opfordret til at tage en bog med og læse højt. Uden tvivl besad han en medfødt lærenenhed, der gjorde, at han var lidt foran de fleste af de omboende bønder i boglig viden, hvilket mange var opmærksomme på. Flere gange har jeg set folk komme til ham for at få hjælp ved udfyldelse af et skema eller andet vigtigt papir.

Min fars ungdomsdrøm havde også været at blive skolelærer; men der havde aldrig været nogen udsigt til, at drømmen kunne blive virkelighed. Sin undervisning havde han fået i den gamle rytterskole i Gjern. Bundgaard hed læreren, og denne stod højt i min fars anseelse; uden tvivl har han syntes, at en skolelærers liv var idealt.

Fra Linneth til Gjern by er der en fjerdingvej, og vejen, som dengang kun var et par sandede hjulspor, snoede sig mellem lyngbakker. Et sted skød man genvej ad en sti, kaldet »Svinestien«, et levn fra dengang alle bønderne boede sammen i byen og drev svinene ud til oldenskovene i den vestlige del af sognet; thi på bakkerne nærmest byen voksede så godt som ikke andet end lyng og revlingris.

Ad denne vej har far så trasket med træsko på til og fra skole, han har indsuget landskabets særlige duft, som har fæstnet sig i hans sind, samtidig med at han har tænkt på de forbigangne slægters færden ad vejen, for hvilket han også nærrede stor interesse. En del af marken derhjemme strakte sig ud på en bakke kaldet »Svinhuskollen«, atter en mindelse om fortiden. Her var jorden mager og stenet, og kornet groede tyndt, men lærken sang også over disse fattige agre, og far har glædet sig, hver gang han hørte den efter en lang vinter. Fra de højeste punkter på marken har han kunnet se ud over Gudenådalen og Svostrup til Grauballe på bakken i vest, hvor vejrmøllen drejede sine fire vinger. Han har kunnet iagttage prammenes færden på Gudenåen, især når de havde sejl på, og når de ved hjælp af heste på trækstien langsomt gled op mod strømmen.

Herude var bakkerne bevokset med spredt krat, mest egepur mellem lyn-gen. I et par lavninger var der nogle få bøgetræer og tilløb til skov, men i gamle dage havde der været rigtig skov af store egetræer. Engang jeg var med min far ude i bakkerne, lagde jeg mærke til en aflang fordybning i lyn-gen, som jeg undrede mig over og spurgte, hvad det vel kunne være. »Jo«, sagde far, »det har engang været en savgrav«. — »En savgrav«. — »Ja, det er, hvor de i gamle dage savede

egetømmeret til planker. En mand stod i graven og trak saven ned gennem egestammen, som var lagt over graven, og en anden mand stod på stammen og trak saven op«.

Far plukkede også tit lyng og bandt den i knipper med bånd af rughalm. De brugtes meget som optænding, og enkelte steder, som i mit hjem, til at varme bageovne op med. Det var altid fars bestilling at fyre ovnen op, mens mor og bedstemor arbejdede ved dejtruget. Jeg husker ham sidde på knæ foran ovnen med ildskæret i ansigtet og smide bundter af lyng ind i det knitrende bål. Så vidt jeg husker, skulle der 4 knipper lyng til for at varme ovnen op til en rugbrødsbagning.

I Linnets lå og ligger endnu 6—7 ejendomme, hvoraf de fire mod syd med udsigt over Gjern å-dalen, medens to, Linnetslund og en til, ligger nord for vejen fra Gjern til Svostrup. Der havde været tre hjem mere mod nord, og jeg husker rester af dem — lidt havedige, et enkelt æbletræ, en smule ruin. Men jorden havde været for dårlig, eller man havde ikke kunnet klare sig af andre årsager, marken var dels groet i lyng og dels lagt under andre ejendomme.

Udviklingen skred ikke lige hurtigt frem i alle dele af landet, og måske var man lidt bagefter her ude i de Gjern bakker. Jeg mindes i alt fald, at hvis en af os drenge fik øje på en cyklist oppe på kommunevejen, råbte han til de andre: »Der kommer en bicycle, der kommer en cykel, stræb å kom å sil!« Og så for vi på nakken af hverandre, med skramlende træsko, ud af forstuen og over stenbroen for at få et glimt af vidunderet. Det må have været i halvfemserne, men benævnelsen »bicycle« gik da snart af brug.

Og om efteråret i 1899 stod min faster Ellens bryllup her i Linnetslund, da var der endnu lergulv i stuen og stenpikning i forstue og køkken, intet komfur, kun et åbent ildsted i en åben skorsten, hvor min faster selv lavede bryllupsmaden. Bryllupsgæsterne fik vin og lagkage som dessert, men der blev ikke skiftet tallerkener.

Bygningerne herude var mest bindingsværk eller kampestensmur, og måske var det usunde boliger. Kunstmaleren, den senere professor Ejnar Nielsen, som i mange år boede i Gjern, skal have sagt, at tuberkulosen hærgede slemt på egnen. Det var også her, han fandt modellen til sit berømte billede »Den syge pige«. Jeg husker hende godt. Hun var datter af Maren og Peder Kristensen, et par rigtige slidere. Pe' Kræn, som vi kaldte ham, kørte med stude. Jeg kom ofte i deres hjem, vist mest for at hente »Ugens Nyheder«. Maren, som var godhjertet, ville altid give os drenge en »melmad«. I stuen, hvor der var lyst og rent, sandstrøet bræddegulv, vinduer mod øst og syd, havde den syge pige An' Dorth' sit leje. Hun ville gerne snakke, lettede sig så lidt og ømmede sig, idet hun smilede undskyldende til os smådrenge. Hun havde vel liggesår. Moderen kom ind og puslede om hende. Jeg mindes endnu duften af noget desinficerende i stuen. An' Dorth' var vel 15—16 år dengang, tænker jeg.

Ejnar Nielsen kom også meget i mit hjem, og både min far, min mor og min søster har været model for ham. Jeg mindes at have set et stort, halvfærdigt billede af min far, hvor han forestiller at komme vadende gennem lyng med et lyngknippe i hver hånd. På et museum i Randers findes et meget vellignende billede af min mor, »Kone med mørke briller«, malet af Ejnar Nielsen. Min søster malede han et billede af, om hvilket han skrev, at det havde han fået en god pris for, »og hun hang nu i en flot villa ovre ved København og kunne se ud

over Øresund«. — Jeg husker, han engang sendte min far et postkort fra Italien, hvilket vi — i hvert fald jeg — var stolte af.

Min mor var fra Nørre Vissing, datter af husmand og træskomand Jens Pedersen i Hvidkær, ikke langt fra gården Ersholt, hvor mor havde tjent som ung pige. Tit har min far vandret de ca. to mil derhen frem og tilbage samme dag; somme tider fulgte en eller to drenge med på udturen, når det var i sommerferien, og før vi kom ud at tjene. Det var en stor begivenhed at gå den lange vej — ind gennem Gjern by, over gennem Holmstol, så op ad den lange »Pejterbakke« og videre, stadig opad, krydsede vi Store Lyngdal, og endelig nåede vi op til Sorring, hvor der som regel vankede en femøres kage hos en bager og et par stykker med til bedstefar og bedstemor. — På turen underholdt far os med at fortælle om folk, der boede langs vejen, og om begivenheder, der havde fundet sted. Når vi så endelig var kommet gennem Låsby og forbi korsvejen og drejede ind på Ersholts vej, var de korte ben dygtig trætte, men så var der ikke langt til bedstefars, hvor vi skulle blive nogle dage, hvorimod far efter et kort hvil måtte af sted hjem til mor og bedriften.

For at tegne et sandt billede af min far må jeg fortælle et lille træk fra min barndom: Der var en 3—4 fremmede samlede i vor stue, og der blev snakket livligt om en fraværende person, som ikke lod til at stå ret højt i de snakkendes anseelse; det var ikke pæne ting, der blev sagt om vedkommende. Min far var blevet tavs, men så sagde han: »Ja, ja, men nu må vi også huske på —«, og så fremdrog han et undskyldende træk, hvorefter den onde snak ebbede ud. Jeg var ikke ret gammel, men jeg havde siddet og lyttet til de voksne, og jeg husker, jeg tænkte: Far er den klogeste; han havde jo følt det nedværdigende i at sidde og bagtale en fraværende. Far var rettænkende, der skulle ydes retfærdighed til alle sider. Han ville nødig modtage en større dagløn, end han selv mente, han havde fortjent; ærlig og redelig i handel var han. Aldrig kunne han finde på at »snyde« nogen, dertil havde han for stor kærlighed til og agtelse for sine medmennesker, og han tragtede ikke efter jordisk gods eller efter at have det bedre end nogen anden her i landet.

Men i 1909, da han var 52 år gammel, gik hans ungdomsdrøm i opfyldelse: han blev skolelærer! Blandt beboerne i Linnet og den del af kommunen, der strækker sig ned til Gudenåen vest for bakkerne, havde det i mange år fra tid til anden været drøftet at få oprettet en privatskole for at skåne børnene for den lange og besværlige vej til byskolen, og den almindelige mening var, at min far var kvalificeret som lærer i en sådan. En af naboerne havde spurgt, om han var villig til at undervise, hvis en sådan skole blev bygget derude, og det havde han lovet at gøre, uden at der havde været snak om nogen løn. Men det blev aldrig til noget med at bygge; alle var for fattige til, at der kunne blive noget tilovers til skolebyggeri, og børnene vedblev at få deres undervisning i byskolen.

Men efter min bedstemors død var hendes aftægtsstue kommet til at stå tom, og tanken om, at den kunne bruges som skolelokale, begyndte at tage form både hos min far og de øvrige beboere, og efter en del drøftelser og et par forhandlinger med skolekommission og sogneråd blev det bestemt, at min far skulle begynde at undervise. Nogle udrangerede skoleborde og andet kasseret materiel fra byskolen blev leveret ham, og »Bakkeskolen«, som den kaldtes, var oprettet. Jeg tror nok, det var et af min fars lykkeligste øjeblikke.

Skolen bestod i 8 år, til sommerferien i 1917. Da var der blevet bygget en

Niels Kristoffersen og hans elever fotograferet ved ejendommen Linnetslund sidst på vinteren 1909—10. Det er hans datter, som står nærmest ved ham i rækken. — Der var megen sne den vinter, og en vældig drive har ligget der i haven bag huset. Man ser enden af udhuset med skorsten, hvor skolestuen fandtes, til venstre for stuehuset. Udsigt mod sydsydost.

skole i Sminge, i nabokommunen, hvortil børnene fra Gudenådalen blev henvist, og de Linnetbørn måtte så igen søge byskolen. De var for få til en skole.

Mærkeligt, at min fars skole kunne blive godkendt af autoriteterne, men det blev den. Skolestuen var ikke stor, der var lavt til loftet, og der var lergulv. Der var et vindue mod øst og et mod vest. For at komme ind i lokalet måtte man gennem et bryggers med stenspikket gulv, forbi den gamle bageovn. Min far havde ingen uddannelse ud over de 7 år i folkeskolen og måske lidt aftenskoleundervisning i hans yngre år. Men i sin egen skole underviste han i samme fag som i kommunens skoler, dog havde han ingen god sangstemme, og i begyndelsen måtte min mor ind at synge for; siden overtog et af børnene hvervet. Min far havde lige så mange undervisningstimer som lærerne i kommunens øvrige skoler, og der blev holdt eksamen to gange om året, hvor skolekommissionen var til stede, hvis formand jo dengang var sognepræsten. Denne var den især inden for Indre Missionskredse landskendte Asschenfeldt-Hansen. Eksaminerne faldt altid tilfredsstillende ud.

Min fars løn var det første år ca. 300 kr., et meget lille beløb selv efter d tidens pengeforhold, når man betænker, at han selv måtte stille lokale til rådighed, foretage rengøring samt levere brændsel. Så man kan nok forstå, at det ikke var af berigelseshensyn, han gav sig til at være skolelærer. Lønnen steg jo nok lidt hvert år, men kom vel aldrig op på, hvad en arbejdsmand kunne tjene.

Da min far begyndte at holde skole, var vi fire drenge konfirmerede, og kun min søster, som er den yngste af flokken, er blevet undervist af min far de sidste halvandet år af sin skoletid.

Samtidig med at fars skole sluttede, overtog min yngste bror Linnetslund, og far og mor flyttede ind i et gammelt, stråtækt hus tæt ved Gjern by, i læ af lyngbakkerne, med lyngen groende ind over havediget, et hus, som rigtig passede far som hjem de sidste år af hans liv. Han vedblev også at hjælpe min bror på ejendommen med hvad han kunne få tid til — de Gjern bakker og udsigten fra toppen af dem kunne han ikke undvære.

Ved afståelsen af Linnetslund havde han forbeholdt sig brugsretten af den lyng- og kratbevoksede vestlige ende af bakken »Svinhuskollen«. Her huggede han sig noget kvas til sommerfyring, her plukkede han lyng og tyttebær. Herfra havde han udsigt til Sminge sø og Gudenådalen op mod Silkeborg skov. Herfra kunne han se flere små hjem, hvis beboere han kendte så godt, og han fulgte deres stræben og kamp mod fattigdom med interesse og medfølelse.

Far var 60 år gammel, da han flyttede fra Linnetslund. Han fik da aldersrente, men den var så lille, at han måtte supplere indkomsten med lettere hverv, hvis sådanne var at få; thi hans helbred var ikke godt. Han fik undertiden heftige mavesmerter, og når han var ude i bakkerne, plejede han at have kamferdråber og et stykke sukker med sig, med hvilke han kunne dulme smerterne. I nogle år var han opkræver for den lokale sygekasse, og da han aldrig havde lært at cykle, tog han det til fods rundt i sognet. Engang var han en slags kontrollør for mejeriet. Ved sådanne og forskellige andre biindtægter lykkedes det far og mor at leve tåleligt af deres aldersrente deres sidste år. Af naturen havde far et lyst og muntert sind. — Han døde på Hammel sygehus efter en operation den 21. oktober 1931, knap 75 år gammel.

Skønt far var meget interesseret i litteratur, fandt han så godt som aldrig råd til at købe bøger, men en universitets-almanak til 18 øre eller lidt mere købte han dog hvert år. Disse er alle bevaret fra 1883 til hans død og er i min besiddelse. Far brugte dem som dagbøger, idet han skrev i margenen og oven på det trykte. Det var mest vejret, han bogførte, og det er meget interessant at være i stand til at kunne læse, hvordan vejret har været i alle disse år. Jeg kan heraf slutte, at der ikke er sket nogen mærkbar forandring i klimaet i denne årrække. For 60—70 år siden vekslede hårde vintre med milde vintre, tørre somre med fugtige somre, akkurat som de gør nu. Ret meget mere end vejret er der ikke blevet plads til, dog findes små, knappe bemærkninger som: »Byg sået«, »lagt kartofler på lange agre«, »ophøstet«, »sået rug, 4 skpr.«, »den røde ko til tyrs«, »kvien kælvet«, »til Truust marked« og lignende ud for forskellige datoer. Men fra 1915 er han begyndt at købe almanakker med hvide noteringsblade, og i disse har han skrevet mange ting, som viser, at han fulgte godt med i såvel de internationale som de nationale og lokale begivenheder. Ved de forskellige valg har han noteret, hvem der er blevet valgt til rigsdag, til sogneråd, til menighedsråd o.s.v. Han har noteret datoer for forskellige familiebegivenheder, besøg hos og besøg af børn og børnebørn og meget andet, hvilket alt sammen har stor værdi for os, hans børn, og også kan få det for vore efterkommere.

Når vi søskende er samlet, kan diskussionen godt blive livlig, meninger brydes, og replikker bliver skarpe. Så kan det føles, som om far er til stede med sit: »Ja, ja, men nu må vi også huske på —«.

DRAGON I ÅRHUS

AF SØREN SPANNER

Det er årtusinder siden, mennesket tog hesten i sin tjeneste. Stor hjælp har hesten ydet mennesket under dets erobringstogt hen over jorden, og sådan har mennesket levet sig sammen med og vænnet sig til hesten, der er blevet menneskets gode kammerat, enten det gælder militærhesten, landbrugs- eller vognmandshesten. Når jeg i det følgende skal fortælle om oplevelser ved et rytterregiment for 50 år siden, kan det kun blive ret spredte træk fra den tid. Ellers ville det fylde hele bogen. De bedste minder fra den tid er kædet sammen med min egen eller andres heste ved regimentet.

Vi havde dengang 19 måneders fast tjeneste + 2 indkaldelser til efterårsmanøvrer. Der var ingen, der tænkte på, at det var en lang tjenestetid. Det var dengang alle drenges største ønske at blive dragon eller komme til husarerne, der jo udgjorde 1. rytterregiment. 2. regiment lå i Odense, 3. i Århus, 4. i Næstved, 5. i Randers. Disse regimenter indkaldte hvert år 100 mand til hvert, altså kun 500 fra hele landet, så der var jo langt imellem dem, der var så heldige.

Jeg blev indkaldt til 3. dragonregiment den 6. marts 1907. På rytterkasernen i Vester Allé fik vi udleveret mundering: hjelm, skråhue med hvide bånd, bandoler, karabin, sabel, sporer o. m. a., og blev fordelt til korporalskaberne og belægningsstuerne, 16 mand i hver. Jernsengene havde 2 madrasser, 2 tæpper og blågarnslagener, der, hvis de var nye, mindede lidt om pigtråd.

De ca. 100 mand dannede rekrutskolen, der var en afdeling for sig. Eskadronen bestod af det gamle mandskab, der havde ligget inde 1 år.

Vi stillede i stalden kl. 5 til staldtjeneste: strigle heste med halmviske og gøre rent i stalden. Derefter morgenmad i spisestuerne: kaffe og smørrebrød. Vi fik udleveret pålæg (pølse, leverpostej og ost) hver 5. dag. Brød blev omdelt ved bordet. Derpå redes senge og gøres rent på stuerne. Derefter til øvelser: gymnastik, sablens brug, hvilket der dengang blev lagt stor vægt på, endvidere geværøvelser og øvelser til fods, som vi altid var kede af. Der var næsten aldrig 2 timer ens, altid forskelligt fra time til time, hvorfor vi egentlig ikke kom til at kede os. Desuden var der dette ved et rytterregiment, at selv om der var streng disciplin, var der ligesom et kammeratligt forhold mellem befalingsmænd og menige, fordi hesten var fælles for os alle, og vi kunne jo ikke stå i stram ret-

Proprietær Søren Spanner. Skjoldelev.

stilling, når vi skulle tage et ben op på en hest, selv om det var regimentschefen, der forlangte det.

Ridningen foregik dels i ridehus og dels på ridebanen, og det var et spændende øjeblik, da vi første gang fik lov eller blev beordret gennem springgården, en række forhindringer, der var indhegnet, så hesten ikke kunne komme udenom. Vi havde ingen tøjle på hesten og ingen sadde, så vi måtte holde os ved hesten. De gamle heste var kendt med det, så det gik i flyvende galop. En enkelt trillede af til stor morskab for os, der blev hængende. I ridehuset havde vi forskellige gymnastiske øvelser til hest, op- og afsidning, nærmest for at gøre os fortrolige med hesten. Gymnastik havde vi på fægtesalen, hvor vintermandskabet også havde kårdehugning og bajonetfægtning. Vi havde dygtige underofficerer til undervisning i ridning, gymnastik og skydning. Vi fik sporer på, efterhånden som vi fik den fornødne færdighed i ridning, ikke alle på en gang.

Vi havde pudsning under kommando fra 8^{1/2} til 9^{1/2} aften. Det var en lang arbejdsdag fra 5 morgen til 9^{1/2} aften, kun afbrudt af de fornødne spise- og hvilepauser. Hvad mon vore forkælede soldater ville sige til det nu?

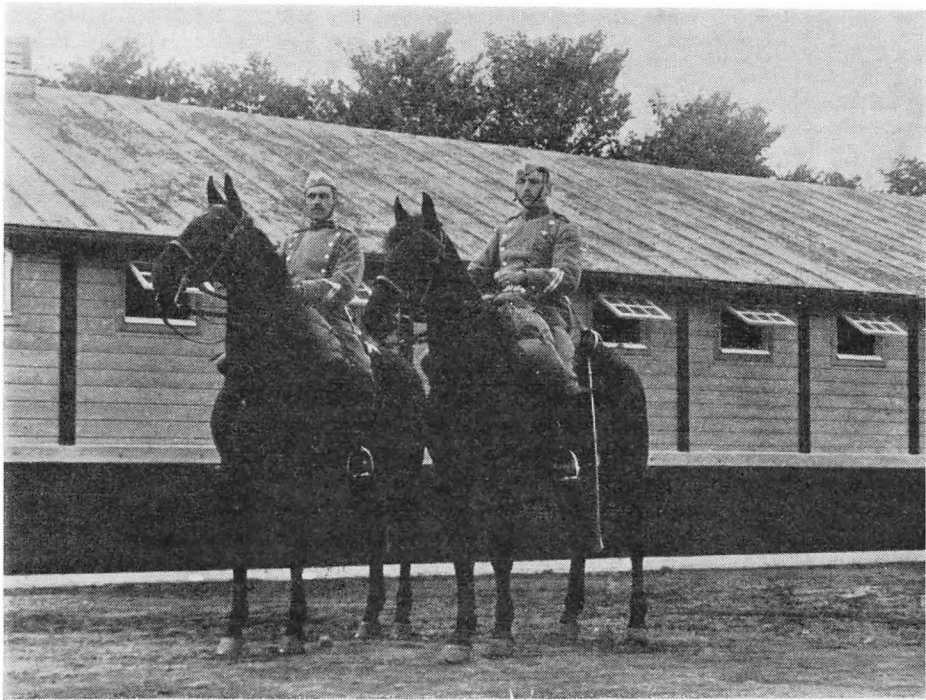
Udgangstilladelse fra kasernen var vanskelig at få, så længe rekrutskolen varede. Vi skulle jo først lære ordentlig militær anstand, så vi forstod at gå og hilse pænt. Men vi kom da alle hjem på påskeorlov.

Det var et stort øjeblik for os, da skolens ca. 100 heste med ryttere (i ryttersproget er det så og så mange heste, ikke så og så mange mand) første gang red ud ad kaserneporten til felttjeneste omkring Viby og Åby, der dengang var almindelige landsbyer. Fra Ceres til Brabrand var der kun et par huse ved landevejen. Men sikken forskel der var at se på rekrutterne og de gamle dragoner, når de kom ridende som støbt til hesten.

Rekrutskolen varede 3^{1/2} måned. Så var vi oppe til en lille eksamen, hvor vi fik karakterer i de forskellige ting, vi havde lært. Derefter blev vi fordelt ligeligt til eskadronerne. Skolen sluttede med rekrutbal på fægtesalen, hvor vi måtte invitere søstre, kærestere og kusiner med. Det var meget fornøjeligt. Officerer og underofficerer kom og drak punch sammen med os, der blev holdt taler af både officerer og menige, og vort eget fortræffelige musikkorps spillede.

Ved eskadronen havde vi til dels de samme øvelser som på rekrutskolen. Vi fik vor egen hest, på skolen havde vi skiftet med dem. Jeg var så heldig at få en hurtig og stærk hest, hvorfor jeg næsten altid var med i patrulje ved felttjeneste og efterårsmanøvre. Det var altid morsommere end at ride i geled. Ved eskadronen blev vi blandet med det gamle mandskab og blev tit skældt ud, særlig ved eksercits på eksercerpladsen, ved svingninger i geled med eskadron eller regiment. De gamle dragoner var anderledes herre over deres heste end rekrutterne.

Sidst på sommeren var hele regimentet sammen med 5. regiment til skarp-skydning ved Borris. Vi havde øvelse med 5. regiment hele vejen derned. En nat lå vi i alarmkvarter i Brande, en del var på vagt og rekognoscering. Da der så blev givet ordre til afmarch, manglede der en mand til en hest. Den tog vi med, for manden kunne jo være blevet taget til fange. Det var han nu ikke, han var blot faldet i søvn på et høløft. Dagen efter måtte han gå i meget varmt vejr fra Brande til Borris, ca. 6 mil. Da han meldte sig til ritmesteren, sagde denne, at han burde straffes for pligtforsømmelse, men han syntes egentlig, han allerede havde fået straf nok ved at gå turen. Vi havde på turen til og fra Borris været indkvarteret flere steder hos flinke og elskværdige kvarterværter, for det var jo

I kasernegården i Vester Allé. Dragonerne Kristian Kristiansen, Malling og Søren Spanner.

dragoner med heste, og de skulle have det godt. Da vi kom i nærheden af Århus, kom vores musikkorps på 10 mand os i møde. Både heste og mandskab var trætte, men så snart musikken spillede, rejste hestene hovederne som på kommando, vi gjorde ligeså og al træthed var borte — en oplevelse, som man aldrig glemmer.

Så kom efterårsmanøvren med indkaldelse af 2 års mandskab og de hos bønderne udstationerede heste. Vi kunne rykke ud fra kasernen med 400 heste og 10 musikere i spidsen til eksercerpladsen på Skejby mark og nogle dage senere til efterårsmanøvre med andre militære enheder og våbenarter, til andre egne med gode kvarterer og raske patruljeridt til opløring af modpartens bevægelser.

Efter at det gamle mandskab var hjemsendt og hestene udstationeret, blev der udtaget mandskab til befalingsmandsskolerne. Underkorporalskolen var hjemme ved regimentet. Rytteriets Befalingsmandsskole omfattende korporal-, sergent- og sekondløjtnantskole var på den gamle, skønne Jægersborg Kaserne ved Gentofte, hvor også til tider gardens vagthold til Charlottenlund og Bernstorff slotte lå.

Vi var ca. 50 mand fra de fem regimenter, udstyret med nyt tøj, nyt saddeletøj og unge, gode heste. Der blev forlangt en del mere træning end på rekrutskolen, men i betragtning af, at det var de bedste fra regimenterne, kunne der også præsteres mere af os både i gymnastik, våbenbrug, særlig kærdehugning, og ikke mindst i ridehuset. Om eftermiddagen var der teoretisk undervisning i regning, skrivning, dansk o. a. Rent kundskabsmæssigt er hærens skoler gode skoler.

Ermelundsletten var vor daglige eksercerplads. Den var varm, når vi red med hjelme, som vi altid gjorde på Jægersborg, men vi havde mange herlige ture i Nordsjælland.

Blandt mange husker jeg særlig en øvelse i Grib Skov sammen med Fodfolkets Sekondløjtnantskole på Kronborg og Akademisk Skyttekorps, hvor vi blev beundret af studenterne for vor hurtighed i patrulje og dygtighed til hurtigt at kunne orientere os i den store skov. Vi havde mad med og havre til hestene. Vi fodrede og spiste ved Nøddebro kro. Det var en lang tur på en dag.

Det var i mange henseender en god tid på Jægersborg. Vi, der ikke havde vagt, måtte tage til København hver søndag, hvor vi havde god lejlighed til at gå på museer og samlinger. Det var der mange, især fynboer og jyder, der benyttede sig af.

Efter endt skoleophold blev vi sendt tilbage til vore regimenter, noget mere rette i ryggen, end da vi rejste, på grund af den strenge militære anstand og disciplin, og så fik vi en snor på ærmet. Man kunne let kende Jægersborgsoldaterne. Ved regimentet blev vi også behandlet bedre end før, kunne gå og komme i vor fritid, som vi ville.

Vintermandskabet ved eskadronerne fortsatte de forskellige øvelser, og megen vægt blev lagt på tilridning af nye remonter. Der var også noget, der hed ridt under vanskelige forhold og pasning af de mange heste. Men det var vistnok en noget ensformig tilværelse.

Så kom igen indkaldelse af 2 års mandskab og heste. I efteråret 1908 havde vi den store manøvre på Sjælland. Herom kunne der skrives en hel bog om en dragons oplevelser sammen med sin hest i kantonnement og patrulje og om dage og nætter med fortsat øvelse over flere døgn, hvor hver måtte klare sig selv og navnlig passe sin hest, saddeltøj og dækken. Tit blev der ikke sadlet af i flere døgn, for at man kunne rykke ud med sekunders varsel.

Vi var indkvarteret på herregården Aldershvile ved Kalundborg fra lørdag aften til mandag morgen. Vi dansede søndag aften i vognporten med gårdens og naboernes piger. Der blev serveret punch, og vi skålede med værtsfolkene og befalingsmændene. Der blev takket for det gode kvarter og den gode behandling, vi fik. Mandag morgen kl. 6 red premierløjtnant Pontoppidan med en patrulje på 11 heste. Han var en af de officerer, der kunne få os til at gå gennem ild og vand. Jeg var selvskreven til at komme med der. Vi red syd om de fjendtlige stillinger, den meste tid gennem terrænet, da vejene var for farlige for os. Hen under aften skulle vi vest på igen. Vi kom ridende fra Vester Såby og svingede ud på Roskilde-Holbæk landevej for om muligt at komme over passet ved Elverdamskroen, der var besat af et kompagni infanteri af modpartiet. Det var i skumringen. Vi red i skridt ganske stille ved vejsiden i sandet og under de store træer, ingen raslen med våben eller bidsler. Så pludselig blev der ganske sagte kommanderet: »Sabel ud, march, march!«, og alt hvad remmer og tøj kunne holde red vi bogstavelig talt vagten over ende. Der blev kun affyret nogle få skud på os — så var vi væk i skumringen over marker og hegn. Det var der jo sport i, som Churchill siger i »De unge år«: »Det er noget svineri, som vi fører krig nu. I gamle dage (under Boerkrigen) var der anderledes sport i det«.

Vi var under denne manøvre begyndt med lastbiler til hærens forsyning og enkelte ordonnanser på motorcykel, som vi dragoner jo så ned på, idet vi kunne tage dem, hvis vejen slog ret mange sving. Denne manøvre sluttede en dag ved

Flensborggård i nærheden af Glumsø mellem Ringsted og Sorø. Det var stille vejr, og vi kunne høre langt væk, at der blev blæst holdt og til samling. Jeg havde havre til hesten, en dåse gullasch, margarine og rugbrød i saddeltasken til mig selv. Det er det bedste måltid, jeg nogensinde har fået. Efter hvil red vi vest på og blev indkvarteret i Boeslunde nord for Skelskør og dagen efter indskibet i Korsør for hjemrejse til Århus.

Nogle dage senere blev jeg hjemsendt efter 19 måneders fast tjeneste sammen med gode kammerater, hestene iberegnet. 1909 og 1912 blev jeg indkaldt til efterårsmanøvre og i 1915, 1916 og 1917 til sikringsstyrken under første verdenskrig. Her blev det konstateret, at rytteriet som kampvåben intet var værd. Til opklaring og forfølgelse af fjenden kunne det endnu bruges. Havde franskmændene og englænderne haft noget mere rytteri ved Marne, kunne krigen måske allerede være sluttet i 1914.

Jeg var så heldig at få kommandoen over en ryttervagt i Vamdrup 1915 og i Taps 1917, hvorfra jeg kunne ride hjem, når jeg ville, da vi dengang boede i Skanderup, 8 km fra Vamdrup. Min ældste datter kan huske, jeg kom ridende hjem på Pallas, som min hest hed dengang.

Og så slutter jeg, som jeg begyndte, med hesten, der næsten er blevet helt overflødig. Heldigvis holdes der liv i hestene endnu. Det så vi på ungskuet. Vi har trav- og galopløb, rideforeninger, de sønderjyske ringriderforeninger. Kun skade, at der aldrig er optaget en film over rytteriets øvelser og eksercits eller det hestetrukne artilleri, som vi så det ved det militære idrætsstævne i København 1908.

PRÆSTER I HASLE, SKEJBY OG LISBJERG FRA REFORMATIONEN III

AF RASMUS BENDIXEN

18. Christian Nissen Fausbøll.

Han var søn af smed og kromand i Brunde Chr. Jørgensen Heysel, men blev adopteret af sin barnløse morbror Peder Nissen på gården »Faunsbøll« i Uge sogn ved Åbenrå. Herfra tog han slægtsnavnet Faunsbøll. Som ganske ung deltog han

Pastor Chr. Nissen Fausbøll.

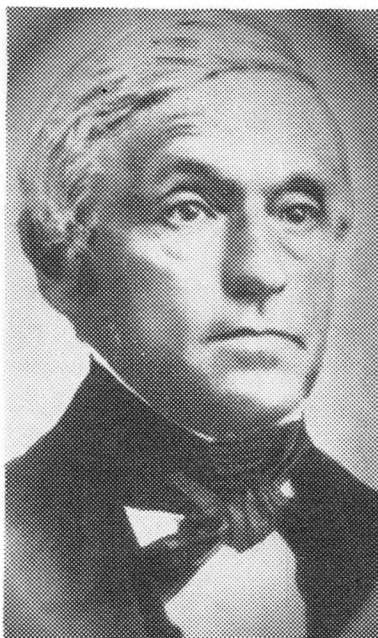
i arbejdet på gården, men kom så til at læse hos sognepræsten i Tinglev. Da han var 20 år blev han immatrikuleret ved Kiels universitet. Her ernærede han sig ved informationer og som medhjælper ved universitetets bibliotek. Til tider hjalp han præsterne ved at prædike for dem. Der er bevaret en prædiken han holdt om bønnens magt 1801 i Schønkerch. 1805 kom han til København og tog teologisk embedseksamen. I 1807 stod han som underofficer på Københavns volde. I 2 dage havde han ikke støvlerne af fødderne. På grund af overanstrengelse fik han blodspytning og kom nu i huset hos sønderjyden, brygger R. J. Hacksens enke, med hvis datter Appelone Hacksen kaldet Dorris han blev forlovet. Han blev helbredt, men fik nu benedder i den ene fod og måtte på Frederiks Hospital. Professoren her ville sætte foden af; men det ville Dorris ikke tillade. Dengang kendte man jo ikke kunstige fødder, og en præst på krykker gik ikke an. Han fik nu et gammelt husråd af sin far, og det hjalp. Han be-

holdt foden. Da han kom fra hospitalet fik han plads som huslærer hos en præst i Lyngby, hvor han fik 100 rigsdaler om året i løn. Han blev tillige lærer i dansk hos kammerherre, general Gyldenstjerne-Sehestedt. Den 23. januar år 1810 giftede han sig med Dorris Hacksen. 1815 blev han sognepræst i Hove i Ribe stift. 1823 forflyttedes han til Blegind-Hørning og 1833 til Hasle-Skejby-Lisbjerg. Han var interesseret i landbrug og skrev og oversatte flere landbrugsskrifter, det var særlig kartoffeldyrkning og mergling hans skrifter omhandlede. Aarhus Stiftstidende har ofte bragt hans artikler. Han døde den 23. september 1840 og blev begravet på Hasle kirkegård den 30. september 1840.

En af sønnerne var den verdensberømte orientalist, professor Michael Viggo Fausbøll, bl. a. udgiver af vore bekendte molbohistorier, og en sønnesøn var personalhistorikeren og genealogen Th. Hauch-Fausbøll.

Ved hundredårsdagen for pastor Fausbølls død lod slægten rejse en mindesten på hans grav på Hasle kirkegård.

19. Christian Werliin, der anses for at være en af de lærdeste præster, som har virket i Århus stift, blev som en særdeles godt begavet og hurtigt opfattende dreng sat i Metropolitanskolen i København, hvorfra han blev student 1824. Senere blev han adjunkt ved Latinskolen i Helsingør, og var bl. a. lærer for H. C. Andersen, der nævner ham med taknemlighed i sine erindringer. Men Werliins urolige sind gjorde, at han snart kom i uoverensstemmelse med skolens rektor og forholdene i det hele taget, og han forlod Helsingør. I 1829 tog han teologisk eksamen med udmærkelse og studerede derefter orientalske sprog. »Som lærer fik jeg,« fortæller han, »noget nær den ypperste, en mand af evig berømmelse, Rasmus Rask, som med sin meget høje menneskekærlighed villigt modtog ynglingen, som var begejstret efter at lære, og åbnede for sin discipel adgang til sin næsten utrolige lærdoms rige skatte«. På opfordring af Rasmus Rask ansøgte han kong Frederik VI om understøttelse til en udenlandsrejse og rejste til Bonn, hvor han gik til forelæsninger i arabisk, hebraisk og indisk. Senere besøgte han Heidelberg og Paris. Her blev han stærkt angrebet af kopper, som gjorde, at han en tid helt mistede synet. Svag af helbred måtte han drage hjem. Da sygdommen var overstået blev han manuduktør i hebraisk for de teologiske studenter.

Pastor Chr. Werliin.

I 1834 blev Werliin gift med Julie Constance Lütthans, der var datter af en meget velstående københavnsk murermeister. Familien stammede fra Holsten. Hun var en meget smuk pige med blå øjne og en noget flagrende natur. Hun var da 21 og han 30 år. De flyttede ind i en stor gård i Sværtegade og holdt stort hus. Werliin bad en ven om at indføre digteren Chr. Winther i hjemmet, da både han og Julie holdt meget af hans digte og gerne ville gøre hans bekendtskab. Werliins ønske blev opfyldt, og Chr. Winther blev modtaget med åbne arme. Han siger selv:

Den første gang jeg hende så

— — —
i hendes unge øjne blå
to store, blanke tårer lå —

Besøgene blev snart hyppige, og da Werliins om sommeren flyttede uden for byen, besøgte Winther fru Julie, naar Werliin tog til byen for at manuducere. Engang ville Werliin irettesætte skuespilleren L. Phister, fordi han gjorde kur til fru Julies søster Thora, men Phister greb ham i skulderen og rystede ham grundigt igennem, til han blev mør, og sagde til ham: »Nu skal jeg sige Dem en ting. De

kommer herud for at nyde Deres sommereventyr med Deres unge kone. Pas De Deres egne sager og pas på, at det ikke ender med at blive til et Winther-eventyr!« Imidlertid rejste Chr. Winther til Tyskland for at blive lærer for prinsesse Juliane af Mecklenburg.

Da fru Julies tilbedere stadig blev flere, besluttede hendes mand at søge bort fra København. Bl. a. søgte han præstekald i Hasle på Bornholm, men da samtidig embedet i Hasle ved Århus var ledigt fik han det ved en fejltagelse og rejste

Julie Werliin f. Lütthans
senere gift Winther.

fra København meget mod sin hustrus vilje. Han blev præsteviet den anden april i Frue kirke af biskop J. P. Münster. Werliin beskrives som en lille rask firskåren person med et kløgtigt ansigt med nervøse træk og kul-sortede øjne. Han var ganske mørkebrun i huden og var en rasende hidsig, krakilsk og ondskaftsfuld natur. Når han blev vred, var han ikke til at komme nær. Så vankede der prygl.

Ved ankomsten til Hasle fandt de en meget forfalden præstegård og flyttede derfor ind i en lejlighed i Klostergade i Århus (Den Guldbergske Gård) medens svigerfaderen murermester Lütthans gik i gang med præstegårdens istandsættelse for egen regning.

Ved ankomsten til Århus skriver Werliin om sig selv bl. a.: »Med hensyn til mine huslige forhold opnåede jeg i året 1834 den bedste gave, der kunne skænkes af et velvilligt forsyn, nemlig min højtelskede hustru Julie Constance Lütthans. Jeg beder og bønfalder den algode og almægtige Gud, at jeg må forestå det embede, som jeg er indviet til at forvalte, flittigt og hæderligt og oprigtigt«. Men hans lykke og tilfredshed skulle snart få ende. Da Chr. Winther kom tilbage efter

sit ophold i Tyskland, fik han hurtigt fru Julies opholdssted opspurgt, og hans breve fandt hende snart i Århus. Werliin der fik mistanke, passede postbudet op og tog hendes breve, åbnede dem og fandt Chr. Winthers kærlighedsbreve. Et digt, som hun modtog i tiden i Aarhus og jo nok kunne gøre en mand som Werliin desperat, lød:

Jeg vrider mine hænder
den lange, lange nat.
Jeg mig på lejet vender
så smertefuld og mat.

Jeg rejser mig med kummer,
jeg lægger mig med den.
Mit hjerte ikke rummer
en anden trofast ven.

Opdagelsen gjorde Werliin så rasende, at han gik op i sin hustrus stue og gennembankede hende med et spanskrør. Fru Julie er formodentlig den kvinde i verden, der har modtaget de fleste kærlighedsdigte, idet Chr. Winthers digtsamling »Til een« er skrevet til hende. Den består af 132 kærlighedsdigte.

Fru Julies søster Thora, som netop i disse dage opholdt sig i huset, skrev straks til sin fader, og han sendte en anden svigersøn, den senere biskop Monrad, til Århus for at tale til Werlin, men han kom straks tilbage til København med fru Julie og de 2 børn, en datter Ida, født 1835, og en søn Henri, født 1837. Svi-gerfaderen standsede straks arbejdet på præstegården, og Werliin måtte flytte alene ind i den, som den var. Hans hustru havde fået nok af hans brutalitet og kynisme, der gjorde ham så lidt afholdt, også i hans menighed.

Det fortælles, at han sad og spillede kort med nogle bønder i Hasle og sagde: »Nu skal jeg over i kirken og slå vand på et barn, men det varer ikke længe, så kommer jeg igen og tager kortene! Men han havde retfærdig-hedssans, og han talte altid de fattiges sag. Han regnede ikke bønderne for noget. Han sagde, at de brød sig ikke om andet end at skrabe korn i en tøndesæk. Om skolen i Skejby sagde han, at den var en svinesti, fordi der var kampestensgulv i den. Han kunne nok sætte en god prædiken sammen, når han ville, men han gik sjældent. En søndag sagde han til lærer Jessen i Skejby: »På næste søndag bliver jeg syg, så bliver der ingen gudstjeneste, vil De bekjendtgøre det?« Når han kom for tidligt til kirke, og der endnu ikke var mødt nogen, lod han skyndsomst vognen vende og kørte hjem igen. På højtidsdage var præsten dog en sikker mand til at møde for at få offeret. Ved sådan en lejlighed lod man i Hasle to mænd møde i kirken med hele offeret. Degnen sang en salme og begyndte at vinke mændene op med offeret, men de erklærede, at de ikke ville ofre, før præsten havde været på »stolen«. Så gik han derop og skældte dem

huden fuld: »Jeg skal min salighed tage på jer med jernhandsker«. Og så fik han sit offer. Når naboens høns kom over på hans jord, skød han dem, og en husmand gjorde gengæld ved at skyde hans duer, når de sad på husmandens tag. En søndag var to af naboens grise kommet over i præstens have. Præsten pud-sede to store bulbidere på dem, men da hundene kom ind på naboens grund, pryglede tjenestekarlen dem. Det blev præsten rasende over. »Grib ham«, råbte han, men ingen gjorde noget, derimod kom der bud, at præsten skulle skynde sig op i kirken, da menigheden ventede på ham. Han var imidlertid blevet så arrig, at han ikke ville prædike, men kun forrette en barnedåb. Da han kom tilbage, lod han sin kusk og andenkarl gå ind til naboen for at hente karlen, men han ville ikke følge med. Præsten gik så selv derind og erklærede, at karlen skulle i hullet, men karlen sagde, at præsten i hidsighed havde truet med at myrde ham og sagde: »Skal jeg i hullet, så skal præsten komme til at sidde ved siden af mig«. Så blev der ikke snakket mere om den sag. Når Præsten kørte til Lisbjerg om søndagen, tog han ofte korn med til Gråmølle, det skulle

Christian Winther.

så males, mens han var i kirken. Han har altså ikke været nogen modstander af helligdagsarbejde. Det kneb meget for ham at have sine tjenestefolk, især kneb det med husholdersker. Engang havde han dog fået en der kunne magte ham. Hun pryglede ham, så han måtte søge tilflugt i et klædeskab. Der fik han en splint i armen, så han måtte have bud efter lægen, men han ville ikke være bekendt at fortælle denne, hvordan han havde fået sit sår. En dag kom han nede i stalden i skænderi med sin forkarl. Præsten var »rivegal«. Da tog karlen sig for at vælte ham om i gødningen og gennembanke ham. I det samme kom der nogen i gården, og karlen smed sig da hurtigt om, så præsten kom til at ligge øverst og holdt ham sådan fast i ørerne, mens han råbte, at præsten ville kvæle ham. Denne sag kom for retten, men der påstod karlen, at præsten havde pryglet ham. Vidnerne havde da også set præsten øverst, og sagen faldt.

Trods Werliins ydmyge og bedende breve ville hustruen dog ikke tilbage til ham, men forlangte skilsmisse. Blandt skilsmissebetingelserne var den, at han skulle beholde hele indboet. Hun bad blot om sit sybord og nogle tegninger, hun havde fået af Thorvaldsen, men disse ting måtte erhverves gennem retten. Da Werliin sendte hendes kostbare garderobe tilbage, havde han hældt tjære i alle silkekjolernes lommer.

På landbrug havde han overhovedet ingen forstand. Da han kom til Hasle, viste avlskarlen ham rundt inde i laden og sagde: Der er rugen, byggen og havren. Ja, sagde præsten, men hvor er hartkornet, der skal være fem tønder. Karlen så noget betuttet på præsten, så sagde han med et lunt smil: »Nå'e de æ såj«. Med det lod præsten sig stille tilfreds.

Pastor Werliin savnede meget de to børn, som var hos moderen, der nu var blevet gift med Chr. Winther, og han gjorde forsøg på at få dem til Hasle. Datteren Ida, der havde en meget vanskelig natur, kom en dag løbende op i sin skole og råbte: »Tænk, min ene far har hende ved Gammelstrand været oppe at slås med min anden far. Min stedfar fulgte mig til skole, og så kom min rigtige far og ville tage mig, de sloges med deres paraplyer, så de brækkede dem, og imens løb jeg«. Kort efter kom Winther stormende, rystende over hele kroppen og hvid i ansigtet. Han bad skolebestyrerinde fru Spang om at afvise Werliin, hvis han skulle komme for at få datteren udleveret. Det varede heller ikke længe, før Werliin kom, men han måtte trods sin uforskammethed og påtrængenhed gå bort med uforrettet sag.

Bedre held havde han med sønnen Henri. Da drengen var syv år gammel, blev han opsnappet af faderen en dag, han gik fra skole. Trods moderens indstændige bønner tog Werliin drengen med til Hasle. Her fik han en forkvaklet opdragelse, hvad han måtte lide under hele livet. Han blev sat i Århus realskole og måtte hver dag ride derind fra Hasle. Chr. Winther og moderen skrev til drengen, men faderen tog brevene og beholdt dem. Et digt, som Winther skrev til ham, men som han først fik mange år senere, begynde:

Min lille Henri, mindes du
med venlighed din ven endnu?
Jeg husker dig så grumme godt,
jeg husker atter stort og småt.

Werliin dikterede hårde breve, som sønnen blev tvunget til at skrive til sin

mor. Senere, da faderen var flyttet til Sjælland, blev han sat i manufaktur­lære i Holbæk, hvor Drengen var så ulykkelig, at han tænkte på at tage livet af sig. Han forsøgte at flygte bort, men faderen fik besked herom og hentede ham hjem fra København. Chr. Winther boede da for en tid i Køge. Da Henri var 18 år, havde han juridisk lov til at vælge mellem faderen og moderen, og han valgte da den sidste, fordi hun og Winther ville hjælpe ham frem, men faderen ville hemme hans udvikling. Han tog nu fast ophold i Chr. Winthers hjem.

Henri Werliin døde ugift 1882 som fuldmægtig i finansministeriet. Søsteren Ida, hvis sind allerede i barndomsårene var vanskeligt, voldte Chr. Winther megen sorg med sine sygelige påfund. Hun døde 1882 på et sindssygehospital ved Middelfart, hvor hun var blevet anbragt.

1850 blev Chr. Werliin forflyttet til Ferslev på Sjælland i Frederiksborg amt. Her blev han Sogneforstander, men det første sognerådsmøde, han deltog i, endte med slagsmål. Det siges, at bønderne stak ild på præstegården af had til ham.

Som han blev ældre, faldt han mere til ro og blev tilsidst meget afholdt af sin menighed. Han døde 12. april 1866. Mandag den 16. april skrev »Folkets Avis« : I onsdags døde pastor licent-theol. Chr. Werliin i Ferslev efter længere tids svagelighed. Han var meget afholdt i sit sogn, og bønderne agte at bære hans lig omtrent en mil til Roskilde. Liget skal føres til Kjøbenhavn. — Han ligger begravet på Assistenskirkegården i København.

ØSTJYDSK HJEMSTAVNSFORENING

VIRKSOMHEDEN FRA 1. OKTOBER 1958 TIL 30. SEPTEMBER 1959

Den ordinære generalforsamling afholdtes lørdag den 29. november 1958 på Østergades hotel i Århus i overværelse af 75 medlemmer. Gårdejer Johs. Grosen valgtes til dirigent. Formanden, amtsrådsmedlem Knud Thorup fremdrog i sin beretning betydningen af udflugterne til de forskellige egne i foreningens virkeområde og opfordrede medlemmerne til stadig at agitere for øget tilgang af nye medlemmer. Efter beretningen var der en lille diskussion om årbogens indhold og dens nye omslag og udstyr.

Kassereren, gårdejer Viggo Leth aflagde for sidste gang det reviderede regnskab. Balancen var kr. 23.722,00 og kassebeholdningen ved årets udgang kr. 3.012,12. Regnskabet godkendtes enstemmigt. — Pens. lærer A. Jensby bragte som revisor Viggo Leth en varm tak. Det har været en glæde at revidere regnskabet, der altid har været i fin orden.

De på valg værende bestyrelsesmedlemmer blev alle genvalgt, nemlig: gård­ejer Karl Jacobsen, Viby, konsulent A. Jelsbak, Hammel, gårdejer Viggo Leth, Blegind, sognefoged A. Ballisager, Stensballe, fhv. overbibliotekar Peder Nielsen, Silkeborg, gårdejer Johs. Grosen, Skæring, stationsforstander E. Kaster, Odder, sygekasseformand L. K. Larsen, Tåstrup, amtsrådsmedlem Knud Thorup, Risskov,

og distriktsbestyrer J. C. Pedersen, Århus. Fhv. sognerådsformand Jens Juul, Viby, genvalgtes som revisor.

Til sidst tog formanden ordet og fremhævede det arbejde, der siden foreningens stiftelse var udført af N. P. Østergaard som redaktør af årbogen og af Viggo Leth som kasserer. Han sammenlignede dem med to solide hjørnestolper i Østjydske Hjemstavnsforenings bygning og foreslog, at generalforsamlingen udnævnte dem til æresmedlemmer af foreningen. Dette vedtoges enstemmigt og med akklamation.

Efter generalforsamlingen talte museumsforstander H. P. Hansen, Herning, om »Overtro og trolddom«. Med sin fortælleevne og sit lune holdt han forsamlingens interesse fast ved en redegørelse for det spændende emne, væsentlig baseret på indsamlede oplysninger og modtagne meddelelser. Formanden bragte til slut H. P. Hansen en hjertelig tak.

Senere har bestyrelsen ved genvalg konstitueret sig således: Formand Knud Thorup, næstformand Johs. Grosen, kasserer H. R. Mahler, sekretær E. Kaster, og 5. medlem af forretningsudvalget N. P. Østergaard. Til redaktører genvalgtes Åge Bredsted og Knud Thorup under medvirkning af Kjeld Elkjær og Poul Rasmussen.

Bestyrelsen har vedtaget at anskaffe et adressografanlæg. Herefter vil medlemmerne pr. brevkort blive underrettet om foreningens forskellige arrangementer.

De i årets løb afholdte arrangementer har været følgende: Den 12. april aflagde man besøg på udstillingen »Århus Promenade 1909« i rådhushallen i Århus. Der var ca. 50 deltagere. Den 21. juni foregik foreningens første sommerudflugt med ca. 100 deltagere. Turen gik over Ans, Tørring og Frederiks til Kongenshus mindepark. Her var omtrent halvdelen af lyngarealet hærget af den store hedebrand, der var påsat få dage i forvejen. Mindestenene var heldigvis uskadede. Hedeselskabets tidligere direktør Niels Basse — mindeparkens egentlige skaber — var kommet til stede og fortalte om heden, kartoffeltyskerne, Dalgas, rensdyravlen og mindeparken. Han sluttede med at sige, at selv om store arealer i dag så sorte og livløse ud, ville lyng og tyttebær om få år stå frodigere og skønnere end nogen sinde før. Turen gik videre over Karup til Herning, hvor museet blev besøgt, efter at museumsforstander H. P. Hansen havde fortalt om dets historie og dets samlinger.

Den 6. september var der atter udflugt, denne gang over Ejer Bavnehøj til herregården Urup og Vestbirk højskole, hvor forstander Siliam Bjerre gav en levende skildring af højskolen og dens grundlægger Grønvald Nielsen. Man sluttede med et besøg i Østbirk kirke. Der var ca. 140 deltagere i turen.

Foreningen har som sædvanlig deltaget i arbejdet i Århus Byhistoriske Udvalg og været repræsenteret ved Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde den 29. august.

Foreningen takker for tilskud modtaget fra staten, amtsråd, byråd og sogneråd. Ligeledes takkes de institutioner, der støtter foreningen ved at tegne annoncer i årbogen.

K.

REGNSKAB FOR ØSTJYDSK HJEMSTAVNSFORENING

for året fra 1. oktober 1958 til 30. september 1959.

Indtægt	Kr.	Øre	Udgift	Kr.	Øre
Kontant beholdning ved årets begyndelse	370	90	Trykning af årbøger	11.145	40
Beholdning i bank ved årets begyndelse	2.641	22	Forfatterhonorarer	1.165	00
Medlemsbidrag, salg af årbøger	17.359	60	Annoncer	1.566	75
Salg v. forlag og gamle årbøger	948	60	Udgift v. møder og udflugter	433	85
Tilskud fra			Forskelligt	481	70
Århus byråd	400	00	Porto, papir, telefon	3.394	55
Århus amtsråd	250	00	Indsal i banken	135	40
Staten	1.840	00	Beholdning i bank ved årets slutning	5.600	21
Skanderborg amtsråd	75	00	Kontant beholdning ved årets slutning	423	55
Hammel kommune	20	00			
Randlev-Bjergager kommune ..	20	00			
Viby kommune	30	00			
Mårslet kommune	15	00			
Odder kommune	50	00			
Hasle-Skejby-Lisbjerg kommune (2 år)	100	00			
Holme-Tranbjerg kommune ..	50	00			
Hjortshøj-Egå kommune	75	00			
Åby kommune	15	00			
Ormslev-Kolt kommune	10	00			
Blegind-Hørning kommune ..	25	00			
Renter	51	09			
Balance	24.346	41	Balance	24.346	41
Aktiver					
Beholdning ved kassereren ...	423	55			
Beholdning i banken	5.600	21			
Beholdning af årbøger ialt 850 stk. til anslået værdi	2.510	00			
Ialt	8.533	76			

Vejlby pr. Risskov, 25. oktober 1959.

H. R. Mahler.

Revideret foranstående regnskab d. 28. oktober 1959 og intet fundet at bemærke.
Kassebeholdningen er os forevist.

Alfr. Jensby.

J. Juul.

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
1. Stordriften i Østjylland. Af arkivar Gunnar Olsen.....	5
2. Af skolevæsenets historie i Hvirring-Hornborg sogne. Af forfatteren Sigurd Elkjær	32
3. Erindringer fra min læretid. Af snedker H. Henriksen.....	46
4. Riis Skovs og Marselisborgskovenes ejendomsforhold. Af skovrider Kjeld Ladefoged.....	51
5. Et mejeri mindes. Af Nielsine Mikkelsen, Skødstrup.....	58
6. Tingskriveren beretter. Ved P. R.....	60
7. Af en hedebondes liv. Ved adjunkt Tage Kaarsted.....	63
8. Bygholm I. Af sølvsmed Paul Mathiesen, Horsens.....	81
9. Lidt historie om Viby som forstad til Århus. Af fhv. sognerådsformand Jens Juul	90
10. Hvilsted. Af pastor emeritus R. B. T. Baden	98
11. Skoleliv i Århus i halvfemserne. Af fhv. overlærer Victor Jensen.....	103
12. Linå kirke. Tegning af Sigurd Bjeld.....	107
13. Niels Kristoffersen og de Gjærn bakker. Af Jens Nielsen, Sejs.....	108
14. Dragon i Århus. Af proprietær Søren Spanner, Skjoldlev.....	115
15. Præster i Hasle, Skejby og Lisbjerg fra reformationen III. Af gårdejer Rasmus Bendixen, Skejby	120
16. Østjydske Hjemstavnsforening	125

KENDER DE DHF?

19. oktober 1909 sluttede en række historiske foreninger og institutioner sig sammen i Dansk historisk Fællesforening. DHF's første opgave er at hjælpe alle, der arbejder med historie, og hvad er så udrettet på de 50 år?

Foreningen udgiver tidsskriftet *Fortid og Nutid*. Her finder man ikke afhandlinger om almindelige historiske emner, men f. eks. artikler om indholdet i de jyske bispearkiver og fortegnelse over, hvilke præsteindberetninger der findes i danske arkiver. Litteraturoversigter og en mængde anmeldelser holder Dem underrettet om, hvad der sker inden for både rigshistorie og lokalhistorie.

Et uundværligt værk er DHF's håndbog for danske lokalhistorikere. *Det vil måske ærgre Dem* at høre, at bogen er totalt udsolgt, men enhver kan til gengæld skrive til foreningens lokalhistoriske konsulent (Landsarkivet, Viborg) og få gratis hjælp der.

Har De besvær med ikonografien?

Det er ikke let at orientere sig i de historiske bidiscipliner. DHF agter derfor til næste efterår at udgive de første tre af en hel række små — og billige — bøger, der fortæller Dem bl. a. hvordan man optegner tradition, hvad dialekter og stednavne giver af historiske oplysninger, hvad man læser ud af et billede og mange andre ting.

For 45 kr. har De i tre år kunnet hente ny inspiration og viden på DHF's 3-dages kursus. I sommer fik de 35 deltagere — fortrinsvis lærere i aftenhøjskolen — belyst *Herregården* og dens problemer gennem 9 foredrag og 2 excursionser.

Det er kun nogle få af de opgaver DHF har taget sig på. *De skal ikke betale noget* for at nyde godt af foreningens virke, men er De medlem af et amtshistorisk samfund støtter De derigennem DHF.

DHF's 3-dages kursus for lokal- og personalhistorikere.

Dansk historisk Fællesforening arrangerer i samarbejde med Landsarkivet for Nørrejylland et arkivkursus i dagene søndag den 3., mandag den 4. og tirsdag den 5. januar 1960. Kurset tager særligt henblik på lokal- og personalhistorikere, og der vil blive givet vejledning i arkivernes indhold, benyttelsen af arkivalier og læsning af gammel skrift.

Kurset finder sted på Landsarkivets læsesal, og på grund af pladsforholdene vil kun et begrænset antal kunne deltage. Tilmeldelser bedes sendt snarest — og senest den 15. december — til Dansk historisk Fællesforening, Sekretæren, Landsarkivet, Viborg. Ved henvendelse sammesteds kan interesserede få tilsendt kursusprogram. Deltagelse i kursus er gratis, deltagerne sørger selv for indkvartering og forplejning.

ANDELSBANKEN

A. m. b. A.

AARHUS-AFDELING

KONTORTID 10—15.30 - LØRD. 10—13

TELEFON 2 73 33

Landbosparekassen i Aarhus

Søndergade 44

Kontortid 10—16

Telefon 20366

RESERVER 5.000.000 KRONER

Filialer i Brabrand, Hinnerup, Grundfør, Hjortshøj, Løgten, Trige, Kolt, Malling, Mårslet og Hasselager

ØSTJYDSK HJEMSTAVNSFORENING

Undertegnede bestyrelse opfordrer herved til at indtræde i »Østjydske Hjemstavnsforening«, der har til formål at fremme forståelsen af hjemstavnskultur og værne om egnens hjemstavnsværdier.

A. Ballisager,
Sognefoged,
Stensballe, Horsens.

Åge Bredsted,
Stadsbibliotekar,
Århus.

Gunnar Bruun,
Gårdejer,
Alken Østergård.

Johs. Grosen,
Gårdejer,
Skjæring, Hjortshøj.

Karl Jacobsen,
Gårdejer,
Viby J.

A. Jelsbak,
Konsulent,
Hammel.

Hans Juul,
Installatør,
Ry.

E. Kaster,
Stationsforstander,
Odder. Sekretær.

Laurits K. Larsen,
Sygekasseformand,
Tåstrup.

Viggo Leth,
Gårdejer, sognerådsformand,
Blegind, Hørning.

H. R. Mahler,
Gårdejer,
Vejlby. Kasserer.

Thv. Madsen,
flv. skolebestyrer,
Odder.

Paul Mathiesen,
Sølvsmed,
Horsens.

Peter Nielsen,
flv. overbibliotekar,
Silkeborg.

Hakon Olesen,
Kredsformand,
Østbirk.

Otto Paludan,
Sognepræst,
Århus.

Frede Pedersen,
Lærer,
Egens.

I. C. Pedersen,
Distriktsbestyrer,
Århus.

Johs. Randløv,
Fabrikant,
Skanderborg.

J. Finnemann Schultz,
Gårdejer,
Tønning.

S. Spanner,
Landbrugscand.,
Skjoldlev.

K. Thorup,
Amtsrådsmedlem,
Risskov. Formand.

N. P. Østergaard,
Redaktør,
Brabrand.